

ISSN 2312-475X
9 772312 475142 0 3

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

3

2014

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

научный журнал
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№3 (37)

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

20

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

ЖЕЛТОКСАН
2014

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
КЕНЖЕБАЕВ К.К.
БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ.ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
КУСАНОВА Б.Х.
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ
АБДУЛЛАЕВ Н.А.
АЙТАЛЫ А.А.
АЙПЕИСОВА С.А.
БОТАГАРИЕВ Т.А.
ЕСЕНЖАНОВ С.З.
ИСМЕТ БИНЕР (Турция)
КОРЧЕНКО А.В. (Украина)
КУРМАНОВА Б.Ж.
МУСАЕВ А.М.
НАЙДЖЕЛ ФОРМАН
(Великобритания)
ПОПИВАНОВ НЕДЮ (Болгария)
САРТАБАНОВ Ж.А.
РОМАНЧЕНКО В.Я. (Россия)
ТУРАЖ АТАБАКИ (Голландия)
ТУРЕБАЕВА К.Ж.
ТЯПУХИН А.П. (Россия)
ШУНКЕЕВ К.Ш.

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР
ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР
КАРАША Г.Д.

МЕНШІК ИЕСІ СОБСТВЕННИК
РГП на ПХВ «Актюбинский
региональный государственный
университет им. К.Жубанова» МОН
РК

МАЗМҰНЫ

физика-математика ғылымдары

Алданиязова Г.М., Орын Қ.Т. Мектептегі физикалық оқу эксперименті.....	3
Алданиязова Г.М., Сагиджанова Б.С. Особенности преподавания темы «Электростатическое поле» по курсу «Электричество и магнетизм».....	5
Сартабанов Ж.А., Дюсмағамбетова Г.Ш. Толық дифференциалдық және оған келтірілетін тендеулердің көппериодты интегралдары.....	10
Әбдіқалықов Қ.Ә., Жұмағалиев А.Ш. Асимметриялық криптожүйеде Карацуба-Офман алгоритмін қолдану әдісі.....	14
Мырзабеков С.Ә., Балмағанбет О.А. Қазақтың ертедегі есептері.....	18
Әбдіқалықов Қ.Ә., Темірбаев Н.Н. Стеганография әдісін қолданып ақпаратты жасыру.....	23
Әлиева А.О., Наурызова Н.К. «Стереометрияның салу есептері» таңдау курсының оқыту барысында компьютерлік технологияны қолдану.....	25
Байганова А.М., Марат Г.М. Мәліметтер қорының архитектуралары.....	31
Байганова А.М., Есенжолова Г.Н., Байманова С. Ж. Жұмыс орнын автоматтандыру принциптері мен оған қойылатын талаптар.....	33
жаратылыстану ғылымдары Сырымбетов С.Т., Туралин Б.А. Қазақстан орнитофаунасының қазіргі жағдайы.....	35
Туралин Б.А., Сырымбетов С.Т., Умбетқұлова А. Қ. Ақтөбе облысының табиғи қорық қорын қорғауға алынған нысандар және даму келешегі.....	37
филология ғылымдары Панзбекова А.Д. Концептосфера времени в английском и русском языках.....	41
EL-Sakran T. M. I Wished I Could Speak all Languages of the World.....	44
Арзуманова Р.А. Совершенствование социокультурной компетенции у студентов из СНГ в процессе изучения курса «Русский язык и культура речи».....	49
Касымова О.П. Норма и отступления от неё в языковой системе.....	55
D. McDonald Whig history with a russian accent: context, narrative and cross-cultural appropriation in imperial Russia.B.E. Nol'de's reading of the durham report.....	59
Махпиров В.У. Төр, как константа тюркской культуры.....	77

тарих, философия және әлеуметтану	история, философия и социология	
Китигулов С.Б.		
Бекіністерді салудағы орталық үкіметтің саясаты.....		81
Бегімбаева Ж.С., Давлеткереев Ч.С.		
Внешняя политика Японии накануне второй мировой войны (1936-1939 г.г.).....		85
Веретенко В. А.		
Крещение детей в дворянских семьях России (вторая половина XIX – начало XX вв.).....		90
Еспенбетова А.М., Сисенгалиева М.		
Ахмет Бірімжановтың қоғамдық-саяси қызметі.....		93
Нурмагамбетов А. А., Айталы А. А.		
Думы учителей о себе и своем статусе.....		97
Фризен Д. Я.		
Проблемы преподавания истории Казахстана в Отечественной системе образования и роль данного процесса в развитии общества.....		105
экономика және құқық	экономика и право	
Еспаев С.С.		
Формирование наукоёмкой экономики в Казахстане на основе инновационных кластеров.....		111
Нурманов А.О., Тасимов А.Т.		
Государственное регулирование сельскохозяйственной отрасли как одно из основных условий эффективного функционирования национальной экономики.....		120
Жүнісов Б.А., Мамбетов У.Е.		
Еуразиялық экономикалық одақ аймақтық деңгейдегі стратегиялық жоба		124
Нурманов А.О., Тасимов А.Т.		
К вопросу о формах и методах государственного регулирования сельскохозяйственной отрасли		128
Исмагулов К.Е., Сатаева А.Н.		
Медиация в сфере уголовного и уголовно-процессуального законодательства РК.....		131
Мороз С.П.		
Проблемы совершенствования инвестиционного законодательства Республики Казахстан.....		136
Болатова Б.Ж.		
Қаржы жүйесі және оны ұйымдастырудың қағидаттары.....		143
Ильясова Г.А.		
Моральдық зиянды өтеудің соттық тәжірибесі.....		148
Мұхтарова С.М.		
Жер туралы заңнаманың даму тарихы.....		153
педагогика және психология	педагогика и психология	
Дәрішев М.М., Тұрғанбаев М.Ә., Жиенбаев Ұ.		
Бәсекелестікке қабілетті маман дайындау мәселелері.....		157
Лашко М. В.		
Вклад Марии Гринченко в популяризацию творческого наследия Бориса Гринченко в Украине (1910 -1928).....		160
Каримова Б.С.		
Пути обновления содержания школьного учебника.....		166
Қацтарбай С.Е.		
Оқу әрекетін қалыптастыру жағдайында еңбекке тәрбиелеу.....		171
Әлиев Б.Б., Атанғарина Ш.Қ. Интеграциялық әдістерді халық педагогикасымен ұштастыру жолдары.....		174
ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ		
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ		179
Кузбаков Ж. И., Федоскин В.А.		
Снижение динамических нагрузок на станину щековой дробилки при дроблении высокопрочных материалов.....		185
Мусилим Т.С.		
Совершенствование технологии производства медных труб		191
ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ	ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ	
Марденов К.Ж., Утегалиев Т.Х., Куншашев К.К., Саитғалиев Р.Р., Кеншиликова М.А.		
Обучение технике бега и беговой осанке		195
Авторлар туралы мәліметтер		
Сведения об авторах.....		198
«Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі.....		199
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актыюбинского регионального государственного университета имени К.Жұбанова».....		

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ 623.2

МЕКТЕПТЕГІ ФИЗИКАЛЫҚ ОҚУ ЭКСПЕРИМЕНТІ Алданиязова Г.М., Орын Қ.Т.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В данной работе рассматриваются вопросы выполнения экспериментальных заданий по физике. Показаны аспекты развития памяти, умения сравнивать, обобщать, анализировать и делать выводы по результатам выполнения лабораторной работы.

In hired the questions of implementation of experimental tasks are examined on physics. The aspects of development of memory, abilities to compare, summarize, analyse and draw conclusion on by the result of implementation laboratory, are shown works.

Ключевые слова: *физика, учебные задание, лабораторные работы.*

Key words: *physics, educational task, laboratory works.*

Физика – эксперименттік ғылым. Сондықтан физикадан өткізілетін оқу эксперименті оқушылардың физика бойынша алатын білімдерінің көзі және физикалық құбылыстарды зерттеудің әдісі, физика сабақтарындағы басты көрнекілік болып табылады.

Арнаулы приборлардың жәрдемімен физикалық процестерді демонстрациялап көрсету және оқушылардың өздерінің істеп, зерттеп, бақылауы физикалық оқу эксперименті деп аталады. Ол физиканы оқытудағы ең негізгі көрнекі құрал болып табылады. Себебі оны пайдаланудың нәтижесінде физикалық ұғымдар қалыптастырылады, құбылыстар арасындағы өзара байланыстар тағайындалады, физикалық заңдар тексеріледі.

Эксперимент – физикалық құбылысты тану жолы болумен қатар, жалпы дүние жөніндегі ғылыми білімнің шынайы екендігінің, адамның дүниетануының және табиғатқа ықпал жасай алатындығының дәлелі. Физикалық тәжірибені тікелей жасаған, түрлі физикалық құбылыстарды бақылаған, оның жүруіне тікелей атсалысқан оқушының күрделі физикалық құбылыстарды бақылауға, ал өзгерістерді қажетті мақсатқа сәйкес басқаруға болатынына, олардың табиғи заңға бағынатынына, ол заңдарды білу физикалық өзгерістерді адамның өмірлік іс-әрекетінде кең пайдалануына мүмкіндік туғызатынына көзі жетеді. Эксперимент - оқыту процесінде теорияның өмірмен өзара байланысын іс жүзіне асыратын, білімді сенімге айналдыратын өте маңызды жол. Демек, дұрыс жасалған эксперимент пен одан шығарылған айқын қорытынды – физиканы оқыту кезінде оқушылардың дұрыс дүниетанымдық көзқарасын қалыптастырудың маңызды құралы деп есептеу керек.

Физикалық эксперименттің сипаты мынадай:

- физикалық, яғни табиғи құбылыстарды танудағы бастапқы қадам;
- айтылған болжаудың, сол сияқты мұғалім айтқан немесе оқушылардың оқулықтан оқыған физикалық ғылыми ережелерінің дұрыстығын анықтаудағы бірден-бір негізгі дәлел;
- лаборатория – құрал-жабдықтарды, жеке аспаптарды қолдана білу, физикалық құбылыстарды тудыру және бір-бірінен ажырата білу жөнінде практикалық дағдыларды қалыптастырып, жетілдіре түсінетін бірден-бір тиімді орын;

-эксперимент – теориялық білімді дамытудың, жетілдіре берудің және алған білімінің тиянақты болуының бірден-бір кепілі;
-эксперимент – оқушылардың білімін, іскерлігін алған дағдылардың тексерудің әдісі;
-оқушыларға талап қоюшы; оқушылардың бақылаушылық, ізденушілік қабілетін дамытушы; білімді өз бетінше алуға, оны жетілдіре түсуге және алған білімдерін іс жүзінде қолдануға машықтаушы.

Оқушыларға физикалық құбылыстар жөнінде түсінік беру алдында, оларға эксперименттік есеп пен сұрақ ұсынуға болады. Әрине, ол сұрақтарға тек тәжірибе жүзінде жауап беріледі. Оқушылардың әлі қажетті білімі болмағандықтан бұл жерде мұғалімнің көмегі қажет, ол оқулықтағы аспап құрылысымен таныстырады, шәкірттерге тәжірибе жүргізіп, қорытынды жасатады. Кей жағдайда тәжірибе нәтижесінде алынатын мәліметтерді оқушылар алдын ала болжап айтуы мүмкін. Мұндай жағдайда, эксперимент дәлелдеу не тексеру міндетін атқарады. Ол оқушылардың физикалық заңдары неғұрлым тезірек меңгеруіне, физика пәнін оқып үйренуге деген қызығуын арттыруға үлкен себін тигізеді.

Эксперименттік есептерді шешу тәсілдері оларды шешудегі эксперименттік жұмыстың қойылуына тәуелді. Мысалы, есепті шешу үшін барлық тексеру қажет болса, онда есептің шешуін нұсқауларға сәйкес жазады.

Эксперименттік есептердің басқа түрлерінде есепті шешу және баяндау қажет болады. Егер есепті шешу үшін қажетті шамалар тәжірибе нәтижесінде алынса, онда экспериментті құру және өлшеулер жүргізу маңызды.

Есеп түріндегі эксперименттік тапсырмаларды шешу және жазу келесі элементтерден тұрады: есептің қойылуы, шарттарды анализдеу, өлшеулер жүргізу, есептеулер, тәжірибеден тексеру. Эксперименттік есептердің бағалы жері – ол оқушылардың алған білімін практикада қолдана білуін тексеруге жол ашады.

Орта мектепте физиканы оқытуда эксперименталдық шеберліктер өз бетінше зертханалық жұмыстарды орындау кезінде қалыптасады.

Оқушыларға сабақ үстінде демонстрациялық физикалық тәжірибиелер көрсетілгендіктен, физиканы оқытуда теориялық сабақ ретінде қарастыруға болмайды. Сезімдік қабылдаулар үшін «қолмен жұмыс» сабақтары болу міндетті. Зертханалық физикалық экспериментте тәжірибиелерді орындау және физикалық шамаларға өлшеулер жүргізілген уақытта ғана табысқа жетеді. Зертханалық сабақтар оқушылар үшін өте қызық, өйткені оқушы өз тәжірибиесі мен сезімдері арқылы қоршаған әлеммен танысады.

Танымдық эксперименттің орны мен маңызы туралы түсініктер физикадан зертханалық жұмыстар жүргізу арқылы қалыптасады. Тәжірибиелерді орындауда оқушыларда интеллектуалдық және іс-тәжірибиелік шеберліктермен бірге эксперименталдық шеберліктер қалыптасады. Шеберліктің бірінші тобына жатады: эксперимент мақсатын анықтау, жорамалдар жасау, құралдарды іріктеу, экспериментті жоспарлау, қателіктерді есептеу, нәтижелерді талдау, атқарылған жұмыс туралы есеп беру. Шеберліктің екінші тобына кіреді: эксперименталдық құрылғыны жинау, бақылау, өлшеу, экспериментті жасау.

Зертханалық эксперименттерді жүргізудің мәні оқушыларда мынадай қасиеттердің пайда болуына әсерін тигізеді: құралдармен жұмыс істеуде ептілік, жұмыс орнында тазалықты қатаң қадағалау ұйымдастырушылық қабілеттің қалыптасуы және нәтижені алуда табандылық пен бірге ой және дене еңбегінің мәдениеті қалыптасады. Физика пәнін оқытуда құбылыстарды немесе объектінің қасиеті идеалдау арқылы теориялық түрде оқып-үйретіледі. Оқушылар осы абстракциялау әдісіндегі құбылыстарды көз алдына елестете алмай, оған қолданылатын заңдылықтарды түсінбейді, яғни күнделікті нақты өмірде көргендерін теориялық оқып-үйренгендерімен ұштастыра алмайды. Сондықтан физиканы оқытуда әртүрлі оқу эксперименттері кеңінен пайдаланылады. Егер сабақта қажетті тәжірибелер жасалмаса және бағдарламада

көрсетілген міндетті зертханалық жұмыстар жүргізілмесе, онда ең жақсы баяндалды деген тақырыптың өзі де қанағаттанарлық деп есептелмейді. Тәжірибелер қандайда бір құбылыс пен заңдылықтың иллюстрациясы ғана емес, ол білім көзі, әртүрлі теориялық қағидалардың дұрыстығының дәлелі болады, оқушылардың дағдылары мен білімін дамытады.

Оқытудың алғашқы кездерінде 7-8 сыныптарда оқушылар физика курсы жүйелі түрде оқып-үйренуге алғаш кіріскен кезде тәжірибелер ерекше мәнге ие болады. Мұнда сабақ сапасы көбінесе эксперименттің қаншалықты дұрыс алынғандығына, қалай дайындалғанына және қалай жүргізілгендігіне байланысты болады. Таңдап алынған тәжірибелер кез келген жағдайда белгілі бір ортақ талаптарды қанағаттандыруы тиіс. Біріншіден, тәжірибе сабақтың көпшілік бөлігін алмай, мұғалімнің әңгімесінің кейбір негізгі жақтарын ғана иллюстрациялап көрсетсе болғаны.

Екіншіден, тәжірибе жасауға арналған құралдар мен қондырғылар мүмкіндігінше өте қарапайым және оқушылардың назарын шаршатпайтындай алуан түрлі болуы қажет. Мысалы, 9 сыныпта «Реактивті қозғалыс» тақырыбын өткенде, тығыз қағаздан қайық моделі және оған дезодарант ыдысынан жасалған стакан орнатылады. Стаканнан оңға қарай ыдыстың өзінің түтігі шығарылған. Модельді лабораториялық ваннадағы суға салып, стаканға толтыра су құйсақ, түтіктен оңға қарай белгілі жылдамдықпен ($g=2gh$, h -стакандағы су деңгейі) су ағып шығады да, қайық солға қарай қозғалады. Оқушылар түтіктен ағып шыққан судың қайықты қозғалысқа келтіргенін байқайды. Ұсақ гир тастарынан жүк құрап, «қайыққа» салынады. Оқушылар қайықтағы жүктерді бір-бірлеп алып, ракета мен қайық моделінің қозғалыс принципі арасындағы ұқсастықты салыстырады.

Үшіншіден, әрбір тәжірибе бақыланатын құбылыстың жаңашылдығымен немесе тосын нәтижесімен байланысты қызықтыру элементтері енгізілетіндей болып ойластырылуы керек.

Әдебиеттер

1. Қалығұлов А.Ж., «Физиканы оқыту әдістемесі». - Алматы.: -1992 ж.- 93-б.
2. Горев Л.А. «Занимательные опыты по физике в 6-7 классах средней школы». – Москва: «Просвещение», - 1985 г. -127 стр.

УДК 651.1.

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕМЫ «ЭЛЕКТРОСТАТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ» ПО КУРСУ «ЭЛЕКТРИЧЕСТВО И МАГНЕТИЗМ»

Алданиязова Г.М., Сагиджанова Б.С.

Актюбинский государственный региональный университет имени К.Жубанова

*Мақалада электрлендіру мен магнетизм курсы бойынша электрстатистикалық өріс тақырыбын оқыту ерекшеліктері қарастырылған.
In this article the feature question subject an electrostatic field at the rate of electricity and magnetism is considered.*

Кілт сөздер: *электрлендіру, электрстатистикалық өріс, магнетизм.*
Key words: *electricity, electrostatic field, magnetism.*

Изучении темы электростатическое поле в школьном курсе физики охватывает широких понятие таких как заряд поле взаимодействие заряда напряженность и другие. Для изучения этих понятие в системе и выявление взаимосвязи между ними необходимо правильно организовать урок по теме электростатическое поле.

В настоящее время понятие электростатическое поле вводят в начале изучения темы «Электрическое поле». Такой подход к формированию понятие электростатическое поле более современен и отвечает в полной мере идеям физической науки и миропониманию в целом. Как показывает опыт многих преподавателей системы среднего специального образования, методическая литература и проведенные исследования, раннее введение понятие электростатическое поле хотя бы в ознакомительном плане благотворно сказывается на повышении научного уровня изложения основ электродинамики, правильном формировании диалектико-материалистического мировоззрения учащихся и способствует дальнейшему совершенствованию методических основ курса физики. Постепенно расширяясь и углубляясь на протяжении всего изучения электростатических явлений, что, в свою очередь, позволит глубже понять основные идеи современных физических воззрений на электрических взаимодействия, постепенно выяснить относительный характер электрических полей, детально познакомиться с новым видом материи – электростатическим полем во всех его проявлениях. Таким образом, понятие электростатическое поле должно пройти три основные стадии формирования. в основном с помощью соответствующих демонстрационных экспериментов дают первоначальные сведения об электростатическое поле, выявляется взаимосвязь его компонентов – электрического и электростатического полей их относительного характера, подчеркивается существование единого электростатическое поле. Во вторых, подробно излагают частные проявления электростатическое поле их свойства и основные характеристики (качественные и количественные). В конце, рассматривают переменное электростатическое поле, дают ему характеристику как особому виду материи, показывают полный спектр электрических излучений и обобщают сведения об электростатическое поле.

После пропедевтического занятия начинается последовательное изучение сначала электрического (статического и стационарного), а затем магнитного (стационарного поля). По мере изучения этих полей вводят их основные характеристики. Выясняют роль системы отсчета в некоторых электромагнитных явлениях.

Самый простой вид электромагнитного взаимодействия наблюдается, когда заряженные тела покоятся в рассматриваемой системе отсчета. В этом случае имеет место электростатическое поле, которое является потенциальным.

Главное свойство электрического (в частности, электростатического) поля, благодаря которому мы его и обнаруживаем, - способность действовать на электрические заряды с некоторой силой. Электрические заряды действуют друг на друга через свои электрические поля: из двух взаимодействующих зарядов один из них, например Q_1 действует на другой заряд Q_2 , находящийся в поле заряда Q_1 , а электрическое поле заряда Q_2 с равной по модулю, но противоположно направленной силой, действует на заряд Q_1 . Закон взаимодействия электрических зарядов (закон Кулона) – один из фундаментальных законов природы, причем границы его применимости лежат в интервале от бесконечности (макромир) до расстояний порядка 10^{-15} м (микромир).

Вводя закон Кулона, следует обратить внимание учащихся на две особенности его выполнимости.

1. В формулировке закон Кулона указывается на неподвижность взаимодействующих заряженных тел. А как известно, взаимодействие зарядов осуществляется посредством электромагнитного поля, которое распространяется в пространстве с конечной скоростью $3 \cdot 10^8$ м/с. Поэтому всякое смещение одного из зарядов скажется на другом не сразу, а через некоторое время, необходимое электромагнитному сигналу для того, чтобы

«пройти» расстояние, разделяющее заряды. Поэтому взаимодействие между движущимися зарядами не может определяться лишь расстоянием между ними в данный момент времени и правильно его описать невозможно без рассмотрения электромагнитного поля. Эти рассуждения следует привести для того, чтобы показать тесную связь между электромагнитным взаимодействием и конечной скоростью его распространения.

2. Отмечая справедливость закона Кулона только для точечных зарядов, можно указать на возможность его использования и в том случае, когда заряды нельзя считать точечными. Тогда заряженное тело мысленно разбивают на отдельные элементы и каждый из них рассматривают как точечный. Затем находят действие каждого из этих точечных элементов на интересующий нас заряд и производят векторное суммирование, результатом которого и является искомая сила.

Возможность этой операции основана на принципе суперпозиции полей. Его сущность состоит в том, что в обычных условиях при наложении электрических полей последние не влияют друг на друга (значит, и не взаимодействуют) и действуют на внесенный в них заряд независимо друг от друга. Нарушение принципа суперпозиции наблюдается только в нелинейной оптике.

При изучении закона Кулона и принципа суперпозиции полей следует указать, что они выражают основные свойства электростатического поля. Все остальные выводы являются следствием этих двух экспериментально установленных фактов, поэтому методика при изучении электростатики должна сводиться к тому, чтобы объяснение электростатических явлений базировалось на этих двух положениях.

Обсуждая с учащимися потенциальный характер электростатического поля, следует четко выяснить истоки его потенциальности, заложенные в структуре образования самого поля. Дело в том, что в учебной литературе для студентов понятие потенциальности электрического поля обычно объясняется на основе энергетического анализа самого поля. Для этого обычно рассматривают однородное электростатическое поле и доказывают независимость работы по перемещению зарядов от вида траектории их движения. Далее надо ввести энергетическую характеристику электростатического поля – потенциал, в результате чего появляется возможность говорить о потенциальной энергии зарядов в поле, т.е. в конечном счете о потенциального характера электростатического поля правомерен, но страдает некоторый ограниченностью, поскольку не вскрывает сути потенциальности поля. Потенциальность электростатического поля обусловлена наличием источников поля – зарядов и центральным характером электростатических сил. Здесь уместно провести аналогию между электростатическим полем и полем тяготения Земли.

Наличие заряда у макротел (или микрочастиц) проявляется в особом взаимодействии между ними, называемом электромагнитным. В случае неподвижных точечных зарядов (заряженных тел) их взаимодействие осуществляется по закону Кулона. Если же заряды (заряженные тела) движутся, то электромагнитное взаимодействие в значительной степени определяется модулем и направлением их относительной скорости, поэтому в зависимости от системы отсчета электромагнитное взаимодействие может иметь либо электрический характер, либо электромагнитный.

В соответствии с современными представлениями физической науки существует наименьшая порция электричества – элементарный заряд ($e = 1,6 \cdot 10^{-19}$ Кл).

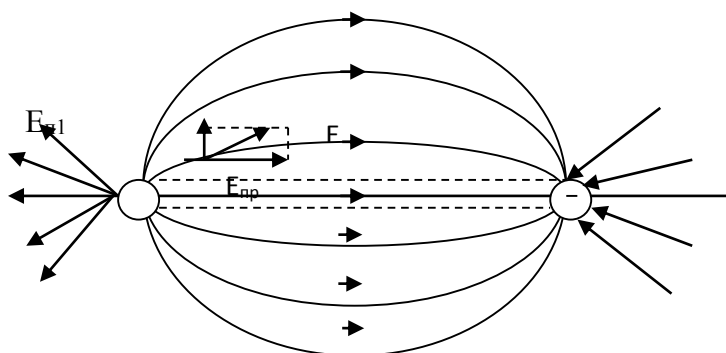
С понятием заряда тесно связан закон его сохранения: алгебраическая сумма зарядов в замкнутой системе тел остается неизменной во времени. Справедливость этого закона подтверждается при изучении таких явлений, как электризация тел, соотношение между токами в узлах электрической цепи, появление двух противоположно заряженных частиц в процессах рождения электронно-позитронной пары и т.д.

Отличительным свойством заряда является его инвариантность. Это свойство состоит в том, что заряд (в отличие от массы тела или частицы) не зависит от скорости движения заряженной частицы, значит, и от системы отсчета. При этом массы их

увеличиваются в соответствии с законами специальной теории относительности, а заряд движущейся частицы не изменяется, т.е. не зависит от скорости.

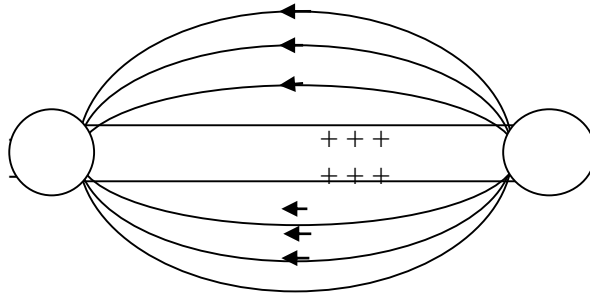
Стационарное электрическое поле. При изучении постоянного тока следует отметить, что одним из главных условий его возникновения является стационарное электрическое поле. Выясним, чем оно отличается от электростатического. Из электростатики учащиеся знают, что внутри уединенного заряженного проводника электрическое поле отсутствует, а свободные заряды расположены на его поверхности. Эти заряды создают поле лишь вне проводника, причем силовые линии направлены нормально к его поверхности.

Известно, что между полюсами источника тока существует электростатическое поле (рис 1) напряженность которого на прямой, соединяющей центры эти полюсов (в рассматриваемом случае выполненных в виде шаров) не является постоянной, а убывает по мере удаления от положительного полюса (шара) к середине расстояния между ними, а затем снова возрастает (по модулю) по мере приближения к отрицательному полюсу. Предположим, что мы соединили клеммы источника (шары) однородным цилиндрическим проводником.

Для получения постоянного тока внутри цилиндрического проводника должно существовать однородное электрическое поле, причем его силовые линии должны располагаться вдоль оси проводника.

Чтобы представить механизм процесса изменения структуры электрического поля, допустим, что цилиндрический проводник вносится в электростатическое поле (между полюсами источника) мгновенно и в первый момент после замыкания им цепи поле во всем пространстве между полюсами (шарами) имеет еще прежнее строение. Это значит, что в этот момент напряженность электрического поля во всех точках внутри проводника, кроме точек, которые лежат на прямой, соединяющей центры шаров, будет иметь составляющую, нормальную к его поверхности (E_n), и движение электронов вдоль силовых линий этого поля приведет к появлению на поверхности проводника электрических зарядов. Этот процесс будет происходить до тех пор, пока E_n не обратится внутри проводника в нуль. После этого вся поверхность проводника окажется заряженной, причем одна его половина – положительно, а другая – отрицательно (рис 2). Появившиеся на поверхности проводника заряды изменяют первоначальное электрическое (статическое) поле: силовые линии в самом проводнике становятся почти параллельными его оси, т.е. поле внутри проводника оказывается близким к однородному, а вне его оно неоднородно (поверхность проводника теперь уже не будет изопотенциальной), причем силовые линии располагаются наклонно поверхности проводника.

Наличие разности потенциалов между точками проводника по которому течет постоянный ток, является существенным отличием стационарного поля от электростатического. Пока тока в цепи нет, точки заряженного проводника, присоединенного к источнику высокого напряжения, имеют одинаковые потенциалы. Следовательно, разность потенциалов между двумя любыми точками равна нулю, а значит, и $E=0$. При замыкании цепи потенциалы различных точек проводника становятся неодинаковыми, следовательно, и $E \neq 0$.

Далее следует пояснить, что наряду с различием имеется и существенное сходство между статическим и стационарным электрическими полями – оба они потенциальны. Это означает, что работа при перемещении электрического заряда в этих полях по замкнутому пути равна нулю; силовые линии обоих полей не замкнутые (начинаются и кончаются на зарядах). Вот почему к стационарному полю применимо понятие потенциала.

Потенциальный характер стационарного электрического поля можно обосновать на основе следующих рассуждений. Как показывает опыт, сила постоянного тока во всех сечениях цепи одинакова: заряды нигде не накапливаются и не исчезают, т.е. при прохождении постоянного тока по проводнику распределение заряда в пространстве не изменяется со временем, хотя заряды и находятся в движении. Просто одни заряженные частицы занимают места других, а третьих и т.д. Постоянство в пространственном распределении зарядов и является признаком потенциальности стационарного электрического поля, а это, в свою очередь, определяет основной закон постоянного тока – закон Ома. Отметим, что из закона Ома, записанного в дифференциальной форме ($j = \gamma E$), вытекает однородность поля внутри проводника. Действительно, так как в цепи заряды нигде не накапливаются, то $\text{div} j = \gamma \text{div} E = 0$. Это равенство показывает, что линии напряженности поля нигде не сходятся и не расходятся. Кроме того, оно также означает, что в проводнике при протекании постоянного тока нигде не объемных зарядов ($\rho = 0$). Этот теоретический вывод можно объяснить учащимся так. Что плотность тока в любом месте проводника одинакова, так как заряды нигде не накапливаются и не исчезают. Учитывая, что заряды движутся преимущественно вдоль силовых линий, делаем вывод, что это линии не должны пересекаться. В противном случае в месте их пересечения в проводнике должен был бы образовываться заряд (линии поля пересекаются только на зарядах).

Литература

1. Журнал «Физика и астрономия». -2005. -№6 (15).

**ТОЛЫҚ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ЖӘНЕ ОҒАН КЕЛТІРІЛЕТІН
ТЕҢДЕУЛЕРДІҢ КӨППЕРИОДТЫ ИНТЕГРАЛДАРЫ**

Сартабанов Ж.А., Дюсмағамбетова Г.Ш.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Установлены условия многопериодичности общего интеграла уравнения в полных дифференциалах на основе средних значений входных данных.

Establish conditions more periodical general integral equations in total differentials based on the average values of the input data.

Ключевые слова: *многопериодическая функция, уравнения в полных дифференциалах, общий интеграл, среднее значение.*

Key words: *more periodical function, exact differential equations, general integral, average value.*

Алдымен, көппериодты

$$M(x, y)dx + N(x, y)dy = 0 \quad (1)$$

теңдеуін қарастырайық. Мұндағы $M(x, y)$ және $N(x, y)$ функциялары (x, y) бойынша үзіліссіз дифференциалданатын (θ, ω) – периодты функциялар болсын. Демек,

$$M(x + \theta, y) = M(x, y + \omega) = M(x, y) \in C_{x,y}^{(1,1)}(R \times R), \quad (2)$$

$$N(x + \theta, y) = N(x, y + \omega) = N(x, y) \in C_{x,y}^{(1,1)}(R \times R)$$

(3)

шарттары қанағаттандырылады.

Егерде $F(x, y)$ функциясы табылып,

$$\frac{\partial F(x, y)}{\partial x} = M(x, y), \quad \frac{\partial F(x, y)}{\partial y} = N(x, y)$$

(4)

теңдігін алсақ, онда (1) теңдеу **толық дифференциалдық теңдеу** деп аталынады.

Осы (4) шарт орындалса, онда

$$F(x, y) = C$$

(5)

өрнегі (1) теңдеудің жалпы интегралы болатыны белгілі.

Біздің мақсатымыз (5) өрнекпен анықталатын толық дифференциалдық (1) теңдеудің жалпы интегралының көппериодты болатындығының шартын анықтау. Кейінгі мақсатымыз – осы нәтиже негізінде толық дифференциалдық теңдеуге келтірілетін теңдеулердің көппериодты интегралдарын анықтау болып табылады. Оған бөлек тоқталамыз.

Теңдеу көппериодты болғанымен оның интегралы көппериодты болмауы мүмкін. Мысалы,

$$(\cos x - \sin x) \cdot \cos \sqrt{2}y dx - \sqrt{2} \cos x \cdot \sin \sqrt{2}y dy = 0$$

теңдеуінің жалпы интегралы

$$F(x, y) \equiv e^x \cos x \cdot \cos \sqrt{2}y = C$$

болатынына көз жеткізу қиын емес.

Енді (1) теңдеу үшін толық дифференциалдық шарт

$$\frac{\partial M(x, y)}{\partial y} = \frac{\partial N(x, y)}{\partial x} \quad (*)$$

орындалсын дейік. Бұл жағдайда $F(x, y)$ функциясы

$$F(x, y) = \int_{x_0}^x M(x, y) dx + \int_{y_0}^y N(x_0, y) dy$$

(6) формуласымен анықталатыны белгілі.

1 лемма. Егер $\varphi(x) - \theta$ -периодты үзіліссіз функция болса, онда оның интегралы

$$\int_0^x \varphi(t) dt = \alpha x + \psi(x)$$

түрінде өрнектеледі, мұндағы

$$\alpha = \frac{1}{\theta} \int_0^\theta \varphi(t) dt,$$

$$\psi(x) = \int_0^x \varphi(t) dt - \frac{x}{\theta} \int_0^\theta \varphi(t) dt$$

өрнектерімен анықталады және $\psi(x)$ функциясы

$$\psi(x + \theta) = \psi(x)$$

шартын қанағаттандыратын үзіліссіз функция.

Дәлелдеуі. Интегралды

$$\int_0^x \varphi(t) dt = \frac{1}{\theta} \int_0^\theta \varphi(t) dt \cdot x + \left[\int_0^x \varphi(t) dt - \frac{x}{\theta} \int_0^\theta \varphi(t) dt \right] = \alpha x + \psi(x).$$

түрінде өрнектейміз. Мұндағы $\psi(x)$ үзіліссіз функцияны интегралы ретінде үзіліссіз болады. Енді оның θ -периодты екеніне көз жеткізейік. Шынында да,

$$\begin{aligned} \psi(x + \theta) &= \int_0^{x+\theta} \varphi(t) dt - \frac{x+\theta}{\theta} \int_0^\theta \varphi(t) dt = \int_0^\theta \varphi(t) dt + \int_\theta^{x+\theta} \varphi(t) dt - \int_0^\theta \varphi(t) dt - \frac{x}{\theta} \int_0^\theta \varphi(t) dt = \\ &= \left. \begin{array}{l} t = s + \theta \\ dt = ds \\ \theta \xrightarrow{t} x + \theta, \\ 0 \xrightarrow{s} x. \end{array} \right| = \int_0^x \varphi(s + \theta) ds - \frac{x}{\theta} \int_0^\theta \varphi(t) dt = \int_0^x \varphi(s) ds - \frac{x}{\theta} \int_0^\theta \varphi(t) dt = \psi(x). \end{aligned}$$

өрнегімен $\psi(x)$ функциясы θ -периодты екенін көреміз.

Одан әрі, осы 1 лемманы параметрден тәуелді функция үшін жалпылайық.

2 лемма. Егер $\varphi(x, y)$ функциясы үзіліссіз (x, y) бойынша (θ, ω) -периодты болса, онда

$$\int_0^x \varphi(\tau, y) d\tau = \phi(x, y)$$

интегралын

$$\phi(x, y) = \int_0^x \varphi(\tau, y) d\tau = \alpha(y)x + \psi(x, y)$$

(8)

түрінде өрнектеуге болады және мұндағы $\alpha(y)$, $\psi(x, y)$ функциялары үзіліссіз, x бойынша θ -периодты, y бойынша ω -периодты функциялар.

Шынында да, бұл 2 лемманың дәлелдеуі 1 лемманың дәлелдеуіне ұқсас және $\alpha(y)$, $\psi(x, y)$ функциялары

$$\alpha(y) = \frac{1}{\theta} \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y) d\tau, \quad (9)$$

$$\psi(x, y) = \int_0^x \varphi(\tau, y) d\tau - \frac{x}{\theta} \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y) d\tau \quad (10)$$

өрнектерімен анықталады. Бұл (9) - (10) теңдіктерден (8) өрнек шығатынын көреміз.

Үзіліссіз функцияларды интегралдауда жоғарғы шегі бойынша және параметр бойынша үзіліссіздік қасиет сақталып қалады. Ендеше, (9) және (10) функциялар үзіліссіз.

Енді периодтылығын тексереміз. Ол интеграл астындағы функциялардың периодтылығынан шығады.

$$\alpha(y + \omega) = \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y + \omega) d\tau = \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y) d\tau = \alpha(y).$$

Мысалы,

Сондай-ақ,

$$\begin{aligned} \psi(x, y + \omega) &= \int_0^x \varphi(\tau, y + \omega) d\tau - \frac{x}{\theta} \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y + \omega) d\tau = \\ &= \int_0^x \varphi(\tau, y) d\tau - \frac{x}{\theta} \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y) d\tau = \psi(x, y), \end{aligned}$$

$$\psi(x + \theta, y) = \int_0^{x+\theta} \varphi(\tau, y) d\tau - \frac{x+\theta}{\theta} \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y) d\tau = \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y) d\tau + \int_{\theta}^{x+\theta} \varphi(\tau, y) d\tau - \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y) d\tau - \frac{x}{\theta} \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y) d\tau =$$

$$= \left. \begin{array}{l} \tau = s + \theta \\ d\tau = ds \\ 0 \xrightarrow{s} x, \\ \theta \xrightarrow{\tau} x + \theta. \end{array} \right\} = \int_0^x \varphi(s + \theta, y) ds - \frac{x}{\theta} \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y) d\tau = \int_0^x \varphi(s, y) ds - \frac{x}{\theta} \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y) d\tau = \psi(x, y).$$

өрнектерімен 2 лемманың толық дәлелдеуін аламыз.

Алдыңғы 1 лемма осы 2 лемманың дербес жағдайы екенін байқаймыз.

Осы дәлелденген лемманың салдарын келтірейік.

Салдар. Егер $\varphi(x, y)$ функциясы

$$\varphi(x + \theta, y) = \varphi(x, y + \omega) = \varphi(x, y) \in C_{x,y}^{(0,0)}(R \times R)$$

көппериодтылық және үзіліссіздік шарттарын қанағаттандырса, онда оның бір айнымалы бойынша интегралдары көппериодты болуы үшін, ол функцияның сәйкес дербес орта мәндері нөлге тепе-тең болуы қажетті және жеткілікті.

$$\varphi(x, y) = \int_0^x \varphi(\tau, y) d\tau \quad \text{және} \quad \psi(x, y) = \int_0^{\omega} \varphi(x, \tau) d\tau$$

Шынында да, (x, y) бойынша (θ, ω) -периодты болуы үшін

$$\alpha(y) = \frac{1}{\theta} \int_0^{\theta} \varphi(\tau, y) d\tau, \quad \beta(x) = \frac{1}{\omega} \int_0^{\omega} \varphi(x, \tau) d\tau$$

x және y бойынша орта мәндері $\alpha(y)$ пен $\beta(x)$ кез келген $y \in R$, $x \in R$ үшін нөлге тең болуы эквивалентті екені (8) өрнектен көрініп тұр. Демек, салдар дәлелденді.

Теорема. Егер (1) теңдеу (2), (3) және (*) шарттарын қанағаттандырса, онда оның жалпы интегралы $F(x, y) = c(x, y)$ бойынша (θ, ω) - периодты болуы үшін

$$\lambda(y) = \frac{1}{\theta} \int_0^{\theta} M(\tau, y) d\tau = 0, \quad \nu(x) = \frac{1}{\omega} \int_0^{\omega} N(x_0, \tau) d\tau = 0, \quad (11)$$

$$(x_0, y_0) \in R \times R, \quad (x, y) \in R \times R$$

тепе-теңдіктерінің орындалуы қажетті және жеткілікті.

Дәлелдеуі. Шынында да, $F(x, y)$ функциясы (6) өрнекпен анықталады. 2 лемма бойынша

$$\int_{x_0}^x M(\tau, y) d\tau = \lambda(y)(x - x_0) + \overline{M}(x, y),$$

$$\int_{y_0}^y N(x_0, \tau) d\tau = \nu(x_0)(y - y_0) + \overline{N}(x_0, y)$$

өрнектерін аламыз, мұндағы орта мәндері, ал $\overline{M}(x, y), \overline{N}(x, y)$ – үзіліссіз дифференциалданатын (x, y) бойынша (θ, ω) - периодты функциялар. Теореманың салдары бойынша (11) шарт орындалатындықтан

$$\int_{x_0}^x M(\tau, y) d\tau = \overline{M}(x, y), \quad \int_{y_0}^y N(x_0, \tau) d\tau = \overline{N}(x_0, y)$$

(θ, ω) - периодты функциялар. Демек, $F(x, y)$ – (θ, ω) - периодты функциялар. Осымен теорема толық дәлелденді.

Жоғарыдағы дәлелдеуде

$$\int_{x_0}^{x_0+\theta} M(\tau, y) d\tau = \int_0^{\theta} M(\tau, y) d\tau, \quad \int_{y_0}^{y_0+\omega} N(x_0, \tau) d\tau = \int_0^{\omega} N(x_0, \tau) d\tau$$

теңдіктері ескерілген.

Мысалы, теңдеудің

$$[\sin x \cos \pi y (2 - \sin x \sin \pi y) + (3 - \cos x \cos \pi y) \cos x \sin \pi y] dx +$$

$$+ [\pi \cos x \sin \pi y (2 - \sin x \cos \pi y) + (3 - \cos x \cos \pi y) \sin x \pi \cos \pi y] dy = 0$$

теореманың барлық шарттарын қанағаттандыратынын тексеру қиынға соқпайды.

Ендеше $F(x, y) = C - (2\pi, 2)$ - периодты интеграл және $F(x, y) = (3 - \cos x \cos \pi y)(2 + \sin x \sin \pi y)$.

Әдебиеттер

1. Матвеев Н.М. Методы интегрирования обыкновенных дифференциальных уравнений. - М. Высшая школа, 1963 г. -548с.
2. Сартабанов Ж.А. Периодты функциялар және кейбір қарапайым дифференциалдық теңдеулердің периодты шешімдері. - Алматы, РБК, 2001 ж.-108 б.
3. Кульжумиева А.А., Сартабанов Ж.А. Периодические решения систем дифференциальных уравнений с многомерным временем.-Уральск, РИЦ ЗКГУ, 2013.- 167 с.

АСИММЕТРИЯЛЫҚ КРИПТОЖҮЙЕДЕ КАРАЦУБА-ОФМАН АЛГОРИТМІН ҚОЛДАНУ ӘДІСІ

Әбдіқалықов Қ.Ә., Жұмағалиев А.Ш.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В данной статье рассматриваются метод Карацуба-Офмана в асимметричной криптографии.

This article examines the Karatsuba-Ofman in cryptography and simmetrichnoy

Ключевые слова: *метод Карацуба-Офмана, асимметричная криптография.*

Key words: *method of Karatsuba-Ofman, asymmetric cryptography.*

Ақпаратты қорғауда асимметриялық типтегі криптожүйелерді жүзеге асыруда есептеу қиындығы негізінен үлкен көп разрядты сандармен модулярлық арифметикалық амалдарды орындауға тура келетіндегі белгілі. Осыған байланысты соңғы уақытта модулярлық арифметика амалдарды орындайтын тиімді алгоритмдерді іздеуге көп көңіл бөлінуде [1]. Осыған орай бұл жұмыста RSA криптожүйесінде орындалатын көбейту амалдарын жылдамдату әдістерін қарастырамыз [2].

A пайдаланушы B пайдаланушыға RSA криптожүйесін қолданып хабарлама жібергісі келеді делік.

Бұл жағдайда A пайдаланушы хабарлама жіберуші, ал B пайдаланушы хабар алушы болады. A және B пайдаланушылары келесі қадамдар жасайды.

1. B пайдаланушы кез-келген екі қарапайым үлкен көп разрядты сан p және q сандарын таңдайды.
2. B пайдаланушы $N = p \times q$ мәнін есептейді.
3. B пайдаланушы Эйлер функциясын есептейді

$$\varphi(N) = (p - 1)(q - 1)$$

және кездейсоқ d құпия кілтінің мәнін таңдап, келесі шарттың орындалуы ескеріледі

$$1 < d \leq \varphi(N), \quad (d, \varphi(N)) = 1$$

4. B пайдаланушы ашық e кілттің мәнін есептейді

$$ed \equiv 1 \pmod{\varphi(N)}$$

5. B пайдаланушы A пайдаланушыға қорғалған арна арқылы екі сан жібереді (N, e) .

Егер A пайдаланушы B пайдаланушыға M хабарлама жібергісі келсе, ол келесі қадамдарды орындайды.

6. A пайдаланушы бастапқы M мәтінін блоктарға бөледі, олардың әрбіреуі мына сан түрінде берілуі мүмкін

$$M_j = 1, 2, 3, \dots, N - 1$$

7. A пайдаланушы M_j санының жалғасымдылығы түрінде берілген мәтінді мына формула бойынша шифрлайды

$$C = M_j^e \pmod{N}$$

және криптограмманы B пайдаланушыға жібереді.

$$C_1, C_2, C_3, \dots, C_j, \dots,$$

8. B пайдаланушы шифрланған хабарламаны ашуға кіріседі

$$C_1, C_2, C_3, \dots, C_j, \dots,$$

және ол үшін келесі формула бойынша d құпия кілтін пайдаланады.

$$C = M_j^d \pmod{N}$$

Нәтижесінде M_j санының кезекті жалғасымдылығы алынады, олар бастапқы M хабарламасын білдіреді. RSA алгоритмі тәжірибелік құндылыққа ие болу үшін көп шығынсыз үлкен қарапайым сандарды генерациялауға мүмкіндік алу және e мен d кілттерінің мәнін жылдам есептеу қажет.

Асимптотикалық $O(k^2)$ -ға қарағанда екі k -битті санды көбейту амалы үшін биттік операцияларды қажет ететін рекурсивті алгоритмді қарастырамыз. Бұл алгоритмді 1962 жылы орыстың ұлы ғалымдары Карацуба және Офман ұсынды [3]. Төменде оның қысқаша берілуі көрсетілген. a және b шамаларын екі бірдей бөліктерге бөлеміз:

$$a := 2^h a_1 + a_0, \\ b := 2^h b_1 + b_0,$$

яғни a_1 -бұл a -ның h жоғарғы биті, ал a_0 - a -ның h кіші биттері, k -жұп сан және $2h = k$. Бізді алгоритм асимптотикасы қызықтырғандықтан, k 2-нің дәрежесі деп аламыз. a және b сандарын көбейту алгоритмі олардың a_0 , a_1 , b_0 және b_1 бөліктерінің көбейтіндісіне ыдырайды.

$$t := a \cdot b \\ := (2^h a_1 + a_0)(2^h b_1 + b_0) \\ := 2^{2h}(a_1 b_1) + 2^h(a_1 b_0 + a_0 b_1) + a_0 b_0 \\ := 2^{2h} t_2 + 2^h t_1 + t_0$$

болғандықтан, $2h$ -биттік сандарының көбейтіндісі төрт h -биттік сандардың көбейтілуін талап етеді. Осыдан біз көбейтудің стандартты рекурсивті алгоритміне (SRA) ие боламыз.

SRA (a, b) функциясы

$$t_0 := \text{SRA}(a_0, b_0)$$

$$t_2 := \text{SRA}(a_1, b_1)$$

$$u_0 := \text{SRA}(a_0, b_1)$$

$$u_1 := \text{SRA}(a_1, b_0)$$

$$t_1 := u_0 + u_1$$

$(2^{2h} t_2 + 2^h t_1 + t_0)$ мәнін қайтару керек.

екі k -биттік сандарының көбейтіндісін талап ететін биттік операциялар саны болсын. Онда көбейтудің стандартты рекурсивті алгоритмі келесі биттік операциялармен орындалады:

$$T(k) = 4T\left(\frac{k}{2}\right) + \alpha k,$$

мұндағы αk -жоғарыда келтірілген қосулар мен жылжыту операцияларын орындауға қажетті биттік операциялар саны. $T(1) = 1$ болғанда бұл рекурсияны шеше отыра,

көбейтудің стандартты рекурсивті алгоритмі екі санды көбейту үшін $O(k^2)$ -биттік операцияларды қажет ететінін табамыз.

Карацуба-Офман алгоритмі осындай нәтижеге жарты ұзындықтағы санның 3 көбейту амалы арқылы жетуге болатынына негізделген:

$$t_0 := a_0 \cdot b_0$$

$$t_2 := a_1 \cdot b_1$$

$$t_1 := (a_0 + a_1) \cdot (b_0 + b_1) - t_0 - t_2 = a_0 b_1 + a_1 b_0$$

Бұдан Карацуба-Офманның көбейтуінің рекурсивті алгоритмі шығады:

(КОА):

КОА (a, b) функциясы

$$t_0 := \text{КОА}(a_0, b_0)$$

$$t_2 := \text{КОА}(a_1, b_1)$$

$$u_0 := \text{КОА}(a_1 + a_0, b_1 + b_0)$$

$$t_1 := u_0 - t_0 - t_2$$

$(2^{2^h} t_2 + 2^h t_1 + t_0)$ мәнін қайтару.

$T(k)$ -Карацуба-Офман алгоритмі көмегімен екі k -битті сандарды көбейтуге қажетті биттік операциялар саны болсын. Мұндай жағдайда

$$T(k) = 2T\left(\frac{k}{2}\right) + T\left(\frac{k}{2} + 1\right) + \beta k \approx 3T\left(\frac{k}{2}\right) + \beta k,$$

мұндағы βk -Карацуба-Офман рекурсивті алгоритмінде жылжыту, азайту және қосу амалдары есебінен алғандағы биттік операциялар саны. $T(1) = 1$ бастапқы шартын қолдана отырып, осы рекурсияны шешіп аламыз да, Карацуба-Офман алгоритмі келесідей биттік операцияларды талап ететінін көреміз:

$$O(k^{\log_2 3}) = O(k^{1.58}).$$

Осылайша, Карацуба-Офман алгоритмі $O(k^2)$ биттік операцияларды талап ететін стандартты алгоритмнен шапшаң болып келеді. Бірақ, оның рекурсивті табиғатына байланысты кейбір қосымша шығындар өсуі мүмкін. Сондықтан оның артықшылықтары k мәні үлкен болғанда пайда бола бастайды. Оның қазіргі таңда қолданылуы $k = 250$

мәнінен бастап көбейту амалы тез жұмыс жасайды. $a_0 + a_1$ болғандықтан бір разрядқа көп болуы мүмкін. Сонымен бірге рекурсияның кез келген қадамында тоқтап, бір рекурсия түрін қолданып, кейін қажетті операцияларды көбейтудің стандартты рекурсивті алгоритмін қолдана отырып есептей аламыз.

Карацуба-Офман алгоритмін қолдану арқылы ашық кілтті криптожүйелердің жылдамдықтарын 2-3 есе жылдамдатуға болады.

Әдебиеттер

1. 50 лет модулярной арифметике // Сб. научн. трудов межд. науч. технич. конф. «Электроника и информатика-2005», Зеленоград, 23-25 ноября 2005 г.
2. Абдикаликов К.А., Задирака В.К. Элементы современной криптологии и методы защиты банковской информации. – Алматы.: Респ. изд. кабинет Казахской Академии образования им. И.Алтынсарина, - 1999 г. –336 с.
3. Карацуба А.А., Офман Ю.П. Умножение многозначных чисел на автоматах //ДАН СССР. –Т.145. – С. 293-294.

ӘОЖ 501

ҚАЗАҚТЫҢ ЕРТЕДЕГІ ЕСЕПТЕРІ

Мырзабеков С.Ә., Балмағанбет О.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В работе рассматриваются старинные задачи по математике, которые можно использовать на уроках, внеклассных занятиях в 5-9 классах.

Old – time problems are considered in work on mathematician, which possible use on lesson, extracurricular lessons in 5-9 classes.

Ключевые слова: *старинные задачи, математика, решение.*

Key words: the old – time problems, mathematics, decision.

Оқушылардың есеп шығаруға деген ынтасын арттыратын, ойлау қабілетін дамытуға бағытталған есептер – ертедегі есептер деп аталады.

Математикалық ертедегі есептерді өрістету үшін оқушыларды қызықтыратын, ынтасын арттыратын есептерді қарастырған дұрыс. Ондай есептерге қазақтың ертедегі есептері, ертегі есептер жатады. Бұған берілген ертегі есепті шығарғанда кеткен қатені табу, есепті бірнеше жолмен шығару, өздігінен түрлі ертегі есептерін құрастыру кіреді.

1-есеп. Жүз қаз.

Ұшып келе жатқан бір топ қазға қарсы кезіккен жалғыз қаз:

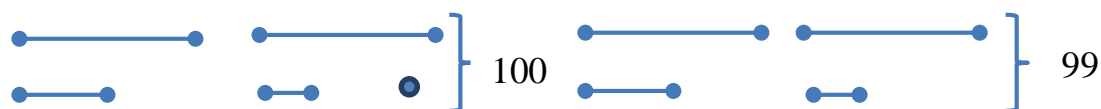
– Ассалаумағалейкум, жүз қаз! – деп сәлем береді.

Сонда бастаушы қаз мойын бұрып:

– Жоқ, біз жүз қаз емеспіз! Егер де бізге тағы сонша қаз, және оның жартысы мен ширегі және өзің келіп қосылсаң ғана жүз болар едік, ал енді нешеу екенімізді өзің есептеп анықтай бер, – дейді.

Шешуі: Бірінші тәсіл.

Шарт бойынша (1-сурет):

1-сурет

$$2+3 = 99, 2 \cdot 4 + 3 = 99, \\ 11 = 99, 9 = 9, 4 = 36.$$

Екінші тәсіл. Қаздар тобын (алғашқы) x арқылы белгілейік, сонда:

$$x + x + \frac{x}{2} + \frac{x}{4} + 1 = 100, \quad 2x + \frac{3x}{4} = 99, \quad 11x = 99 \cdot 4, \quad x = 36.$$

Үшінші тәсіл. Топтардың ширегін y арқылы белгілейміз, сонда:

$$4y + 4y + 2y + y + 1 = 100, \quad 11y = 99, \quad y = 9, \quad 4 \cdot 9 = 36.$$

Төртінші тәсіл. 1) Қаздар саны 40-тан артық, бірақ 30-дан кем.

Егер олар 40 болғанда, оларды шарт бойынша қоса отырып, 111 қаз алар едік, себебі: $40 + 40 + 20 + 10 + 1 = 111 > 100$.

Егер топта 30 қаз бар деп есептесек, онда олардың жалпы саны $30 + 30 + 15 + 7,5 + 1 = 83,5 < 84$ болар еді.

2) Шарт бойынша ұшып келе жатқан қаздардың жартысын және жартысының жартысын анықтауға болады, яғни қаздар санын анықтайтын сан екі рет 2-ге бөлінеді, сондықтан ол 4-ке бөлінеді. 30 бен 40 арасында бар болғаны осындай екі сан бар – 32 мен 36. 32 саны шартты қанағаттандырмайды:

$$32 + 32 + 16 + 8 + 1 = 89 < 100.$$

Сондықтан топта 36 қаз болған.

Жауабы: 36 қаз.

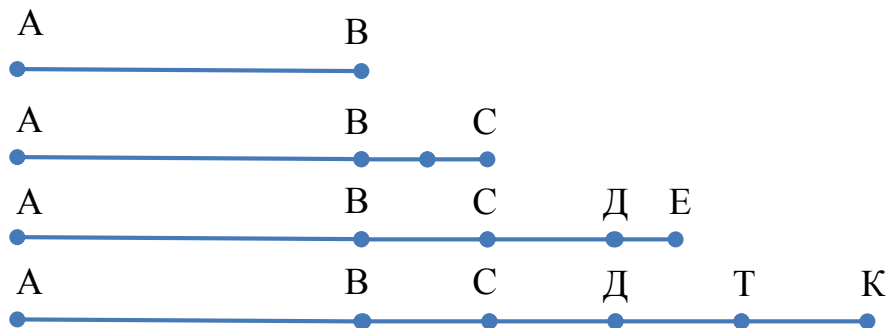
2-есеп. Ньютонның есебі.

Исаак Ньютон (1642 – 1727) – ағылшынның атақты физигі, механигі, астрономы, математигі. Өзінің «Жалпылама арифметика» («Всеобщая арифметика») дейтін кітабында осы есеп бар:

Жайылымдағы шөптің қалыңдығы да, өсу жылдамдығы да бірдей. Сол жайылымның шөбін 70 сиыр 24 күнде, ал 30 сиыр 60 күнде жеп түгеседі. Осы жайылымның барлық шөбін 96 күннің ішінде неше сиыр жеп түгесер еді?

Шешуі: Бірінші тәсіл.

1 сиыр 1 күнде жейтін шөптің шамасы 1 пәйек (қысқаша 1 п.) деп белгілейік. АВ (2-сурет) – жайылымның алғашқыдағы шөбінің шамасы (ш.ш.);

2-сурет

BC – 24 күнде өскен ш.ш.;

$$BC = 24 = 2 \cdot 12.$$

BE – 60 күнде өскен ш.ш.;

$$BE = 60 = 2 \cdot 24 + 12.$$

24 күнде 70 сиыр:

$AC = 24 \cdot 70 = 1680$ (п.) жеп тауысады. Бұған жайылымдағы алғашқы мөлшері АВ және оның 24 күндегі өспесі BC енеді.

60 күнде 30 сиыр:

$$AE = 60 \cdot 30 = 1800 \text{ (п.) жеп тауысады.}$$

$$CE = AE - AC = 1800 - 1680 = 120 \text{ (п.)}$$

жайылымдағы шөптің $60 - 24 = 36$ күндегі өспесінен пайда болған.

Демек, жайылымдағы шөптің 24 күндегі өспесі

$$BC = CD = \frac{2}{3} CE = \frac{2}{3} \cdot 120 = 80 \quad (\text{п.}) \text{ болады.}$$

Сонымен, жайылымдағы алғашқы шөптің мөлшері

$$AB = AC - BC = 1680 - 80 = 1600 \text{ (п.) болғаны.}$$

$4 \cdot 24 = 96$ күн болғандықтан, жайылым шөбінің 96 күндегі өспесі

$$BK = 4 \cdot BC = 4 \cdot 80 = 320 \text{ (п.).}$$

Онда 96 күн бойы бір табын сиырға азық болатын жайылым шөбінің шамасы

$$AK = AB + BK = 1600 + 320 = 1920 \text{ (п.) болуы тиіс.}$$

Бұл табын күніне $1920 : 96 = 20$ пәйек жейді.

Демек, табында 20 сиыр болғаны.

Екінші тәсіл. y – бір күндегі шөптің өсуі болсын, сонда 24 күнде 24 y болады.

Егер жалпы қор ретінде 1 деп алсақ, онда 24 күнде сиырлар

$1 + 24 y$ шөп жейді.

Тәулігіне 70 сиыр $\frac{1 + 24 y}{24}$ шөп жесе, бір сиыр $\frac{1 + 24 y}{24 \cdot 70}$ шөп жейді.

Сол сияқты, 30 сиырды осы жайылымның шөбімен 60 күн қоректендірер едік, ал бір сиыр

күніне $\frac{1 + 60 y}{60 \cdot 30}$ шөп жейді.

Сиырдың бір күнде жейтін шөбінің саны екі табын үшін де бірдей болғандықтан,

$$\frac{1 + 24 y}{24 \cdot 70} = \frac{1 + 60 y}{60 \cdot 30},$$

$$y = \frac{1}{480}.$$

осыдан

Енді, бір сиыр бір күнде алғашқы шөп қорының қандай бөлігін жейтінін табайық:

$$\frac{1 + 24 y}{24 \cdot 70} = \frac{1}{24 \cdot 70} \left(1 + 24 \cdot \frac{1}{480} \right) = \frac{1}{1600}.$$

Сиырлардың ізделінді санын x арқылы белгілеп, келесі теңдеуді аламыз:

$$\frac{1 + 96 \cdot \frac{1}{480}}{96 x} = \frac{1}{1600},$$

бұдан, $x = 20$.

Жауабы: 20 сиыр.

Л. Н. Толстой (1828 – 1910) (атақты орыс жазушысы) – арифметиканы математиканың әліппесі деп ұққан адам. Өзінің ата мекені Ясная Полянада шаруа балаларына арнап ашқан мектебінде оқитын балаларға арнап жазған «Әліппе» («Азбука») атты кітабы бұған айғақ. Бұл кітаптың тұтас бір бөлімі арифметикалық есептер мен оларды шешу жолдарына арналған.

Л. Н. Толстойдың өзі ерекше ұнатқан екі есебін келтірейік.

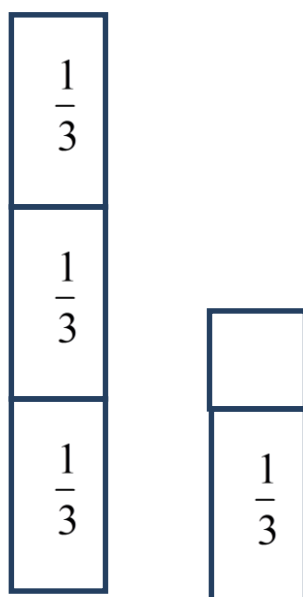
3-есеп. Л. Н. Толстойдың бірінші есебі.

Шалғышылардың артелі біреуі екіншісінен екі есе үлкен екі шабындық жерді шауып бітірулері керек еді. Тұтас артель үлкен шабындықты жарты күн ішінде шапты.

Содан кейін артель екі топқа қақ бөлініп, бір тобы үлкен шабындықта қалып, оны кешке дейін шауып бітіреді, ал екінші тобы кіші шабындыққа түсіп, оны кешке дейін шапқанмен, біраз жерін бітіре алмайды. Ертеңінде бір шалғышы сол қалған жерді күні бойы шауып шықты. Артельде неше шалғышы болған?

Шешуі: Бірінші тәсіл.

Шабындық жерлерді тік төртбұрыштр арқылы кескіндейік (3-сурет).

3-сурет

Шарт бойынша үлкен шабындықты шауып бітіру үшін күннің бірінші жартысында тұтас артель, ал екінші жартысында артельдің тең жартысы ғана жұмыс істеген. Басқаша

айтқанда, артельдің жарымы үлкен шабындықты шауып бітіру үшін, $\frac{1}{2}$ күннен үш рет жұмыс істеуі керек болар еді. Сондықтан артельдің жартысы жарты күнде үлкен

шабындықтың $\frac{1}{3}$ -ін шапқан болады. Кіші шабындық үлкен шабындықтың жартысына тең. Артельдің жартысы күннің екінші жартысында үлкен шабындықтың

$$\frac{1}{2} - \frac{1}{3} = \frac{1}{6}$$

бөлігіне тең жерді шауып үлгермеген.

Есептің шарты бойынша бұл қалдықты жалғыз шалғышы бір күнде бітіруі тиіс. Осыдан

артельдің бір шалғышысы күніне үлкен шабындықтың $\frac{1}{6}$ бөлігіне тең жердің шөбін шауып бітіретінін көреміз.

Тұтас артель бір күнде үлкен шабындықты түгелдей және кіші шабындықтан үлкен

шабындықтың $\frac{1}{3}$ -іне, яғни $\frac{2}{6}$ бөлігіне, тең жер шапқан.

Демек, артель бір күнде үлкен шабындықтың $1 + \frac{2}{6} = \frac{8}{6}$ бөлігіне тең жердің шөбін шауып бітірген.

Бір шалғышы күніне үлкен шабындықтың $\frac{1}{6}$ бөлігін шауып бітіретін болғандықтан, бір

күнде үлкен шабындықтың $\frac{8}{6}$ бөлігін шауып тауысу үшін 8 шалғышы қажет, яғни

$$\frac{8}{6} : \frac{1}{6} = 8$$

Жауабы: 8 адам.

4-есеп. Л. Н. Толстойдың екінші есебі.

Бір шаруа ертеңгі сағат 5-те Туладан Москваға қарай жаяу шықты. Күндізгі сағат 12-де Туладан Москваға қарай мырза аттанды.

Шаруа әр сағатта 5 шақырым, ал мырза 12 шақырым жер жүреді. Өзі аттанғаннан кейін неше сағат өткенде және Туладан қанша шақырым жерде мырза шаруаны қуып жетеді?

Шешуі: ТВ кесіндісі шаруаның мырза аттанғанға дейінгі, ал ВС оның мырза қуып жеткенше жүретін жолы болсын (4-сурет).

4-сурет

Мырза аттанғанша, шаруа жолда

$$12 - 5 = 7$$

сағат жүреді және Туладан $5 \cdot 7 = 35$ (км) жерде болады. Мырза сағат сайын шаруадан $12 - 5 = 7$ (км) артық жүреді. Осыдан $35 : 7 = 5$ (сағат) өткенде мырза шаруаны қуып жетеді.

Туладан $12 \cdot 5 = 60$ (км) шақырым жерде мырза шаруаны қуып жетеді.

Жауабы: 12 сағат; 60 км.

А. П. Чехов (1860 – 1904) – атақты орыс жазушысы. Келесі есеп А. П. Чеховтың «Репетитор» («Көмекші») деген әңгімесінде келтірілген.

5-есеп. А. П. Чеховтың есебі.

Көпес (купец) 540 сомға 138 кез қара және көк мауыт сатып алды. Көк мауыттың кезі 5 сом, қара мауыттың кезі 3 сом болса, ол мауыттың әрқайсысынан неше кезден алған болады?

Шешуі: Алгебралық тәсілмен шешейік.

x кез – қара мауыт, y кез – көк мауыт сатып алынған болсын.

Шарт бойынша:

$$x + y = 138, 3x + 5y = 540.$$

Теңдеулер жүйесін шешейік:

$$\begin{cases} 3x + 5y = 540, \\ x + y = 138 \cdot 3 \end{cases}$$

$$2y = 126, y = 63, x = 75.$$

Жауабы: Қара мауыт 75 кез, көк мауыт 63 кез.

6-есеп. Қазақтың ескілікті ертедегі есебі.

Бір адам еңбегіне жыл аяғында бір шапан және 10 тиын алатын болып байға жалданды. Алайда ол 7 айдан соң шапан мен 2 тиын алып, жұмыстан шығып кетті. Шапан қанша тұрады?

Шешуі: Бірінші тәсіл.

Шапан x тиын тұратын болсын. Сонда айлық табысы $\frac{x+10}{12}$ тиын, ал жеті айдағы табысы $\frac{7(x+10)}{12}$

$\frac{12}{12}$ тиын немесе $(x+2)$ тиын болады. Осыдан

$$\frac{7(x+10)}{12} = x+2$$

яғни $5x = 46$, $x = 9\frac{1}{5}$ тиын.

Екінші тәсіл.

12 айда – $(x + 10)$ тиын,

7 айда – $(x + 2)$ тиын,

5 айда – 8 тиын, яғни 1 айда – $\frac{8}{5}$ тиын.

Осыдан $12 \cdot \frac{8}{5} = x + 10$, $5x = 46$, $x = 9\frac{1}{5}$ тиын.

Жауабы: Шапан $9\frac{1}{5}$ тиын тұрады.

Әдебиеттер

1. Көбесов А. Математика тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, -1993 ж.
2. Қырық қазына / құрастырған Ә.Доспамбетов. – Алматы: - Мектеп, -1987 ж.
3. Нұрсұлтанов Қ. Ертегі есептер. – Алматы: - Мектеп, -1971 ж.
4. Перельман Я.И. Занимательная алгебра. – М: Физ – мат.литература, -1959 ж.

УДК618.324

СТЕГАНОГРАФИЯ ӘДІСІН ҚОЛДАНЫП АҚПАРАТТЫ ЖАСЫРУ

Әбдіқалықов Қ.Ә., Темірбаев Н.Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В данной статье рассматриваются методы стеганографии закрытие информации.

This article describes the methods of steganography closing information.

Ключевые слова: *стеганография, информация, цифры, видео, фото.*

Key words: *steganography, information, figures, videos, photos.*

Соңғы мың жыл бойына стеганографияның құпиялы ақпаратты жасыру әдісі белгілі болғанына қарамастан, компьютерлік стеганография-жас және дамып келе жатқан ғылымның бір саласы.

Соңғы жылдары стеганографияның ақпараттарды жасырудағы тиімділігіне қызығушылық күннен - күнге артуда [1-5]. Әрине, криптографиямен қатар стеганография ақпараттың құпиялығын сақтауға арналған негізгі әдістердің бірі болып табылады. Ақпаратты қорғаудың стеганографиялық әдістің басқа әдістерден негізі айырмашылығы жіберуші мен қабылдаушыдан басқа бөлек адам хабарламаның бар екендігін білмейтіндігінде.

Біз жұмыста ең кіші мәнді биттерді алмастыру әдісін қолданамыз. Ол цифрланған бейнесуреттерде немесе аудио және видео файлдарда барлық уақытта да кездесетін дискретизациялық аз қателіктерді пайдалану арқылы жүзеге асады. Берілген аз қателік бейнесуреттің (пиксельдің) элементтерінің түстік құрамының көлемін анықтайтын мәннің ең кіші өлшеміне тең. Сондықтан кіші биттердің модификациясы көп жағдайда бейнесуретті айтарлықтай өзгеріске әкелмейді. Жай көзге байқалмайды және алғашқы шығушы файлдың көлемі де өзгермейді. Видео, графикалық, дыбыстық және басқа типті файлдар қосымша ақпаратты сақтау үшін үлкен мүмкіндіктер береді [4-5]. Қазіргі байланыс құралдарын (компьютерлік желі) пайдалануда күнделікте қолданыстағы

әдістерден олардың артықшылығы орасан зор. Графикалық файлдардың құрылу схемасы 1 суретте көрсетілген.

0	1	2	3	M
1				
2				
N				

Сурет.1. Графикалық файлдардың

құрылу схемасы

Пиксель файлдың өлшемін көрсетеді. Компьютер түрлі-түсті суреттерде түстің әрбір координатын жазып отырады. Пиксельдің әрбір түстік комбинациясы - ол әрқайсысы 1 байттан (әр нүктеге 3-н) орын алатын негізгі үш қызыл, жасыл, және көк түстердің комбинациясы. Сонда 8 биттік бейнесурет 256 түстен тұрады. Әрбір пиксельде 1 немесе 0 орналасқан. Мысалға 10110111 алсақ, мәндерді толық есептеп санасақ бізде 183 шығады. Соңғы бит 1 немесе 0 болса да ол бейнесуретті өзгертпейді. Егер де соңғы битте 0 болса, онда бізде 182 шығады, бірақ бейнесурет өзгермейді. Себебі біз өз ақпаратымызды (хабарламамызды) соңғы (кіші) битке жазамыз. Біздің алгоритм, яғни кіші мәнді биттерді алмастыру компьютерлік стеганография мысалдарының мүмкіндіктерінің бірі. Ақпаратты жасыруға 800 x 600 (орташа өлшемді графика) өлшемді 24 биттік бейнесуретті пайдаландық делік. Ол шамамен жадының біржарым мегабайтын ($800 \times 600 \times 24/8 = 1440000$ байт) алады. Мысалы. Суретке 24 биттік А әрпін жасырайық. Онда 24 биттік суретіміздің схемасы мына түрде болады.

(00100111 11101001 1001000)

(00100111 11001000 11101001)

(11001000 00100111 11101001)

Бұл схема 3 пиксельден тұрады. Енді ең кіші биттің орнына А әрпінің биттерін жазайық.

(00100111 11101000 11001000)

(00100110 11001000 11101000)

(11001000 00100111 11101001)

Егер бір құпиялы ақпаратты сақтау үшін әрбір байттың ең кіші мәнді битін пайдалансақ, онда әр пиксельге 3 биттен аламыз. Ал ақпаратты жасыруымызға арналған бейнесурет сыйымдылығы $-800 \times 600 \times 3/8 = 18000$ байтты құрайды. Бұл кезде биттер кейбір нүктелерде бастапқы бейнесуреттің биттерімен сәйкес келеді, ал қалған бөлігі сәйкес келмейді. Бірақ ең маңыздылығы, мұндай өзгерістерді адам көзінің көруі тәжірибе жүзінде мүмкін емес. Осы жұмыста ақпаратты қорғау әдістерін жүзеге асыру үшін *Borland Delphi 6* программалау тілінде «Stego_T» компьютерлік бағдарламасы құрылды. Бұл компьютерлік бағдарлама жұмыста қарастырғанымыздай қозғалмайтын бейнесуретке мәтінді хабарламаларды жасыруға негізделген.

Әдебиеттер

1. Грибунин В.Г., Оков И.Н., Туринцев И.В. Цифровая стеганография. СОЛОН-Пресс, - 2002 г.
2. Медведев Н.В., Устименко А.С. Исследование методов сокрытия информации в аудиофайлах RIFF// Научно-техническая конференция «Информационная безопасность — 2002»: Сборник докладов. — М.: МГТУ им. Н.Э.Баумана, «КомпьюЛог», - 2002г.
3. Медведев Н.В., Камагин Д.В. Стеганоанализ: возможности применения и их границы (на примере ВРС-стеганографии)// Научно-техническая конференция «Информационная безопасность — 2002»: Сборник докладов. — М.: МГТУ им. Н.Э. Баумана, «КомпьюЛог», - 2002г.

4. Жилкин, М.Ю. Стегоанализ графических данных в различных форматах / М.Ю. Жилкин // Доклады Томского государственного университета систем радиоправления и электроники. – Томск: Изд-во ТУСУР, 2008. – Т. 2(18). – Ч. 1. – С. 63-64.
5. Жилкин, М.Ю. Стегоанализ графических данных на основе методов сжатия / М.Ю. Жилкин // Вестник Сибирского государственного университета телекоммуникаций и информатики. – Новосибирск: Изд-во СибГУТИ, 2008. – Т.2. – С. 62-66.

ӘОЖ 37.091.39: 51

**«Стереометрияның салу есептері»
таңдау курсының оқыту БАРЫСЫНДА компьютерлік ТЕХНОЛОГИЯНЫ қолдану**

Әлиева А.О., Наурызова Н.К.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В статье приведены цель, задачи, разработанная авторами программа элективного курса «Стереометрические задачи на построения». Показаны способы применения компьютерной среды Cabri 3D в курсе для профильного обучения школьников.

The article presents the goals, objectives, program developed by the authors of the elective course "stereometric construction problems." Shows how to use a computer environment in Cabri 3D special training course for students.

Ключевые слова: *стереометрия, геометрия, фигура.*

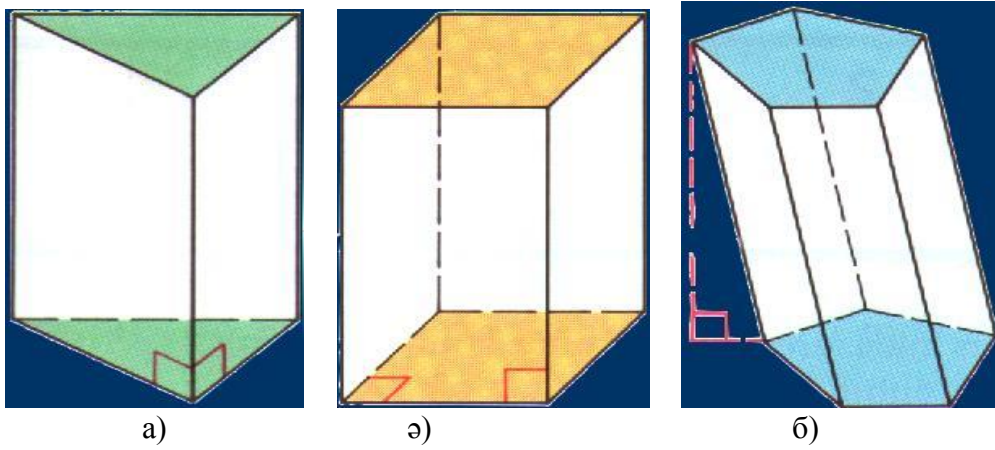
Key words: *stereometriya, geometry, pace.*

Курстың негізгі мақсаты - оқушылардың болашақта таңдаған мамандығын жоғары оқу орындарында меңгере алатындығына көз жеткізу және оны еркін игеріп кететіндей негіз қалау, олардың математикалық мәдениетін көтеру.

«Стереометрияның салу есептері» курсының оқып-үйрену терең геометриялық білімді қажет ететін мамандыққа дайындалуды, сондай-ақ математикаға қызығушылық танытқан оқушыларды ғана емес, өздерінің жалпы геометриялық білімдерін көтеріп, практикалық біліктіліктері мен дағдыларын шыңдауды мақсат тұтқан барлық оқушылар үшін де пайдалы. Бұл таңдау курсы оқушылардың математикалық білім алуға деген оң көзарасын қалыптастыруға, дүниенің тұтастығы туралы философиялық қағиданы дұрыс түсінуге, математикалық білімнің әмбебаптығын ұғынуға жағдай жасайды.

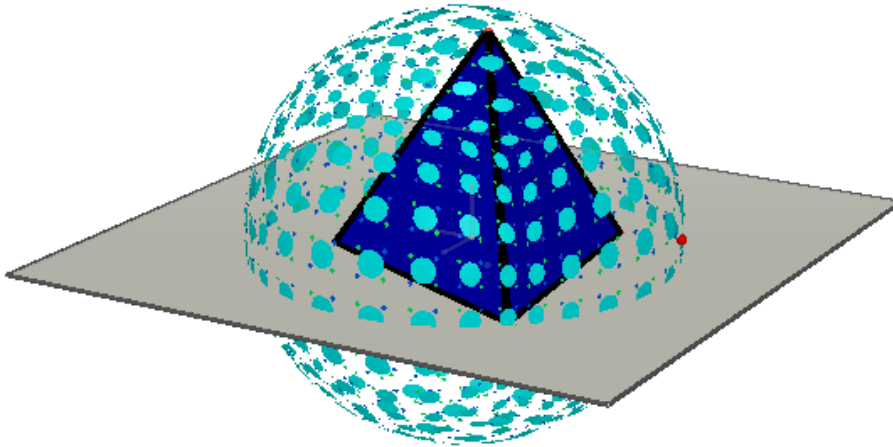
Курс мақсатына жетудің негізгі құралдары ретінде түрлі типті есептерді шығару және компьютерлік Cabri 3D ортасын қолдануды орынды деп таптық. Есептерді шығару теорияға негізделеді. Теорияны алдын-ала шығарылып қойылған негізгі, базистік есептер жиынтығы құрайды [1]. Базистік есептерге теоремалар және геометриялық фигуралардың басқа да қасиеттері, конфигурациялары мен конструкцияларын жатқызуға болады. Теоремалар дәлелденуі керек, яғни белгілі немесе бұрын дәлелденген қасиеттерден логикалық талдаулар арқылы қорытылып шығарылуы керек.

Компьютерлік Cabri 3D ортасын қолдану курсы материалдарын көрнекі жеткізу мүмкіндігін береді. Мысалы, 1-суретте Cabri 3D-мен сызылған призма түрлері келтірілген.

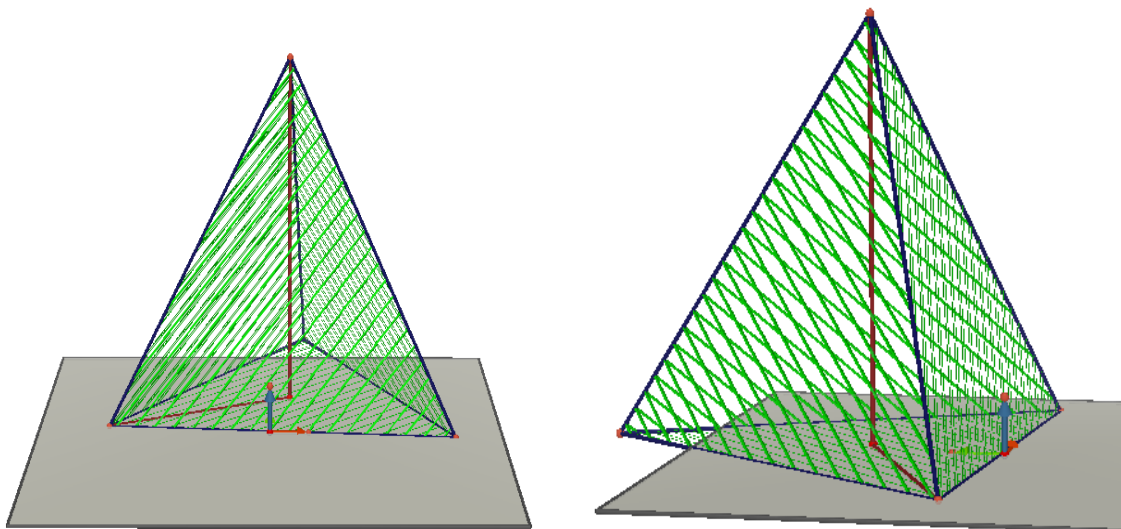
1-сурет. а)- үшбұрышты; ә)-тік төртбұрышты; б)- көлбеу бесбұрышты призмалар

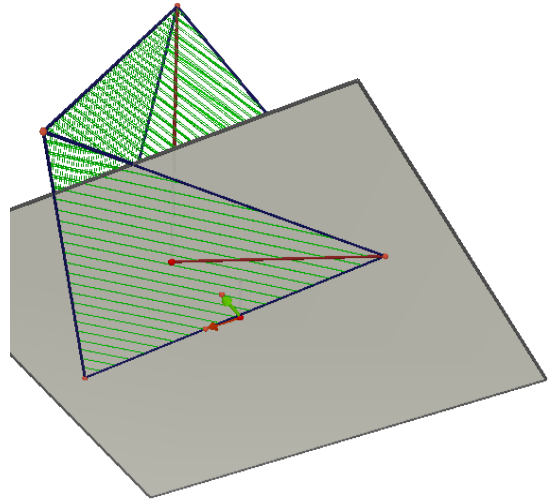
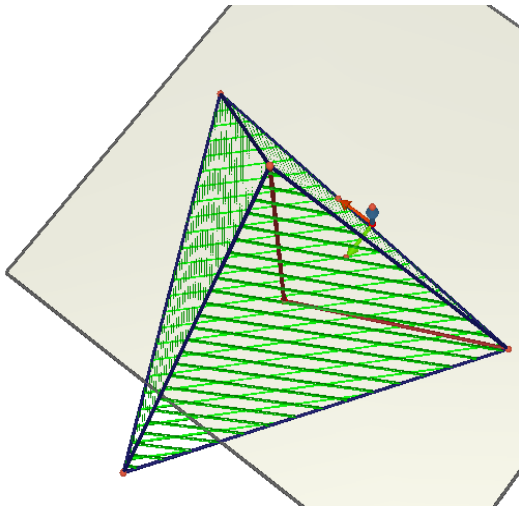
2-суретте Cabri 3D-мен сызылған тетраэдрге сырттай сызылған шардың бейнесі келтірілген.

2-сурет. Тетраэдрге сырттай сызылған шар

3-суретте Cabri 3D ортасында сызылған көпжақты айналдыра көру кезіндегі бейнелер мен проекциялар бейнеленген.

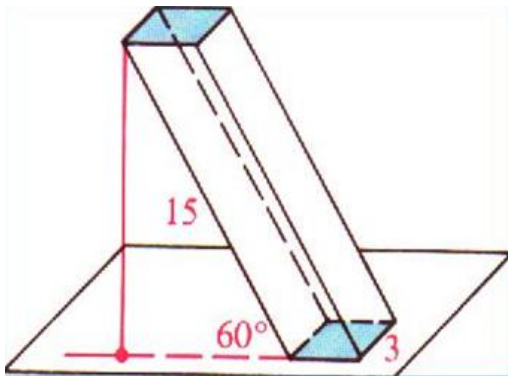

3-сурет. Көпжақты айналдыра көру

Көпжақтарға қатысты кейбір салу есептерін қарастырамыз.

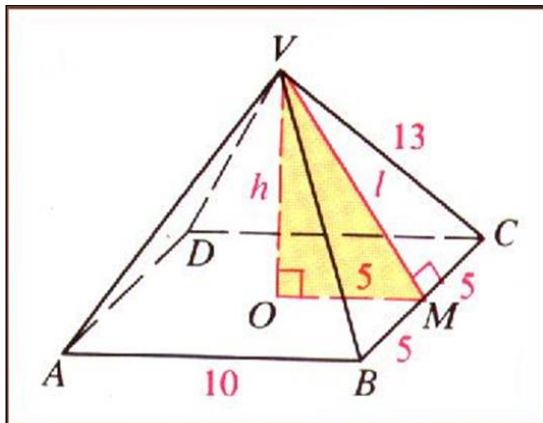
1-есеп Бүйір қыры жазықтықпен 60° жасайтын, бүйір қыры 15 см, табаны квадрат болатын және оның қыры 3 см болатын көлбеу призманы салыңыз [2].

Сабгі 3D-мен сызылған бейнесі:

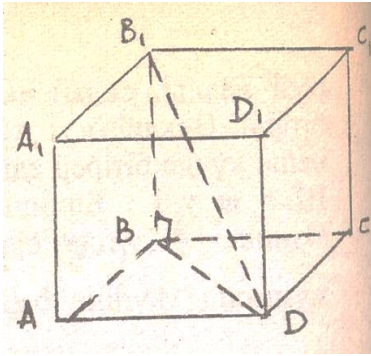

2-есеп. Бір қабырғасы дұрыс төртбұрышты пирамиданың бүйір жағының симметрия сызығы болып келген, екіншісі оның табанымен шектелген тікбұрышты үшбұрышты салу керек.

Сабгі 3D-мен сызылған бейнесі:

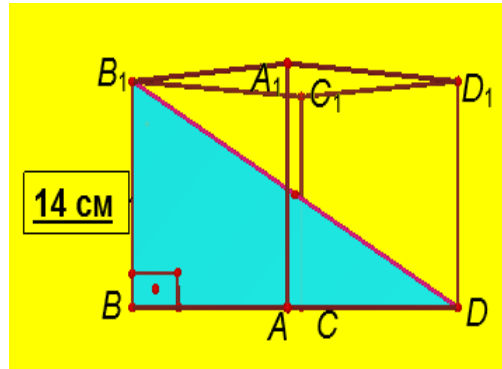
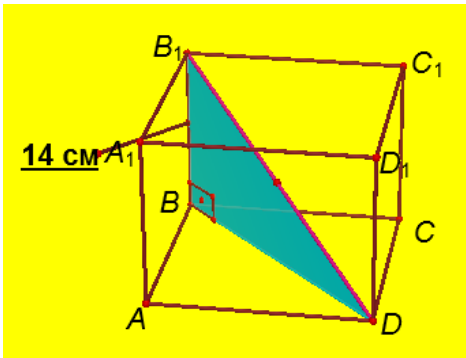

3-есеп. Дұрыс төртбұрышты призманың табан ауданы 144 cm^2 , ал биіктігі 14 см. Призманың диагоналін табыңыз.

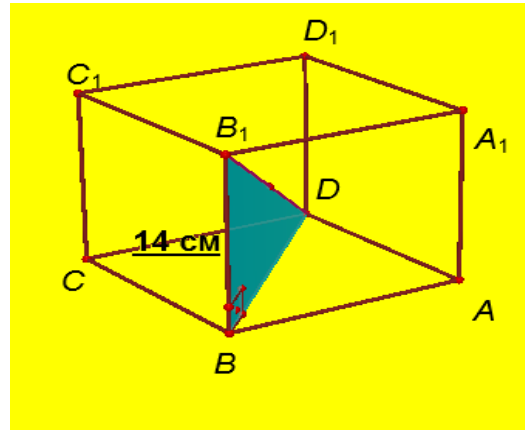
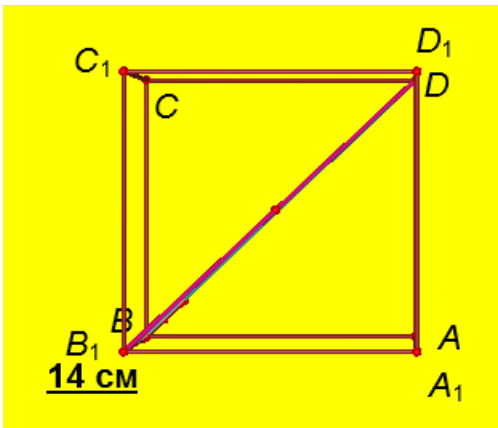
Берілгені: $ABCD A_1 B_1 C_1 D_1$ -дұрыс төртбұрышты призма.

Сабгі 3D-мен сызылған бейнесі:

Есептің берілгенін салу

$\angle B_1 B D = 90^\circ$ жасайтынын
Көрсету

Төбесінен қарағандағы бейнесі

$B_1 B$ биіктігінен қарағандағы бейнесі

$$S_{\text{маб}} = S_{ABCD} = 144 \text{ см}^2, AA_1 = BB_1 = CC_1 = DD_1 = 14 \text{ см}, B_1 D - ?$$

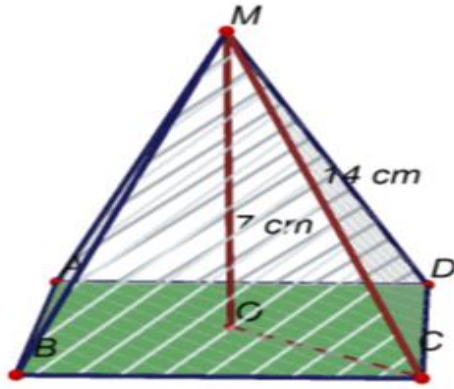
$$\text{Шешуі: } S_{\text{маб}} = S_{ABCD} = a^2 = 144 \text{ см}^2, a = 12 \text{ см}.$$

$$\Delta ABD: BD = \sqrt{AB^2 + AD^2} = 14\sqrt{2}$$

$$\Delta B_1 B D: B_1 D = \sqrt{B_1 B^2 + BD^2} = 22$$

Демек, призманың диагоналі 22 см-ге тең. Жауабы: 22 см.

4-есеп Берілгені: $|MO| = 7 \text{ см}$, $|MC| = 14 \text{ см}$ ABCD тіктөртбұрышының ауданын табыңыз.

Есептің берілгенін Cabгі 3D ортасында көрсетеміз.

Шешуі: $(|OC|)^2 = 14^2 - 7^2 = 120$, $|OC| = 2\sqrt{30}$ см, $|OC| = |OB|$,
 $\angle BOC = 90^\circ$

$(|BC|)^2 = (2\sqrt{30})^2 + (2\sqrt{30})^2 = 240$, $|BC| = 4\sqrt{15}$ см.

$S_{ABCD} = (|BC|)^2 = 240$ см².

Жауабы: $S_{ABCD} = 240$ см².

Осындай тақырыпты ашатын есептер курсты оқытуда көптеп шығарылады.

«Стереометрияның салу есептері» таңдау курсын оқып-үйрену барысында оқушылар мынадай білімдерді тереңдетіп меңгереді:

- Кеңістіктегі салу есептерін елестете отырып салу;
- Кеңістіктегі нүктелердің геометриялық орындар әдісі;
- Проекциялық сызбада орындалатын салу есептері;
- Геометриялық фигураларды кескіндеу;
- Геометриялық денелерге қима салу.

Бәсекелі қоғамға қабілетті азамат тәрбиелеп және оқытып шығаруда, жас ұрпақтың терең білімді, дарындылық қабілеттерін қалыптастыруда стереометрияны оқушыларға тиімді меңгерту жолдарын қарастырудан осы заманның талаптарына сай, әрі қызықты түрде оқытуды қалыптастыру бағытында теориялық және практикалық жұмыстар жасалынды. Сонымен, стереометрияны оқытуда оқушылардың бейімділігін және қабілетін ескеріп, стереометрия ұғымдарын жүйелі түрде қалыптастыру жолдарының бірі ретінде компьютерлік Cabгі 3D ортасы қолданылды. Оқушылардың бейімділігін және қабілетін ескеріп, математикалық мәдениетті қалыптастыруға, әр оқушының тұлға ретінде зияткерлігін, шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталған есептер топтамасы жинақталды. Оқушыларды практикалық іс-әрекетке дайындық жасаудағы стереометрияны оқып үйренуде үлкен қиындықтар туындататын оқушылардың үш өлшемді фигураларды көз алдына елестету және көпжақтарға қатысты есептерді шығарту жолдары көрсетіліп, әдістемелік ұсыныстар даярланды.

Әдебиеттер

1. Мадияров Н.К. Геометриялық фигураларды кескіндеу. Оқу құралы. – Шымкент.: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, -2010 ж. - 98 б.
2. Сатыбалдиев С.О., Қаңлыбаев Қ. Геометрия әдістерін шешу әдістемесі. – Алматы, 2011ж. – 103 б.

ӘОЖ 681.3

МӘЛІМЕТТЕР ҚОРЫНЫҢ АРХИТЕКТУРАЛАРЫ

Байганова А.М., Марат Г.М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

*В этой статье рассматриваются архитектуры базы данных.
In this article discusses of the database architecture.*

Ключевые слова: *базы данных, локальная архитектура, файл-серверная архитектура, клиент-серверная архитектура, компонентная архитектура, интернет архитектура.*

Key words: *database, local architecture, file-server architecture, client-server architecture, component architecture, internet architecture.*

Қазіргі техника мен технологияның дамып, маңызы артқан ХХІ-ғасыр заманында мәліметтер қоры адамзат баласы өмірінің бір бөлшегіне айналып отыр. Ал мәліметтер қоры қазіргі таңда кез келген сферада қолданылып жүргені бәрімізге мәлім. Мәліметтер қоры - белгілі бір арнаулы ауқымға қатысты мәліметтерді баяндау, сақтау мен амал-тәсілдермен ұқсата білудің жалпы принциптерін қарастыратын белгілі бір ережелер бойынша ұйымдастырылған мәліметтердің жиынтығы. Адамның қатысуы ықтимал, автоматтық құралдармен өңдеуге жарамды түрде ұсынылған ақпарат мәліметтер ретінде түсініледі.

Қарапайым мәліметтер қоры мысалы ретінде телефон анықтамалығын, поездар қозғалысы кестесін, кәсіпорын қызметкерлері туралы мәліметтерді, студенттердің сессия тапсыру қорытындылары және т.б. атауға болады.

Электронды мәліметтер қорының басты қасиеті - ақпаратты тез іздестіру мен сұрыптау (іріктеу), сондай-ақ берілген форма бойынша есепті қарапайым түрлендіру (жасау) мүмкіндігі. Мысалы, сынақ кітапшаларының нөмірлері бойынша студенттердің аты-жөндерін оңай айыруға болады немесе жазушының аты-жөні бойынша шығармаларының тізімін жасауға болады.

Мәліметтер қоры – белгілі бір ауқымға қатысты мәліметтерді амал-тәсілдермен ұқсата білудің жалпы принциптерін қарастыратын, компьютердің көмегімен туындайтын ақпараттық құрылым немесе пішін. Қазіргі кезде жергілікті (ADO, dBase, FoxPro, Access, Paradox) және қашықтықтағы (InterBase, Oracle, Sysbase, Infomix, Microsoft SQL Server) мәліметтер қорларын құруға және пайдалануға мүмкіндік беретін көптеген бағдарламалы жүйелер бар.

Мәліметтер қоры қолданатын бағдарламалар өзінің кемшілігі және артықшылығы бар бір архитектураға ие болады.

Жергілікті архитектура. Бағдарламада, мәліметтер қоры да бір компьютерде орналасады, сонымен қатар мұнда көптеген қолданбалы бағдарламалар жұмыс істейді.

Файл-сервер архитектурасы. Мәліметтер қоры күшті компьютер де, сервер де орналасады, ал қолданбалы компьютерлер жергілікті желі арқылы қосылған. Бұл компьютерде клиент бағдарламалары орнатылған. Олар мәліметтер қорымен желі арқылы байланысқан. Мұндай архитектураның артықшылығы - мәліметтер қорымен бірнеше қолданушы жұмыс істей алады, кемшілігі –желімен көп мәліметтер беріледі. Барлық өңдеулер клиент орнында өңделді. Онда мәліметтер қорының көшірмесі құрылады, бұл қолданушының максималды санын шектеуге әкеледі және мәліметтер қорымен жұмыс істегенде көп уақыт кетуге әкеп соғады. Бұл кешіктірулер белгілі кестемен бір мезгілде жұмыс істеу мүмкіндігі жоқтығында. Клиент бағдарламалары осы көптеген жұмысты тоқтатпайынша бұл кестемен басқа қолданушылар жұмыс жасамайды. Бұл кесте деңгейіндегі блоктау деп аталады.

Клиент-серверлік архитектура. Мұндай архитектурада, серверде тек қана мәліметтер қоры сақталмайды, сонымен қатар мәліметтер қорын басқару жүйесі программасы жұмыс істейді. Ол қолданушылардан келген сұранымдарды өңдеп, оларға жазбаларды қайтару үшін қолданылады. Қолданушы программалары тікелей файл серверлік архитектурадағыдай мәліметтер қорымен жұмыс істемейді, ол мәліметтер қорын басқару жүйесіне қарайды, сонымен қатар операцияларды орындайды. Мәліметтер қорын басқару жүйесі мәліметтер қорының дұрыстығын автоматты түрде тексеріп отырады. Клиент-сервер мәліметтер қорын басқару жүйесі алаң және жазба деңгейінде блоктауды жүзеге асыра алады. Бұл кестемен жұмыс істеген жазбаны өзгерту тек біреуінің ғана мүмкіндігі болады, ал кестемен жұмыс істеушілер өте көп болуына болады. Егерде сервер жұмыс істемесе бүкіл жұмыс тоқтайды.

Бөлісетелген архитектура. Желіде бірнеше сервер жұмыс істейді. Мәліметтер қоры кестелері өзара бөлінген, әрбір серверде мәліметтер қорын басқару жүйесінің өз қосымшалары болады. Программа сервері деп аталатын бағдарламасы бар арнайы бағдарламалар қолданылады, олар сұранымдарды оңтайландыруға мүмкіндік береді және желідегі компьютерге күш түсіруді өзара бөліп береді. Егерде берілгендермен интенсивті түрде есептеу керек болса, онда басқа күшті желі компьютерде автоматты түрде іске қосылуына болады, мұны компоненттер деп атайды. Бұл клиенттерге күш түсіруді азайтады, мұндай архитектура-компоненті архитектура деп аталады. Архитектураның кемшілігі-серверлік компоненттерде жоғары қойылуында және құру процесінің қымбаттылығы мен қиындығында.

Интернет архитектурасы. Мәліметтер қорына кіру (бір компьютерде немесе желіде орналасқан) стандартты протокол бойынша браузердің көмегімен іске асырылады. Бұл клиент программасына минимум талап қойылады. Барлық интерфейстер мен протоколдардың интерфейс пен қатынасы стандартталуына байланысты мұндай жүйелерді құру және тарату жеңіл болады. Мысалы, жергілікті желі құрмай интернетке сервер арқылы немесе интернет протоколдарын жергілікті жүйеге қолдануға болады.

Қазіргі кезде ЭЕМ-сы кең тараған кезде құжаттарды электронды түрде өңдеу маңызды мәселелердің бірі. Құжаттармен жұмысты ЭЕМ-де жүргізудің бірнеше артықшылықтары бар:

- Құжаттардың құрылымын оңай өзгерту, өшіру, енгізу, қажет жазбаларды іздеудің қолайлылығы;

- Клиент –сервер технологиясы арқасында мәліметтер құжатын локальды және алыстан басқару мүмкіндігі.

Мәліметтер қоры - қоғамның қандай да бір саласындағы немесе оның бөлігіндегі нақты объектілер туралы мәліметтер жиынтығы. Мәліметтер қорын басқару жүйелері компьютерлік техниканың даму жолдарына байланысты жетілдіріліп, пайдаланушының қойған барлық күрделі деңгейдегі талаптарын орындауға бейімдейді.

Әдебиеттер

1. Купрова Т.А. «Создание программирования баз данных средствами СУБД». – М.: Мир, 1991 ж.
2. Диго С.М. «Проектирование баз данных». Финансы и статистика. – М, 1998 ж.
3. Савельев А. «Создание и использование баз данных». -М, 1991 ж.
4. Голицына О.Л., Максимова Н.В., Попова И.И. «Базы данных». -М, 2003 ж.
5. Хендерсон К. Руководство разработчика баз данных в Delphi 2/Пер. с англ. – К.: «Диалектика». - 2006. –544 с.
6. Когсвелл Д. Изучи сам программирование баз данных в Delphi 2.0...сегодня/Пер с англ. –М.: ООО “Попурри”, 2005 г. -448 с.: ил.

ӘОЖ 681.3

ЖҰМЫС ОРНЫН АВТОМАТТАНДЫРУ ПРИНЦИПТЕРІ МЕН ОҒАН ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Байганова А.М., Есенжолова Г.Н., Байманова С.Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В этой статье говорится о том, как использовать возможности современной вычислительной техники для автоматизации обработки информации, которые позволяют ускорить процессы труда и обмена информацией, повысить эффективность работы с документами. Полностью раскрываются принципы и требования к автоматизированию рабочего места.

This article deals with how to harness the power of modern computing technology to automate the processing of information that can accelerate the process of labor and the exchange of information to increase the effectiveness of work with documents. Fully reveals the principles and requirements for the automation of the workplace.

Ключевые слова: автоматизация, системная, приспособленная, устойчивая, эффективная.

Key words: automation, system, adapted, stable, effective.

Қазіргі заман - технология заманы. Технология заманы болғандықтан ол күнделікті жаңаруды талап етеді. Сондай-ақ көптеген кәсіпорындарды автоматтандырылған жұмыс орнымен қамтамасыз ету өте тиімді. Автоматтандырылған жұмыс орнының қызмет көрсетуі деп компьютерде, ақпаратты өндеуде адам мен машина құрылғысы арасындағы функция мен жүктелімнің дұрыс бөліну шартына байланысты нақты қорытындыны шығарып беруін айтуға болады. Сонда ғана автоматтандырылған жұмыс орнын басқарудың тиімділігін және еңбектің өнімділігін артыратын құрал ғана емес, сондай-ақ мамандардың қолайлы жұмыс жасауына мүмкіндік жасайды.

Әр түрлі басқару объектісінде, олардың атқаратын қызметіне сәйкестендірілген, автоматтандырылған жұмыс орны болуы керек. Бірақ та автоматтандырылған жұмыс орнын құру принципі ортақ болуы қажет. Жұмыс орынын автоматтандыру жалпы мынадай принциптерге сүйенуі қажет:

- ✓ жүйелілік;
- ✓ икемділік ;
- ✓ орнықтылық;
- ✓ тиімділік.

Жүйелілік принципі – құрылымы белгіленген міндетіне сәйкес анықталатын жүйе ретінде қарастырылуы тиіс.

Икемділік принципі – қандайда бір модуль арқылы құрылатын жүйе ішінде барлық жүйелерді қайта құру және олардың элементтерін бір үлгіге салу мүмкіншілігі.

Орнықтылық принципі – жұмыс орнын автоматтандыру жүйесі мүмкін болатын ішкі және сыртқы әсер ететін себептерге байланыссыз негізгі қызметтерді орындау керек.

Тиімділік принципі – жүйені жасауға және оны пайдалануға кеткен шығынға қатысты жұмыс орнын автоматтандыру жоғарыда келтірілген принциптерін іске асуын интегралды түрде қарастыру.

Жұмыс орнын автоматтандыруға қойылатын талаптар төмендегідей:

- мамандардың ақпараттық және есептеу талабын қанағаттандыру;
- автоматтандыру уақытты ұту қажеттілігінен туындайтындықтан қолданушының сұранысына аз уақыт ішінде жауап беру;
- пайдаланушының дайындалу деңгейіне және оның профессионалдық сұранысына байланысты келтіру (адаптация);
- автоматтандырылған жұмыс орнының функцияларын үйренудің қарапайымдылығы, сенімділігі;
- пайдаланушыға байланыс бойынша шыдамдылықты қамтамасыз ету;
- пайдаланушының тез үйренуінің маңыздылығы;
- есептеуіш желі құрамында жұмыс істеуінің маңыздылығы.

Жұмыс орнын автоматтандыру ақпаратты өңдеу уақытын қысқартуға, ақпаратты өңдеуге кететін шығынды азайтуға, қажетті ақпаратты іздеуге кететін уақытты қысқартуға, өңделетін ақпаратты басқару және есепке алу сапасы жақсаруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Горячев А., Шафрин Ю. Практикум по информационным технологиям. - М.: Лаборатория Базовых знаний. -2001г.
2. Ефимова О., Морозов В., Угринович Н. Курс компьютерной технологии с основами информатики. - М.: ООО «Фирма», «Издательство АСТ». - 1999 г.
3. Ляхович В.Ф. Основы информатики. - Р н/ Д: Изд-во «Феникс». - 2000 г.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК.581

ҚАЗАҚСТАН ОРНИТОФАУНАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Сырымбетов С.Т., Туралин Б.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В настоящее время сказывается отрицательное влияние экологического кризиса и антропогенного фактора на видовой состав орнитофауны республики, что требует их реабилитации. Чтобы сохранить видовое разнообразие орнитофауны необходимо изучать биологические особенности птиц нашей республики.

At present the negative impact effect of the ecological crisis and the human impact on the species composition of the avifauna of the republic, and it will require rehabilitation. To save the species diversity of avifauna is necessary to study the biological characteristics of birds of our republic.

Ключевые слова: орнитофауна, миофаги, орнитофаги, ихтиофаги, герпетофаги, некрофаги.

Key words: avifauna, feed birds, feed of rodents, fishes, amphibious, feed a carrion.

Қазіргі кезде экологиялық дағдарыстың және антропогендік факторлардың теріс әсері құстардың түрлік құрамының азаюына әкелуде, сол себептен олардың реабилитациясы қажет. Антропогендік және экологиялық факторлардың теріс әсерінің салдарынан құстардың түрлері азаюда. Құстардың табиғаттағы биоалуантүрлілігін сақтап қалу үшін олардың биологиялық ерекшеліктерін, таралуын зерттеу қажет.

Адамның шаруашылық әрекеттерінде құстардың алуан түрлі және үлкен маңызы бар. Жабайы құстардың - ауыл, орман, балық шаруашылығында, аң аулау кәсібінде және денсаулық сақтауда маңызы зор. Көпшілік құстар егін, бау-бақша, тоғайлы және далалы жердегі өсімдіктердің зиянкестері - омыртқасыз организмдерді қырып, пайдасын тигізеді. Жалпы құстар жан-жануарлардың көптеген түрлерімен қоректенеді. Ұстап жейтін азықтарына байланысты миофагтер (тышқан тәрізді ұсақ кеміргіштермен қоректенетіндер), орнитофагтер (құстарды ұстап жейтіндер), ихтиофагтер (балықпен қоректенетіндер), герпетофагтер (қосмекенділермен қоректенетіндер), некрофагтер немесе сапрофагтер (өлекселермен қоректенетіндер) және полифагтер немесе пантофагтер (әр түрлі жануарлармен қоректенетіндер) деп аталады.

Жер шарында шамамен 8600 түрден құралған құстар класының ішінде жеке отряд болып саналатын күндізгі жыртқыш құстардың 270 түрі бар. Олардың анатомиялық және морфологиялық белгілері бір-біріне ұқсас болғанымен тіршілік ету, әсіресе қоректену ерекшеліктері әр түрлі болып келеді. Сондықтан күндізгі жыртқыш құстар отряды бір-біріне жақын түрлерден топтастырылған екі отряд тармағына бөлінеді. Біріншісіне — 6 түрден құралған, екіншісіне 264 түрлі нағыз жыртқыш құстар жатады. 1962 жылы шыққан көп томдық «Қазақстан құстарының» II томындағы систематика бойынша берілген жүйеде республикамызда кездесетін 37 түрлі күндізгі жыртқыш құстардың 8 түрі сұңқарлар тұқымдасына, 29 түрі қырандар тұқымдасына орналастырылған. Адамның шаруашылық әрекеттерінде құстардың алуан түрлі және үлкен маңызы бар. Жабайы құстардың - ауыл, орман, балық шаруашылығында, аң аулау кәсібінде зор маңызы бар.

Сирек кездесетін және құрып кету қаупі бар құстар Қазақстанның Қызыл Кітабына енгізілген.

Құстардың Қазақстанның Қызыл Кітабындағы (1978, 1991, 1996) келесі санаттары анықталған: 1 санат – жойылып бара жатқандар, жойылып кету қаупі бар түрлер мен түршелер, соның ішінде жойылып кеткендер болуы мүмкін, себебі олар туралы бірнеше жылдар – 50 жылдан астам уақыт бойында ешқандай деректер жоқ. 2 санат – саны азайып бара жатқандар, саны әлі де болса салыстырмалы түрде жоғары, бірақ өте күрт төмендеп, жақын арада жойылып кетушілер санатына қосылатын түрлер). 3 санат – сирек, қазіргі кезде жойылып кету қаупі жоқ, бірақ өте аз кездесетін немесе аймақтары шектеліп табиғи және адам қызметінің әсерінен тіршілік ортасының қолайсыз өзгеру нәтижесінде тез жойылып кететін түрлер. 4 санат – белгісіздер, тіршілігі толық зерттелінбеген, ал саны мен қауымдастық жағдайы алаңдатушылық туғызатын, бірақ мәліметтердің жетіспеушілігінен оларды жоғарыда айтылған санатқа жатқызуға болмайтын түрлер. 5 санат – қалпына келгендер, қорғау жұмыстарын қолға алу нәтижесінде енді қауіп туғызбайтын, бірақ оларды кәсіпшілік пайдалануға болмайтын және қауымдастықтары тұрақты бағдарлауды қажет ететін түрлер.

Құстар жоғарғы сатыдағы омыртқалылардың ұшуға бейімделген ерекше маманданған бұтағы деуге болады. Құстардың ерекшелігі: а) құстардың орталық жүйке системалары жақсы жетілген, сондықтан олар түрлі жағдайларға бейімделіп, мінез-құлықтарын өзгертеді б) денесінде зат алмасу процесінің жылдамдығы мен дене жылуының реттелуінің дұрыс болуына байланысты температурасының жоғары және тұрақты болуына әкеліп соқтырады. в) ауа кеңістігінде ұшу қабілеті көпшілігінің қозғалу, өрмелеу қабілеті жойылмаған. г) көбеюі біршама жетілген (жұмыртқаларының басуы және балапандарын қоректендіруі). Құстардың көрсетілген прогрессивтік белгілері, класстың жастығына қарамай олардың жер шарының алуан түрі тіршілік орталықтарына таралуына мүмкіндік туғызған. Құстар морфологиялық жағынан денесінің қауырсынмен қапталуымен алдыңғы аяқтарының қанатқа айналғандығымен, сүйектерінің ішінде қуыс болуымен, ми сауытының шүйдесіндегі бұдырының болуымен, жүрегінің төрт камералы, оның оң жағында бір ғана орта доғасының болуымен сипатталады.

Қазақстандағы жалпы сандары белгісіз, бұл құстардың көбі Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген. Шөлді дала құстары. Бұл типке жататын құстар өсімдігі аз, әрі сирек ашық даланы мекен етеді. Осы тіршілік жағдайында пайда болған ерекшеліктеріне қарай бұл топқа жататын құстар жүрдек және тез ұшатын құстар деп екіге бөлінеді. Жүрдек құстарға аяқтары ұзын, тез жүгіре алатын ірі құстар жатады. Бұлар қорегін ұшпай, жер бетімен жүріп іздейді. Жүру қабілетінің артуына байланысты, олардың аяқтары ұзын ғана болып қоймай, саусақтары қысқарып, саны үшке дейін, кейбір түрлерінде екіге дейін азайған. Бұлардың мойны ұзын, көзі үлкен келеді. Бұл құстар қырағы, жауын алыстан көріп қашады. Бұлар өте сирек бұғып, жасырынады және сирек ұшады, ал түйеқұстар мүлдем ұшпайды. Бірнешеуі бірігіп топтанып жүреді. Олар өсімдіктерді, ұсақ жәндіктерді жер бетінен шоқып, теріп жейді. Құстардың бұл тобына дуадақтар, түйеқұстар жатады. Тез ұшатын құстарға — шіл және қылқұйрықтар жатады. Дене мөлшері орташа, аяғы қысқа, қанаты өте ұзын, сүйір болатын құстар. Мұның алдында қарастырған құстардан ерекшелігі — қауіп төнгенде жерге бауырын төсеп жата қалады. Түсі өзі тіршілік еткен жердің, түсіндей болады. Тіршілік еткен орнын ауыстырып, су іздеп ұзақ жол жүреді. Өте тез ұшады. Дала қыраны, қыранқара (лат. *Aquila nipalensis*) – сұңқар тәрізділер отрядының қырғилар тұқымдасына жататын жыртқыш құс. Дене тұрқы 60 – 85 см, қанатының ұзындығы 51 – 65 см, салмағы 2,7 – 4,8 кг. Шәулісі (еркегі) ұябасарынан кішірек түсі қара қоңыр, желкесі жирен, тұмсығы қара сұр, тұяғы қара, аяғы сары. Қыранқара ұясын жерге, шың-құзға, сирек те болса ағаш басына салады. [1] 1 – 3 ақ сұр, қара дақты жұмыртқа салып, 40 – 45 күнде балапан шығарады. Балапан баяу жетіледі (60 күнде), оны етпен қоректендіреді. Қыранқараның негізгі қорегі – кемірушілер, саршұнақ, қоян, кейде құс балапаны, бауырымен жорғалаушылар.

Қарлығаш (лат. Hirundinidae) — торғай тәрізділер отряды, әнші торғайлар тобының тұқымдасы. Арктика мен Антарктидадан басқа аймақтарда кеңінен таралған, 20 туысқа бірігетін 79 түрі бар. Қазақстанда 5 түрі (жар қарлығашы, құз Қарлығашы, қосреңді Қарлығаш, секпілтөс Қарлығаш, кент Қарлығашы) кездеседі. Қарлығаштың тұмсығы қысқа, тұмсығының түбі кең, езулерінің арасы алшақ. Қанаттары жіңішке әрі ұзын. Дене бітімі ерекше сымбатты. Саусақтары қысқа, әрі әлсіз, жерде жүруі ебедейсіз.

Қарлығаштың қауырсыны тығыз, жотасы қара түсті жылтыр. Сыртқы түрінен еркегі мен ұрғашысының айырмашылығы байқалмайды. Дене тұрқы 9—23 см, салм. 10—60 г.

Қарлығаш өте жақсы ұшады, тіршілігінің көп уақытын ауада ұшып жүріп өткізеді. Су үстінен ұшып бара жатып-ақ су іше береді. Ұшып жүріп қорегін ұстап жейді. Дауысы онша қатты емес. Қарлығаш ұясын саз балшықтан сілекейімен араластырып бекем етіп жартас қуыстарына, жағалаудағы жарға, үй ішіне, кейде ағаш басына да салады. Ұясы жарты ай немесе түбі кең, аузы тар құмыра пішінді. Ұясының түбіне қауырсыннан, т.б. заттардан жұмсақ төсеніш жасайды. Ашық ұядағы жұмыртқа қара теңбілді шұбар, жабық ұядағы жұмыртқа ақ түсті болады. Жылына 1, кейде 2 рет 3—7 жұмыртқа салып, балапан басып шығарады. Балапандары қызылшақа болып туады. Қорегі көбіне ұсақ жәндіктер. Ашық күндері биіктеп ұшады да, ауа райы жауын-шашынды болар алдында жер бауырлап ұшады. Сондықтан да қарлығаштың ұшу ерекшелігіне қарап ауа райының өзгерісін алдын-ала болжауға болады.

Әдебиеттер

1. Жұмалиев М.Қ., Бәйімбет Ә.А., Есжанов Б.Е. Құстардың алуантүрлілігі және орнитология негіздері. – Алматы.: Қазақ университеті, 2009ж. -223-230 б.
2. Бәйімбетов Ә. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. - 456 б.
3. Қайымов Қ. Құстар әлемінде. – Алматы.: «Қайнар», 1981. - 47-66 б.
4. «Тургайский заказник подает SOS» //Актюбинский вестник. - №144, 2001 г.
5. «Тургайский заказник – в Красную книгу»// Актюбинский вестник. - №87-88, 2002 г.

УДК 574

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ТАБИҒИ ҚОРЫҚ ҚОРЫН ҚОРҒАУҒА АЛЫНҒАН НЫСАНДАР ЖӘНЕ ДАМУ КЕЛЕШЕГІ

Туралин Б.А., Сырымбетов С.Т., Умбеткулова А.Қ.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В этой статье говорится о защите природного ресурса Актюбинской области, а также о развитии заповедников.

In this article talked about defence of natural resource of the Aktobe area, and also at reserves development.

Ключевые слова: *заповедники, горы, природные ресурсы, защита.*

Key words: *reserves, mountains, natural resources, defence.*

Ақтөбе облысы – Қазақстандағы ірі өнеркәсіп және ауылшаруашылығы өңірі. Республиканың солтүстік-батыс бөлігінде орналасып, 45° 10' – 50° 20' с.ш. и 53° 35' – 64° 15' в.д. координаттарымен шектелген. Облыстың солтүстігі Ресей Федерациясының Орынбор облысымен, оңтүстігі – Өзбекстанмен, батысы – Батыс Қазақстан, Атырау

және Маңғыстау, солтүстік-шығысы – Қостанай, шығысы мен оңтүстік-шығысы – Қарағанды және Қызылорда облыстарымен шекаралас. Облыстың шекара бағыттары солтүстіктен оңтүстікке 550, батыстан шығысқа 500 шақырымға созылып жатыр. 2009 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша облыс аумағы 300,6 мың шаршы метр құрайды, халқының саны – 712,1 мың адам. Ақтөбе облысының аумағы Орыс іргесі, Тұран даласы және Орал таулы-қыратты алабы сияқты үш ірі геологиялық құрылым қиылысында орналасқан және тектоникалық, геологиялық құрылымы күрделі. Облыстың орталық бөлігінде Оралтау-Мұғалжар қатпарлы алабы, батысында Ақтөбе иіні мен тұзды арнасы кең Каспий маңы ойпатының шығыс ернеуі, шығысында Торғайдың кең иіні, оңтүстік-шығысында Солтүстік Арал маңының мұраға қалған меридиондық құрылым аймағы орналасқан. Облыс аумағында метаморфикалық протерозойдан бастап қазіргі жауын-шашынға дейінгі жасы мен тұқым генезисіне қарай түрлі қалдықтар сақталған. Қазақстанды геоморфологиялық аудандастыруға сәйкес Ақтөбе облысының аумағы Орал-Ембі денудация үстіртіне, Зауралье мен Мұғалжардың денудация жазығына, Торғай денудация-құрылымдық жазығына, Солтүстік Арал маңы денудация-құрылымдық және бірыңғай жазығына және Үстірт денудация-құрылымдық аймағына жатады. Қазақстанды геоморфологиялық аудандастыруға сәйкес Ақтөбе облысының аумағы мынадай геоморфологиялық аудандарға бөлінген: Орал-Ембі денудациялық үстірті, Заурал және Мұғалжар жазығының эрозиялық-тектоникалық ұсақ шоқылары мен аласа таулары, Торғай құрылымдық-денудациялық төрткіл жазықтығы, Солтүстік Арал маңының құрылымдық-денудациялық және аккумулятивті жазықтығы және Үстірт құрылымдық-денудациялық жоны. Орал тауларының оңтүстіктегі ақыры және Мұғалжар таулары Заурал және Мұғалжар эрозиялық-тектоникалық ұсақ шоқысына және аласа тауларына, денудациялық жазықтығына жатады. Аудан Ор-Елек өзендерінің аралықтарын, Ырғыз өзенінің жоғарғы сағасында Мұғалжар тауларын іргелес жатқан Тұран ойпатының бір бөлігін және Мұғалжардың оңтүстіктегі шалғай жатқан жерлерін қамтиды. Ең биік жері – Үлкен Боқтыбай (657 м) және Айрық (634 м). Батыс Мұғалжардың көтеріңкі бөлігіндегі аласа таулар меридионалдық бағытта созылып жатыр және ерге ұқсас белдермен байланысқан көптеген жүйесіз орналасқан шағын қыраттардан тұрады. Қиыршықтасты және тасты шынды дөңгелек төбелер көп, олардың араларында бірде тар, бірде кең аңғарлар созылып жатады. Бұл жерлердегі суайырық сызығы нашар көрінеді. Таулардың баурайлары көбіне ұсақ сушайған шұңқырлармен және тар арналармен тілімденген, батыс баурайлары анағұрлым тік (15-20° дейін), шығыс жақтағылары анағұрлым еңістеу (10° дейін). Арақидік өзендер мен жылғалардың бойларында биіктігі 2-17 м дейін құлама жарлар кездеседі. Су шайған жерлер көп, олар үлкен емес, тереңдігі шамамен 1 м. Геологиялық барлау жұмыстарын жүргізгеннен қалған тереңдігі 1-2 м шурфтер сақталып қалған. Ор-Ырғыз қырқасы немесе Шығыс Мұғалжар пенеплені – меридионалды созылып жатқан ұлан байтақ жазық-ұсақ шоқылы. Қазақстанның басқа облыстарына қарағанда Ақтөбе облысы табиғи байлықты жоғары қарқынды, масштабты және интенсивті өндіру және тасымалдау кезінде мемлекет тарапынан қорғалатын нысандары мен аумақтары жөнінен саны аз болып табылады. Бүгінгі күні облыс аумағында республикалық маңызда ерекше қорғалатын екі табиғи аумақ бар, олар: Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғат резерваты және Торғай мемлекеттік табиғат заказнигі. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы «Мемлекеттік табиғи-қорық қоры нысандарының тізбесін бекіту туралы» Қаулысына (№ 932, 28.09.2006) сәйкес, Ақтөбе облысының аумағында республикалық маңыздағы мемлекеттік табиғи-қорық қорына керемет табиғи су нысандары, қазба байлық учаскелері, енді, олар ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени, құнды геологиялық және геоморфологиялық нысандар болып табылады. ХХІ ғасырдың басында биотүрлілікті сақтау климаттың жылынуымен және озон қабатының тесілуімен бір қатардағы маңызды әлемдік проблемалардың бірі деп танылды.[1] Биотүрлілікті сақтаудың басты мақсаттары: құтқару – экожүйе мен өмір сүретін түрлерді қолдау;

зерттеу – биотүрлілікті түгендеу, зерттеу, мониторинг, рөлін бағалау; тиімді қолдану – облыстықтан халықаралыққа дейінгі түрлі деңгейлердегі биотүрлілікті ұзақ мерзімді, тиімді қолдануды және мәдени, эстетикалық, материалдық және биотүрліліктің табиғи құндылықтарын басқаруды дамыту.[2] Ерекше қорғалынатын табиғи аумақтардың бүкіләлемдік желісін құру мақсатында әлемдік қауымдастық эндемиялық, сирек және жойылып бара жатқан түрлерді, бірегей, эталондық учаскелерді және тұтастай алғанда нағыз табиғи экожүйені сақтаудың аса тиімді шаралары танылды. Ерекше қорғалынатын табиғи аумақтардың бүкіләлемдік желісін құру мақсаты барлық адамзат үшін және жергілікті, ұлттық және халықаралық деңгейлерде биотүрлілікті қолдау, эстетикалық және мәдени құндылықтарды қорғау жолымен биосфераны ұзақ мерзімге сақтау маңызы өте жоғары болатын табиғи және жартылай табиғи аумақтар жүйесін басқару болып табылады. Сонымен бірге ЕҚТА барлық санаттары қалпына келтірілетін табиғи ресурстарды қайтып алуды бақылайтын орынды қоса отырып, осындай жүйенің құрамдастары ретінде қарастырылады. Жеке қорғалынатын табиғи аумақтар басты мәселе – мекен етудің табиғи ортасын сақтау жолымен биотүрлілікті сақтауды шешеді. Ал өзара байланысты көші-қон және экологиялық дәліздер арқылықорғалынатын аумақтар өңірлік және жаһандық желілерді құрады, олар биотүрлілікті сақтау мен қалпына келтіру мәселесін шешуде басты құрал болып табылады.[3] Қазақстанда аталған мақсаттарға жету жаһандық желінің құрамдас бөлігі ретінде республиканың ерекше қорғалынатын табиғи аумақтарының ғылыми негізделген желісін құру жолымен шешіледі. 1997 жылы Қазақстан 2030 жылға дейін таза ауасы мен мөлдір суы бар, таза әрі жасыл ел болуы және ерекше қорғалынатын табиғи аумақтардың әлемдік желісіне кіруі тиіс деп жариялаған «Қазақстан - 2030» Стратегиясы қабылданды. Осы стратегияны жүзеге асыру үшін және экономиканың қарқынды даму жағдайларында табиғи экологиялық жүйенің биологиялық түрлілігін сақтаудың іс жүзіндегі қажеттілігінің негізінде 2000 жылы «2030 жылға дейінгі Қазақстанның ЕҚТА орналастыру сызбасы» республикалық бағдарламасы әзірленді. Нәтижесінде, ХХІ ғасырдың басында Қазақстанда 109 ЕҚТА, оның ішінде, 10 қорық, 10 ұлттық парк, 3 табиғи резерват, 26 табиғи ескерткіштер, 50 табиғи заказниктер және 5 қорықтық аймақ кіретін ерекше қорғалынатын табиғи аумақтардың мемлекеттік жүйесі өмір сүреді. Тірі табиғатты сақтау үшін заңды тұлға түріндегі жоғары мәртебесі бар ерекше қорғалынатын табиғи аумақтардың – қорықтардың, ұлттық парктердің, республикалық маңыздағы табиғи резерваттардың және жергілікті маңыздағы табиғи парктертердің аса маңызы бар. Табиғатты қорғауда заказниктер, табиғат ескерткіштері және қорықтық аймақтар аз үлес қоспайды. Мемлекеттік деңгейдегі ЕҚТА желісінің жұмыс істеуін мынадай негізгі заңдардан: Экологиялық кодекстен, Жер кодексінен, Су кодексінен, «Ерекше қорғалынатын табиғи аумақтар туралы» заңнан, «Жануарлар әлемін қорғау, өсіру және пайдалану туралы» заңнан және бірқатар нормативтік құжаттар мен ережелерден тұратын заңнамалық нормативтік база қамтамасыз етеді. Қорғалынатын аумақтың басқа санаты – ол облыстық бюджеттен құрылатын және қаржыландырылатын жергілікті маңыздағы ЕҚТА. Оларға мемлекеттік өңірлік табиғи парктер, мемлекеттік табиғи ескерткіштер және мемлекеттік табиғи заказниктер жатады. Бүгінгі таңда республикада жергілікті маңыздағы 63: 3 өңірлік табиғи парк, 53 табиғат ескерткіштері және 7 жергілікті маңыздағы заказниктер жұмыс істейді. Республиканың ЕҚТА дамыту бағдарламасын жүзеге асыру практикасы облыстар деңгейінде өз бағдарламалары болуы қажет екенін көрсетті, олар жергілікті бюджеттен қаржыландырылады және табиғатты қорғау жоспарында аса бағалы жерлерді жақын уақытта жедел резервтеуге, сөйтіп, келешекте республикалық қорғалынатын аумақтар желісін кеңейтіге жағдайлар жасауға мүмкіндік береді. Қарқынды шаруашылықтық игеру және жерді белсенді жекешелендіру жағдайларында Ақтөбе облысының әкімдігі облыстың ерекше қорғалынатын табиғи аумақтарын орналастыру және дамыту сызбасын әзірлеу қажеттігі туралы шешім қабылдады. Ақтөбе облысының ерекше

қорғалынатын табиғи аумақтарын орналастыру сызбасын әзірлеу кезінде жобаны орындаушылар мынадай қағидаларды басшылыққа алды: 1.Қазақстан Республикасының «Ерекше қорғалынатын табиғи аумақтар туралы» заңына сәйкес Ақтөбе облысында құрылатын ЕҚТА: «Ерекше қорғалынатын табиғи аумақтар жүйесін – барлық географиялық аймақтардың табиғи кешендеріндегі репрезентативтік өкілеттілікті қамтамасыз ететін түрлі санаттардағы және түрлердегі ерекше қорғалынатын табиғи аумақтардың жиынтығын» құруы тиіс. Сондықтан ЕҚТА құрылымының негізі облыс аумағындағы табиғи ландшафтардың барлық түрлілігі болып табылады. 2.ЕҚТА жоспарланатын желісінде табиғи шарттардың барынша толық географиялық репрезентативтігі. 3.Облыстың ұсынылған ЕҚТА құрылымы осы заманғы аумақты игеруді және облыс пен республиканың экономикалық дамуының перспективалық жоспарларын ескереді. Облыстың ауыл шаруашылығы өндірісіне және пайдалы қазбаларды өндіруге мамандануының нәтижесінде табиғи ортаға аумақтық ықпалы ауыр металлдармен, мұнай өнімдерімен және ауыл шаруашылық ластануымен көрінеді. Облыстың оңтүстік аудандары жер бетіндегі және жер астындағы суағарлардың, гидрогеологиялық және геохимиялық жағдайлары бойынша Арал теңізі бассейніне жататындығынан Арал теңізінің тартылуы нәтижесінде құрғаудың және шөлге айналуының кері салдарларын тартып отыр және экологиялық апат аудандар мәртебесіне ие.

Әдебиеттер

1. Успанова У.У. Краткая характеристика почв и земельных ресурсов Актюбинской обл.- Алма-Ата.: Наука. -1964 г.
2. Черепанов С.К. Сосудистые растения СССР.- Л., 1981 г.
3. Лавренко Е.М. Степи Евразийской степной области, их география, динамика и история.-Л., 1954 г.
4. Атлас Казахской ССР. Том 1. Природные условия и ресурсы – М., 1982 г.
5. Ботаническая география Средней Азии и Казахстана. - С-П., 2003 г.
6. Быков Б.А. Вводный очерк флоры и растительности Казахстана. // Растительный покров Казахстана. - Алма-Ата,1966 г.
7. Актюбинская областная Государственная инспекция историко-культурного наследия, 1996.
8. Гвоздев Е.В. и др. Книга Генетического Фонда фауны Казахской ССР. – Алма-Ата.- Наука. – 1989 г.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 811: 007

КОНЦЕПТОСФЕРА ВРЕМЕНИ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Паизбекова А.Д.

Узбекский государственный университет мировых языков (Ташкент, Узбекистан)

Мақалада ағылшын және орыс тілдеріндегі уақыт концептосферасына байланысты полисемантикалық ерекшеліктер талқыланады, мақал-мәтелдердің құрамындағы уақыт мағынасын білдіретін конструкциялардың семантикалық өзгешеліктері айқындалады. This article deals with the problem of conceptual sphere of time in English and Russian languages; polysemantic features of “time” concept has been analyzed and represented in lexical semantic groups within proverbs.

Кілт сөздер: тіл, ағылшын, орыс, ұғым, концептуалды шеңбер, полисемантикалық өзгешеліктер, мақалдар.

Key words: language, english, russian, concept, conceptual sphere, polysemantic features, set expressions, proverbs.

Темпоральная концептосфера представляет собой одну из наиболее значимых концептосфер в сознании носителей разных языков. Концепт времени, наряду с концептом пространства, является одним из основополагающих в системе знаний человека о мире. Вследствие этого легко объяснить неугасающий интерес исследователей к проблемам репрезентации темпоральных концептов в когнитивной лингвистике. Термин «концепт» находит сегодня широкое применение в различных областях лингвистической науки. Он вошел в понятийный аппарат семантики, когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и др.

По определению Ю.С. Степанова, концепт - это «как бы сгусток культуры в сознании человека, то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека» [1, 58].

Обратившийся одним из первых в мировой лингвистике к исследованию концептов С.А. Аскольдов (его статья «Концепт и слово» была опубликована еще в 1928 г.) считал, что наиболее существенной функцией концептов как познавательных средств является функция заместительства. «Концепт - есть мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [2, 35].

С давних времен мыслителей разных народов волновали вопросы о понятии времени.

Понятие времени универсально и в каждом языке имеет свое отражение.

Настоящая статья посвящена рассмотрению лексико-семантических особенностей концепта времени в английском (time) и русском языках (время).

В словаре “Oxford Advanced Learner’s Dictionary” английского языка слово “time” определяется как одно из форм существования материи, последовательная смена ее явлений и состояния, а также продолжительность, длительность чего-нибудь, измеряемая секундами, минутами, часами и т.д. [3, 61].

В словаре приводятся следующие дериваты, включающие в себя понятие времени в английском языке: *timely, timeous, timepiece, timer, timeline, timeless* и др.

В отличие от определения в английском словаре слово «время» в «Большой советской энциклопедии» имеет дефиницию основной (наряду с пространством) формой существования материи, заключающейся в закономерной координации сменяющихся друг друга явлений. Оно существует объективно и неразрывно связано с движущейся материей [4, 56].

В «Толковом словаре живого великорусского языка» В.И. Даля приводятся больше по количеству русских дериватов в сравнении с английским языком: *временщик/временщица, временник, временчивый, времемер, времяисчисление, времянка, временной (временная последовательность), временный (временные затруднения), безвременный, вневременный, вовремя, преждевременный, современный, временить* и др. [5, 83].

Концептосфера лексемы “time” характеризуется наличием полисемантических особенностей в различных смысловых контекстах:

1. в значении времяпровождения (leisure). Например:
*to take a **time** of it – хорошо проводить время;*
***time** for reading - свободное время для чтения;*
2. в значении темпа, такта, ритма (tempo, rhythm). Например:
*keep **time** while reading - соблюдай такт во время чтения;*
3. в значении расписания, графика, планирования времени (schedule). Например:
*The train **timed** to leave at 10 o'clock - поезд, который должен отходить по расписанию в 10.00;*
4. в значении поры, эпохи в историческом аспекте (age, era). Например:
*Shakespeare's **time** - Эпоха Шекспира;*
5. в значении срока, продолжительности (duration). Например:
*computer **time** - срок службы компьютера;*
*to do **time** - отбывать тюремный срок;*
6. в значении времени года (season). Например:
*It was very hot for this **time** of the year – было очень жарко для этого времени года.*

В составе устойчивых выражений лексема “time” может приобретать следующие значения:

- *It beats my **time** - это выше моего понимания*
- *Take your **time**! - Неспешите!*
- *To give somebody the **time** of day - Здраваться*
- *So that's the **time** of day! - Такие-то дела!*

Аналогично анализу лексемы “time” рассмотрим концептосферу «время» в русском языке:

- 1) в значении одной из основных - наряду с пространством - форм существования бесконечно развивающейся материи. Например:
*Бесконечность пространства и **времени**;*
- 2) в значении меры длительности всего происходящего, существующего. Например:
*По московскому **времени**;*
- 3) в значении последовательной смены минут, часов, дней и т. п. Например:
*Но **время** между тем шло и шло, и дело подвигалось к развязке (Горький).*
- 4) в значении отрезка, промежутка в последовательной смене часов, дней, лет и т. п. Например:
***Время** обеда.*
- 5) в значении поры дня, недели, года, которое связано с явлениями природы, какими-л. процессами. Например:
*Дневное **время**.*
*Весна - самое поэтичное **время** года (Мамин-Сибиряк).*
- 6) в значении благоприятного, подходящего момента для чего-л. Например:
***Время** отправляться в путь.*
- 7) в значении эпохи, периода в жизни человечества, какого-л. народа, государства, общества и т. п. Например:

Во **времена** Екатерины слава русского флота прогремела на Черном море (А. Н. Толстой).

8) в значении категории глагола, относящее действие или состояние посредством специальных форм к прошедшему, настоящему или будущему. Например:

Глаголы изменяются по **временам**.

По результатам анализа лексемы «время» были выявлены следующие устойчивые выражения:

- **Время - деньги**- о дорогой цене времени
- **Время лечит**- переживания улягутся и перестанут терзать с прежней силой
- **Время от времени**- изредка, иногда
- **Время покажет**- будет видно в будущем
- **Все свое время** - призыв не торопиться, не спешить, ждать удобного, подходящего момента для выполнения дела
- **Детское время**- еще не очень поздно
- **Прийтись ко времени** - оказаться своевременным
- **Тянуть время** - медлить
- **Убивать время** - заниматься каким-л. случайным делом для того, чтобы время прошло быстро, незаметно

Лексема «время» может принять форму прилагательного при добавлении суффикса *-ый(-ая, -ое)*. *Временный*, не всегдашний, непостоянный, бывающий иногда, временем, по временам. Например: *И радость, и горе дело временное*.

Также, при добавлении суффикса *-ить (инф.)* принимает форму глагола. *Временить*, мешкать, медлить, отлагать, откладывать дело, отсрочивать, оттягивать, тянуть время, бавить; выжидать, поджидать, обжидать, сожидать, ждать. Например: *С этим вопросом не стоит временить*.

Лексема “time” также может принять форму прилагательного при добавлении суффикса *-ly, -ous*, но уже имеет перевод *своевременный*. Например: *a timely publication - своевременное издание; a timeous warning – своевременное предупреждение*

Более того, при добавлении к основе аффикса *-ed* прошедшего времени образуется глагол, при этом лексема “*timed*” не теряет наличие полисемантических особенностей:

а) в значении “выбрать время, приурочивать”

Например: *They had timed their journey* - они выбрали время для путешествия;

б) в значении “рассчитать (по времени)”

Например: *He timed his leap perfectly* - он очень удачно рассчитал время своего прыжка;

в) в значении “регулировать (часовой механизм)”

Например: *The clockwork apparatus timed to run for two hours* - часовой механизм, заведенный на два часа.

Важную роль в выражении концепта “time”/«время» играют пословицы, представляющие собой структурно-семантически организованную систему. Пословицы фиксируют константы сознания и культуры, значимые для всех носителей языков, определяют систему оценок окружающего мира, являются единицами, позволяющими выделить и проанализировать базовые концепты.

Паремиологический фонд языка, с этой точки зрения, является одним из продуктивных источников исследования концептов.

В результате анализа пословиц английского и русского языка нами были выделены следующие лексико-семантические группы в концептосфере “time” и «время»:

1. **Скорость:** *быстро, скоро, медленно, долго* и т.д. Например:

анг.: *Be slow to promise and quick to perform;*

рус.: *Женился на скорую руку да на долгую муку.*

2. **Структурная организация времени:** *прошлое, настоящее, будущее*. Например:

анг.: *All the future exists in the past.*

рус.: *Что сегодня сэкономишь, завтра пригодится.*

3. **Возраст:** *детство, юность, старость и т.д.* Например:

анг.: *A tree must be bent while young.*

рус.: Береги здоровье с **молоду**, а честь под **старость**.

4. **Дата:** *начало, конец и т.д.* Например:

анг.: *Better never **begin** than never make an **end**.*

рус.: **Начиная** дело, рассуди о **конце**

5. **Цикличность:** *часто, редко, всегда и т.д.* Например:

анг.: *Lost time is **never** found again.*

рус.: **Всегда** новизна, да **редко** правизна.

Вышеперечисленные лексико-семантические группы имеют свое выражение в приведенных пословицах, что дает возможность приблизиться к определению концептосферы времени в английском и русском языках.

В целом, осмысление таких абстрактных концептов, как многомерный концепт времени "time" в английском языке и «время» в русском языке является трудной задачей, однако рассмотрение полисемантических особенностей этих лексем в различных смысловых контекстах, а также выявление специфики их функционирования в английских и русских пословицах открывает новые грани в структуре самого концепта и его составляющих.

Литература

1. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. - М.: Школа "Языки русской культуры", 1997г.
2. Oxford Advanced Learner's Dictionary. - Oxford University Press, 2011г.
3. Большая советская энциклопедия - М.: изд. «Советская энциклопедия», 1990г.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т.-Спб.,1863-66гг.

УДК 564.52.1.

I WISHED I COULD SPEAK ALL LANGUAGES OF THE WORLD EL-Sakran T.M.

*English Department, College of Arts & Sciences
American University of Sharjah, United Arab Emirates*

Мақала авторы шетел тілін үйрену қажеттілігі жайында жастар арасында зерттеу жұмыстарын жүргізген. Зерттеу нәтижесінде, жастар пікірі бойынша болашақта жұмысқа орналасу үшін, жоғары оқу орнында бірнеше шетел тілін оқыту жайында ұсыныстарын айтқан.

Автор статьи провел исследование среди молодежи по вопросу необходимости изучения иностранных языков. Большая часть опрошенных выступают за обучение несколько иностранных языков для лучших перспектив трудоустройства.

Кілт сөздер: *жастар, шетел тілі, оқыту мақсаты, болашақ, адамгершілік.*

Ключевые слова: *молодежь, иностранный язык, цели обучения, перспектива, гуманность.*

In today's global world, knowing and speaking English is by itself not enough for any person to communicate everywhere in the world. Although there is overwhelming evidence to support the growing trend in language learning, there is virtually no research regarding whether some would learn a foreign language for humanistic reasons. In addition, there is no ranking for

the various reasons for learning a foreign language. It is the aim of this study to investigate these issues within the American University of Sharjah's (AUS) student population. In line with copious previous studies on language learning, the findings of this study show that all the participants surveyed are in favor of learning more foreign languages. The highest percentage was given to learning languages for better job prospects and the second highest to humanistic reasons.

Introduction

In April of the year 2010, I participated in a conference titled “**Building Cultural Bridges: Integrating Languages, Linguistics, Literature and Translation into Education**” held at Suleyman Demirel University in Almaty, Kazakhstan. It was my first visit to this beautiful country and I appreciated the warmth of its generous and kind people. Before I travelled, I did some research on Kazakhstan's population composition, culture, weather, food, language, etc. Since I did not know any of the languages spoken in Kazakhstan (i.e. Kazakh and Russian), I thought speaking English would serve me wherever I went. Unfortunately, upon my arrival I discovered that English is only fluently spoken by some immigration officers at Kazakhstan airport. Upon leaving the airport, I had to use body language to communicate with the taxi driver who took me to the hotel. Besides, I had the hotel details written in Kazakh on the conference documents. This information was very useful for me and the taxi driver. It is always the case when you hire a taxi that you engage in a conversation with the driver. Of course, I was deprived of this friendly encounter because of the language barrier. To add to this, when the time for my conference presentation came, I was asked to speak slowly to enable an interpreter to convey what I was talking about into the Kazakh language. Yet, this is not the end of the story. I am not the type of person who would stay in a hotel most of the time; I always go out to explore any country that I travel to. This is exactly what I did during my five-day stay in the city of apples-Almaty. Before I left the hotel, I asked the hotel staff for directions to touristic places and embarked on my exploration tour. After walking for some time, I needed to ask for directions to some place; and therefore, I stopped a passerby. Unfortunately, he did not know a word in English. Anyway, I did manage to get back to the hotel in a taxi. I gave the hotel business card to the taxi driver, and with the help of some body gestures, he took me back to the hotel. I talked to the hotel staff and asked them for advice regarding what to do and who to speak to when I want to ask for directions. They were very helpful and kind enough to give me the magic formula: ask youngsters. I followed this tip and it did work perfectly well. Every time I wanted to ask for directions or learn about something, I stopped a young person and asked him or her. I later discovered that the big majority of those people that I asked were university students studying courses in English. The only sensitive issue that still bothered me was stopping and asking young females. In my culture, stopping a young female passerby could be dangerous; some females may not respond because they may think that the person is flirting! Therefore, I was always careful and had to quickly say: I am sorry I am lost and I do not speak either Kazakh or Russian. Would you please? To my good luck, all the females I stopped were very courteous and extremely helpful.

Unexpectedly, I was contacted by another university in another region in Kazakhstan, Aktobe Regional State University after K.Zhubanov, Philology Faculty, to present in a conference as a keynote speaker. Everything was agreed upon; especially the arrival date. But when I arrived at the airport, there was nobody waiting for me. I waited and waited, but in vain. Eventually, I approached a taxi driver outside the airport and tried to speak to him; he did not know any English. I searched my shoulder bag and got out the conference papers with the university's name and details, in Kazakh, on them. He used the university's phone number and called the university. The people there asked him to take me to the university. Of course, he gave me a signal to get into the car and I did. The minute I arrived to the university, the people there were waiting for me and apologized for the oversight of my arrival date. At this university things were different; they appointed a final year English language translation student to accompany me and

interpret for me. In spite of this, I still felt the agony of not being able to communicate because of the language barrier. At times, I felt I wanted to say things to the people in their national language to create a direct personal relation between them and myself.

After my two visits to Kazakhstan, I have come to realize the falsehood of the slogan “English as a Global Language” and wished I could speak all languages of the world. Indeed, there is nothing more bitter and frustrating than feeling cut off from others that you feel you have a genuine desire to directly communicate with and show them your personal warmth. These two situations triggered the idea for this study to probe into why people would want to learn foreign languages.

Foreign Languages Learning Context

In today’s world, language-learning has become a high-profile activity, as individuals and organizations have come to realize that English is no longer enough, and that travel, trade and the growth of a multi-cultural society provide challenges, as well as opportunities. A quick search and examination of many job ads shows that knowing and speaking more than one language is a plus for the job market [e.g.,1]. This may indicate that learning a language is not just the basis for communication. However, learning languages is the doorway into a new culture, contrasting outlooks and different attitudes, not to mention the doors learning a language opens to individuals and the development in the way the learners view the other and enhancement of their personal and social development.

It is worth noting here Tomáš Garrigue Masaryk’s famous saying: “The more languages you know, the more you are human” and Nelson Mandela’s famous saying: “ If you talk to a man in a language he understands, that goes to his head and If you talk to him in his language, that goes to his heart”. Also relevant in this context are the Greek proverb “Language/Tongue has no bones but it breaks bones” and the Turkish proverb “One who speaks only one language is one person, but one who speaks two languages is two people”.

These sayings and proverbs point to learning languages for humanistic reasons. By humanistic reasons, I mean the use of the other(s’) language(s) to make them feel comfortable and appreciate what we are doing and saying. I remember when I was in Kazakhstan how pleased the people were when I used a few Kazakh words that I managed to pick up from conversations around me. Indeed, living and communicating in today’s world necessitates linguistic diversity as a key element for successful communication and a host of other factors, among them finding a job. Languages could be a valuable exercise in tolerance and in recognizing the richness to be found in societies’ linguistic diversity.

Objective of the study

Although there is overwhelming evidence to support the growing trend in language learning, there is virtually no research regarding whether some would learn a foreign language for humanistic reasons. In addition, there is no ranking for the various reasons for learning a foreign language [2, p.4]. Therefore, it is the aim of this study to investigate these issues within the American University of Sharjah’s (AUS) student population.

The study

There seems to be countless reasons [2] and a mounting interest in learning (an)other language(s) in today’s global world. The evidence is the increasing number of language teaching and learning institutions and centers all over the world, as well as free access language learning website [3]. Some still widely believe that this desire for learning foreign languages emanates from pure academic and tourism interests. It is the objective of this study to survey adult university students’ perceptions of language learning for humanistic values. To this end, an anonymous survey (see appendix), comprising 20 questions, was used. Dörnyei (4, p. 24) states that anonymity provides more accurate and honest responses than surveys in which participants feel that they could be identified. The participants’ (400) ages ranged from 17-25 years. They all could speak two languages. They were told that the survey’s aim was to seek information on

language learning in general. The ranking was based on the number of responses. That is, statements with higher percentages were ranked above those with lower ones.

Results and discussion

Reviewing the questionnaire questions, the researcher realized that some questions were less important. Therefore, I decided to focus and give more attention to those questions whose answers will address the research questions and shed more light on them. The other questions will also be referred to and brought into the discussion when they have a bearing on the results. In line with copious previous studies on language learning, the findings of this study show that all the participants surveyed are in favor of learning more foreign languages. The highest percentage was given to learning languages for better job prospects and the second highest to humanistic reasons. From the responses to question 10, 88.68% reported that people with knowledge of other languages are respected by others. This is supported by a high percentage (98.2%) of the participants indicating that they strongly disagree with the statement that learning another language is not required. Closely related to this is their strong agreement to the statement that they would feel frustrated when they become unable to communicate with others in the others' language(s). Most probably, this is the reason that made them strongly disagree that the English language is more than enough for them to be able to communicate with others. The participants also strongly agree (92.6%) that speaking with others in the others' language makes those others trust them and feel more comfortable. Another important issue is the participants' strong desire for wanting to learn and speak more than one foreign language, in addition to their first language (L1). It is unfortunate that some countries still do not foster such positive attitudes towards language(s) learning. A positive step in this direction could be offering more languages in all academic departments for students to choose from. The choice of such languages could be based on the number of countries that speak this language. For example, learning Spanish will help learners communicate in Spain, Cuba, Brazil, Portugal and many other Spanish speaking countries. The same is true of Russian, which is spoken in the dissolved republics of the ex-Soviet Union.

Conclusion

In today's global world, knowing and speaking English is by itself not enough for any person to communicate everywhere in the world [5, 6, 7, 8]. In addition to the many reasons Gallagher-Brett [2] listed for languages learning, many people learn languages for humanistic purposes. This could be used as an incentive for inviting the young generation to learn more languages; especially with the availability of numberless free-access language learning websites [3].

Appendix

Statement	Strongly Agree	Agree	Neutral	Disagree	Strongly Disagree
Language learning helps me to get a better job					
Language learning helps to develop my understanding of other people					
Language learning is a requirement for travelling abroad					
Language learning preserves my privacy in communication					
Language learning helps me to understand other cultures					

Learning other languages helps me to communicate with people from a wider range of different countries					
Language learning is an investment					
Language learning helps me to continue graduate study					
Learning another language improves my understanding of my mother language					
People with knowledge of other languages are respected by others					
I feel frustrated when I am unable to communicate with others in their language					
The English language is more than enough for me to be able to communicate with others					
Learning others' language makes them trust you and feel comfortable with you					
Learning other languages harms my mother tongue					
I would love to learn and speak more than one foreign language					
Using social media tools encourages me to learn other foreign languages					
Learning another language is not required for me					
Learning more than one foreign language will help me make more money					
Learning other languages opens new doors to personal development and makes my personality very well rounded					
Knowing English is by itself enough for any person to communicate anywhere in the world					

Literature

1. EL- Sakran T. M. & Awad, A. (2012). Voices from the United Arab Emirates: Engineering graduates' labour market requisite competencies, International Journal of Engineering Education, 3(2) :105-114.
2. Gallagher-Brett, A. (2011). Seven hundred reasons for studying languages. Centre for Language Linguistics & Area Studies. Retrieved from <https://www.llas.ac.uk/700Reasonson20/02/14>.
3. Willis J. (2003) Foreign language learning and Technology in England from the 17th to 21st Centuries (a thesis presented in fulfilment of the requirements for the examination for PhD in the Department of Education at the University of Surrey).

4. Dörnyei Z. (2003). *Questionnaires in second language research: construction, administration, and processing*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
5. Anderson J., Chaudhuri, M. (2003) 'Citizenship and community languages: a critical perspective' in Brown, K., Brown, M. (eds). *Reflections on citizenship in a multilingual world* (London: CILT), pp. 53-65.
6. BBC (2004) 'Learning languages "boosts brain"
(<http://newsvote.bbc.co.uk/mpapps/pagetools/print/news.bbc.co.uk/2/hi/health/373969...>)
7. CILT, The National Centre for Languages; ALL; ISMLA (2004) language trends 2004. (www.cilt.org.uk/key/Language%20Trends%202004.pdf).
8. Starkey H., Osler A. (2003) 'Language teaching for cosmopolitan citizenship' in Brown K., Brown M. (eds). *Reflections on Citizenship in a Multilingual World* (London: CILT), pp. 25-35.

УДК 514.3

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ
У СТУДЕНТОВ ИЗ СНГ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ КУРСА
«РУССКИЙ ЯЗЫК И КУЛЬТУРА РЕЧИ»**

Арзуманова Р.А.

Российский университет Дружбы народов (Москва, РФ)

Автор бұл мақалада орыс тілі және сөйлеу мәдениеті курсына оқу барысында ТМД елдері студенттерінің әлеуметтік мәдени құзыреттілігін жетілдіру жолдарын қарастырады. Article is devoted to a problem of improvement of sociocultural competence at students from the CIS on classes in the standard of speech. Special value of a sociocultural component locates in article for formation of foreign-language communicative competence. As one of effective and perspective ways of improvement of sociocultural competence is the method of projects.

Кілт сөздер: орыс тілі, сөйлеу мәдениеті, студенттер, жетілдіру.

Key words: the russian language, students, improvement.

«История общества показывает, что процветание общества зависит не от экономики и техники и даже не от общей культуры, а от культуры слова», - с этим утверждением академика Рождественского Ю.А. можно спорить, но смысл его в том, что только при истинной культуре речевой коммуникации (речевого общения) возможна полная и точная передача информации, а также установление человеческих взаимоотношений [1].

Чрезвычайно важно, чтобы специалист любой области обладал высоким уровнем культуры (в том числе и культуры слова), умел разбираться в окружающем мире, умел общаться. Ибо, по справедливому утверждению генерального секретаря Ассоциации европейских университетов А.Барблана, «требование жизни везде одинаково: требуются ... личности, способные рассуждать и отстаивать свое мнение перед коллегами, и только после этого требуются работники, обладающие сноровкой в области своей профессии» [2].

Особенно актуально это утверждение, когда речь идет о медицинском работнике, профессия которого относится к профессиям «повышенной речевой ответственности». Работа врача предполагает в той или иной степени выраженное интенсивное и продолжительное общение: с больными, их родственниками, медицинским персоналом. От умения общаться, устанавливать и развивать взаимоотношения с людьми во многом

зависит профессиональная успешность врача: умение общаться, или коммуникативная компетентность, обеспечивает адекватную коммуникацию, взаимопонимание, доверие в отношениях, эффективность в решении поставленных задач. В связи с этим коммуникативная компетентность является составной частью профессиональной компетентности медицинского работника, обязательным условием истинного профессионализма.

В современных исследованиях используется несколько однопорядковых терминов при обозначении совокупности знаний и умений, необходимых для успешного профессионального речевого общения. Наиболее часто и нередко без различия смысла употребляются термины «коммуникативная компетенция» и «коммуникативная компетентность». Однако между ними все-таки существует различие, а именно: формирование компетенции подразумевает формирование определенного круга знаний, умений, которыми следует владеть, а компетентность выступает как результат сформированности определенных знаний и умений, то, чем человек уже достаточно хорошо владеет. Становление и развитие компетентности – процесс длительный, который не ограничен ни временными рамками, ни формами общего или профессионального образования. Компетентность – признак социально зрелой, сформированной личности. С позиций реализации конечной цели в подготовке специалиста целесообразно говорить о совершенствовании его коммуникативной компетенции. Хотелось бы подчеркнуть, что работа по совершенствованию у студентов коммуникативной компетенции охватывает не только работу по формированию знаний языковой системы и владения языковым материалом (речью), но и привитие знаний о национально-культурных особенностях страны изучаемого языка и правил речевого поведения.

Коммуникативная компетенция - это знания, умения и навыки, необходимые для понимания чужих и порождения собственных программ речевого поведения, адекватных целям, сферам, ситуациям общения.

Термин «коммуникативная компетенция» впервые использовал Делл Хаймс (1972), создав его на основе введенного Н.Хомским понятия "языковая компетенция".

Коммуникативную компетенцию Д. Хаймс определял как внутреннее знание ситуационной уместности языка. Ученый выделял в структуре коммуникативной компетенции грамматическую, социолингвистическую, стратегическую, дискурсивную компетенции. [6].

На современном этапе развития методики обучения языкам коммуникативная компетенция осознается как вбирающая в себя ряд других компетенций, среди которых:

- 1) Грамматическая или формальная или лингвистическая компетенция – систематическое знание грамматических правил, словарных единиц и фонологии, которые преобразуют лексические единицы в осмысленное высказывание.
- 2) Социолингвистическая компетенция – способность выбирать и использовать адекватные языковые формы и средства в зависимости от цели и ситуации общения, от социальных ролей участников коммуникации, то есть от того, кто является партнером по общению.
- 3) Дискурсивная компетенция – способность построения целостных, связанных и логичных высказываний разных функциональных стилей в устной и письменной речи на основе понимания различных видов текстов при чтении и аудировании; предполагает выбор лингвистических средств в зависимости от типа высказывания.
- 4) Социокультурная компетенция – знание культурных особенностей носителя языка, их привычек традиций, норм поведения и этикета и умение понимать и адекватно использовать их в процессе общения, оставаясь при этом носителем другой культуры.

Социокультурный компонент коммуникативной компетенции приобретает особое значение, когда речь идет о формировании иноязычной коммуникативной компетенции,

ведь изучая чужой язык, человек приобщается к иной культуре. Очевидно, что для продуктивного общения на языке другого народа одного владения лингвистическим кодом (т.е. определенной суммой навыков и умений) недостаточно. Надо быть не просто билингвальной, но и бикультурной личностью. Для эффективности общения между представителями разных культур недостаточно преодоления языкового барьера, важно преодолеть и культурный барьер, который зачастую разделяет носителей языков. Необходимо овладеть умениями межкультурной коммуникации, умениями вести беседу в рамках диалога культур.

Способность общаться в рамках диалога культур требует наличия многих частных, довольно трудно формируемых, умений:

- 1) умение ставить себя на место других,
- 2) умение проявлять инициативу на установление межкультурного контакта,
- 3) умение прогнозировать и распознавать социокультурные пробелы, ведущие к недопониманию,
- 4) умение принимать на себя ответственность за устранение всевозможного кросс-культурного недопонимания,
- 5) умение проявлять дипломатичность с целью поддержания диалога культур в духе мира,
- 6) умение выступать в качестве полноценных представителей родной культуры, 7) умение самообучаться функционировать самостоятельно в поликультурном мире, используя социокультурные стратегии.

Такой уровень владения изучаемым языком, наверное, можно считать идеальным, однако стремиться к нему необходимо. При этом нельзя надеяться на то, обучаемые смогут сами формировать в себе целостную культурно-языковую личность, близкую к аутентичной. Формирование языковой личности, владеющей всеми необходимыми умениями общения в рамках диалога культур (своей и чужой), - одна из актуальных задач обучения русскому языку и культуре речи студентов из СНГ, число которых в российских вузах с каждым годом увеличивается в связи с тем, что в большинстве этих стран прослеживается стремление к восстановлению образовательных связей с Россией, к формированию единого (общего) образовательного пространства Содружества. За годы, прошедшие с момента распада Союзного государства, позиции русского языка на постсоветском пространстве оказались сильно ослаблены, по этой причине значительная часть студентов, приезжающих на учебу в российские вузы из СНГ, слабо владеет или совсем не владеет русским языком. Проблемы этой части студентов должны решаться и решаются, как и проблемы студентов из стран дальнего зарубежья, прежде всего на подготовительном отделении вуза.

Другая часть студентов из СНГ, обладая неплохим знанием русского языка, успешно сдает компьютерный тест и, подтвердив сертификационный уровень, изучает курс культуры русской речи в одной группе с российскими студентами.

Обучаясь на родине, эти студенты в большинстве своем, были лишены возможности погружения в атмосферу культуры, традиций, обычаев и социальных норм страны изучаемого языка, в то время как в методике давно уже воспринимается аксиомой положение о необходимости изучения языка в неразрывной связи с культурой народа – носителя данного языка. Очевидно, что процесс постижения новой культуры для такого билингва очень труден. Безусловно, процесс вхождения его в русскую культуру не начинается с абсолютного нуля. К моменту обучения у студента уже сформированы представление об изучаемой культуре. Однако сложность в том, что студенту приходится не только интегрировать чужую культуру, но и представлять собственную, и при этом, обучаясь в поликультурной среде российского вуза, понимать и осваивать, уметь учитывать при общении своеобразие не одной, а нескольких культур.

Проблема заключается в том, что обучающийся воспринимает культуру других народов через призму своей национальной культуры, что нередко порождает трудности и ошибки,

нарушающие процесс коммуникации. По меткому замечанию немецкого исследователя Г.Фишера, мы имеем в данном случае дело с так называемой «страноведческой» интерференцией, которая особенно очевидна в поликультурной среде. Незнание норм и традиций общения носителей другой культуры влечет за собой «состояние, возникающее по причине несовпадения культур, называемое «культурным шоком», коммуникативные взаимодействия в этом случае могут закончиться коммуникативным провалом.

Совершенствование у русскоговорящих студентов из СНГ социокультурной составляющей коммуникативной компетенции позволит включить их в диалог культур, будет способствовать достижению межкультурного понимания и становлению «вторичной языковой личности», отличающейся толерантным отношением к инокультуре. Учитывая, что овладеть большим объемом информации об иных культурах за короткое время довольно сложно, развитие социокультурной компетенции необходимо начинать с первых же занятий и активно вводить студентов в мир культуры страны изучаемого языка, сопоставляя ее с их родной культурой.

Очевидно, что использовать только методы традиционного обучения для решения сложной задачи совершенствования социокультурной компетенции недостаточно, нужны современные образовательные технологии, позволяющие организовать общение и совместную деятельность российских и иностранных студентов по взаимному изучению культур друг друга.

Одной из таких педагогических технологий, позволяющих существенно повысить качество образовательного процесса, является проектная методика.

Метод проектов – это система обучения, гибкая модель организации учебного процесса, ориентированная на творческую самореализацию личности учащихся, развития их интеллектуальных и физических возможностей, волевых качеств и творческих способностей в процессе создания нового продукта под контролем учителя, обладающего объективной и субъективной новизной, имеющего практическую значимость [4].

Метод проектов не является принципиально новым в педагогической практике, но вместе с тем его сегодня относят к педагогическим технологиям XXI века. Метод возник еще в 20-е годы XX века в США и был обоснован американским философом и педагогом Джоном Дьюи (1859 – 1952), а также его учеником В.Х. Килпатриком. Теоретической основой метода послужила «прагматическая педагогика» Дж.Дьюи. Основные концептуальные положения его теории:

- истинным и ценным является только то, что дает практический результат;
- ребенок в онтогенезе повторяет путь человечества в познании окружающего мира (от частного к общему, индуктивным методом);
- усвоение знаний – это стихийный, неуправляемый процесс;
- ребенок может усваивать информацию только благодаря возникшей потребности в знаниях, являясь активным субъектом своего обучения.

Условиями успешности обучения согласно теории Д. Дьюи являются:

- проблематизация учебного материала;
- познавательная активность ребенка;
- связь обучения с жизненным опытом ребенка; организация обучения как деятельности (игровой, трудовой). [5].

Проектный метод использовался и в России в школьном и вузовском обучении в 30-х годах прошлого столетия. Известна целая школа ведущих русских педагогов (таких, как С.Т.Шацкий, В.Н.Шульгин, М.В.Крупенин) и другие, которые отмечали положительные стороны метода проектов: развитие инициативы, навыков к плановой работе, умение взвешивать обстоятельства и учитывать трудности. Однако метод был незаслуженно забыт т.к. не дал положительных результатов. Причин было несколько: теоретическая проблема не была исследована в достаточной мере. Из этого вытекало неоднозначное понимание сущности образовательных проектов, их типологии,

организационных форм работы. Идея, навязанная сверху, не воспринималась учительством как нечто необходимое, разумное, важное для образования учащихся. В результате идея проектной методики не получила своего развития и исследования в этом направлении прекратились.

В зарубежной педагогике метод проектов, получил дальнейшее развитие, в него были включены все прогрессивные элементы обучения, успешно проверенные на практике. Сегодня метод проектов вновь, уже в обновленном виде, успешно используется в России. Основной тезис современного понимания метода проектов, который привлекает к себе многие образовательные системы, заключается в понимании учащимися, для чего им нужны получаемые знания, где и как они будут использовать их в своей жизни. В основе метода проектов лежит развитие познавательных навыков учащихся, умений самостоятельно конструировать свои знания, умений ориентироваться в информационном пространстве, развитие критического мышления

Применительно к занятию по культуре речи учебный проект – это специально организованный преподавателем и самостоятельно выполняемый студентами комплекс действий, завершающихся созданием творческого продукта.

Вполне очевидно, что метод проектов, будучи комплексным методом, предполагающим по своей сути использование широкого спектра проблемных, исследовательских, поисковых методов, обучение в сотрудничестве, способен решить целый комплекс задач, связанных с оптимизацией учебного процесса, при условии соблюдения основных требований, предъявляемых к его использованию.

Одним из таких требований является знание типологии проектов, так как организация проектной деятельности во многом определяется типом проекта. Общедидактическая типологии проектов в российской методике, разработана Е.С.Полат, однако, специфика предмета «культура речи» диктует необходимость внесения в нее некоторых уточнений. Это связано с рядом причин: Во-первых, владение социокультурной компетенцией означает знание национально-культурной специфики речевого поведения, системы культурных и социальных отношений и социокультурного портрета стран, говорящих на изучаемом языке. В связи с этим такие типы проектов как «филологические» и «культурологические» объединяются в «социокультурные», поскольку они призваны познакомить учащихся с национально-культурными особенностями страны изучаемого языка. Кроме того, изучение некоторых тем предусматривает обсуждение вопросов, связанных с проблемами взаимоотношения людей, их вкусами, взглядами и т.п., что позволяет дополнительно выделить «социальный» тип проектов. Итак, уточненная типология проектов по культуре речи, учитывающая специфику формирования коммуникативной компетенции, включает следующие типы:

I. Социокультурные:

1. Социолингвистические

2. Культуроведческие (страноведческие): а) историко-географические; б) этнографические; в) политические; г) экономические.

3. Социальные.

II. Ролево-игровые и игровые: а) воображаемые путешествия; б) имитационно-деловые; в) драматические; г) имитационно-социальные

Разумеется, уточненная типология не заменяет собой общедидактическую, а лишь конкретизирует ее с учетом специфики предмета.

Учебные проекты по культуре речи, так же как и по другим дисциплинам, могут быть исследовательскими или практико-ориентированными, различаться видом координации, сроками исполнения, но предмет исследования всегда лежит в предметной области данной учебной дисциплины. Поэтому, разрабатывая тот или иной проект, надо иметь в виду характерные особенности каждого из них с учетом специфики предмета.

Успех реализации метода проектов во многом зависит от правильно организованной работы и совместных усилий участников проекта на всех этапах и стадиях.

Что касается вопроса структурирования проекта, то при обучении языку и культуре сохраняются общие подходы, разработанные в дидактике:

Целеполагание (определение темы, проблемы, гипотез, целей проекта).

Планирование (определение методов исследования, источников информации, критериев оценки).

Исследование (сбор информации, решение промежуточных задач).

Презентация (защита и оппонирование) и оценка результатов (качественная оценка проделанной работы).

Для достижения конечной цели, т.е. формирования социокультурной компетенции следует тщательно выбирать тему проекта. Каждая из проектных тем должна предполагать некий уровень дискуссионности, требовать обмена мнениями.

Немаловажное значение для успешной организации проектной деятельности имеет подготовка преподавателем проектного задания. Под проектным заданием понимается объект проектной деятельности, замысел, имеющий определенную целевую заданность конечного результата, выполнение которого требует поиска доказательств, интеграции знаний и умений. Задания проекта по культуре речи должны стимулировать студентов сравнивать культуры, устанавливать связь между языком, мышлением и культурой, изучать культурные артефакты, обсуждать актуальные вопросы современной жизни, приводить к выводу об уникальности и многообразии культур.

Преподавателю необходимо решить также следующие задачи: выявить проблему, сформулировать возможные гипотезы решения проблемы; подобрать проблемные ситуации для выявления проблемы и формулирования гипотез студентами; провести отбор содержания обучения и подготовку вопросов для организации обсуждения по предполагаемым проблемам и гипотезам; определить источники информации, продумать возможное техническое, организационное обеспечение.

Роль преподавателя при выполнении проектов качественно меняется. Преподаватель не выступает транслятором готовых знаний, а является соучастником педагогического процесса. Он становится помощником, консультантом, координатором самостоятельной работы студентов. Задача преподавателя - стимулирование аналитической деятельности, дискуссий и решения проблем, обучение особенностям диалогического общения в рамках межкультурной коммуникации, организация деятельности студентов в процессе выполнения проекта и др.

Претерпевает качественные изменения и деятельность студентов. Проблемная постановка вопроса требует от них поиска информации для решения поставленной задачи, осуществление творческой, поисковой, исследовательской деятельности в рамках заданной темы. Это способствует развитию интеллектуальных умений, критического и творческого мышления, формированию специфических навыков работы с информацией.

Учебный проект ценен тем, что в ходе его выполнения студенты самостоятельно приобретают знания, получают опыт познавательной и учебной деятельности.

Сочетание индивидуальной самостоятельной работы с работой в группе сотрудничества способствует развитию у студентов социальных и организаторских умений, умений работать в «команде», сотрудничать с другими, принимать точку зрения других, нести ответственность за результаты своего труда, подчиняться решению группы, доверять членам команды., вступать в общение, слушать партнера по общению, адекватно влиять на собеседника, отстаивать свою точку зрения, находить компромисс с собеседником, прогнозировать результат своего высказывания и др.

Выполнение проекта любого типа может помочь студентам «расширить их понимание окружающего мира, понять сходства и различия между культурами разных народов» [4] и будет способствовать формированию языковой личности, владеющей всеми необходимыми умениями общения в рамках диалога культур (своей и чужой).

Литература

1. Рождественский Ю.В. Слово в нашей жизни // Вопросы лекционной пропаганды. – М.: Знание, 1985г.
2. [Барблан А. Иерархия знания](#) // "Alma Mater" – 1994г. - № 3.
3. Кожина Л.А. Развитие творческой активности учащихся в процессе проектной деятельности на уроках технологии
http://pedsovet.org/mtree/task,addlisting/cat_id,135/It...
4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования – М., 2000г.
5. *Сысоев П.В.* Культурное самоопределение личности в контексте диалога культур - Тамбов, 2001г.
6. Шуман Е.В. Международный научно-практический (электронный) // журнал «INTER-CULTUR@L-NET”- [Выпуск 6. - 2007г.](#)

УДК 801.4

НОРМА И ОТСТУПЛЕНИЯ ОТ НЕЁ В ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЕ

Касымова О.П.

Башкирский государственный университет (Уфа, РФ)

*Мақалада тил жүйесіндегі ереже мен ережеден шегіну мәселелері қарастырылған.
In this article considers the problems of norms and derogations from language system.*

Кілт сөздер: *тіл, сөйлем, әдеби тіл, мәтін.*

Key words: *cut on slices, suggestion, the literary language, text.*

Обычно разного рода отступления от языковых норм рассматриваются в таких разделах языкознания, как стилистика и культура речи, они считаются результатом недостаточного владения языком, нежелательным и внесистемным явлением. В нашей же статье отступления от норм квалифицируются как часть языковой системы, они рассматриваются как нетипичное заполнение позиции в составе композиционной языковой единицы (слова, словосочетания, предложения, текста). Позиция – это общесистемное понятие, определяющее свойства элемента, занимающего определенную позицию. Другими словами, позиция – это место какой-либо единицы в системе; возможности и свойства позиции связаны с ее системным окружением.

В языкознании понятие *позиция* используется достаточно плодотворно, но в разных разделах языкознания оно имеет разное содержание (так, например, различаются фонетическая и синтаксическая позиция), и к тому же само понятие *позиция* не получило четкого и однозначного определения. Широкое использование термина создало эффект узнавания, но анализ его употреблений приводит к выводу о том, что используется этот термин неоднозначно.

Как показывает анализ научной литературы, понятие *позиция* недостаточно освещено в лингвистических словарях; так, оно отсутствует в таких общеизвестных и авторитетных справочниках, как “Лингвистический энциклопедический словарь”, энциклопедия “Русский язык”, а также “Словарь-справочник лингвистических терминов” (авт. Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова и др.). Но на разных уровнях языкознания этот термин получил признание, он растолкован в некоторых словарях (см. [1, с. 333; 2, 5]) и в

конкретных работах, посвященных языковым единицам разных уровней: от фонемы до предложения (см., например [3; 4; 5; 6; 7]). Как элемент системы языковая позиция обладает собственной значимостью; на наш взгляд, это важнейшее свойство позиции. Мы используем именно этот термин, чтобы отделить содержание позиции от собственного значения языковой единицы. Впервые термин *значимость* был использован в трудах Ф. де Соссюра. А.М. Сухотин, первый переводчик работ Ф. де Соссюра, перевел французский термин *valeur* (в английском языкознании *value*) как “значимость”, тем самым введя это понятие в отечественное языкознание.

У Л.М. Васильева значимость понимается как отражение “в нашем сознании (в виде специфического знания) свойств единиц языка, обусловленные их статусом в системе языка и речемыслительной деятельности: их системными связями, нормами употребления в речи и т.д.” [8, 76]. Находясь в языковой системе (а именно микросистемами являются слова, словосочетания, предложения и другие композиционные единицы), значение языковой единицы в нашем сознании сливается со значимостью позиции, и обычно они воспринимаются синкретично как целостное значение сложной единицы. Эта слитность значимости и значения является фактором, затрудняющим выделение значимости позиции как самостоятельного языкового феномена. В отечественной лингвистике термины значение и значимость часто употребляются как взаимозаменяемые. Если значимость позиции и значение языковой единицы не соответствуют друг другу, то значимость позиции обнаруживается в полной мере. В литературной форме языка отражена нормальная, узуальная единица и типичный с точки зрения грамматики данного языка выбор ее формы. Нарушения же нормы в литературном языке редки, они слишком “режут ухо”, речь сразу становится “не русской”. Но этот же “отрицательный языковой материал” (термин Л.В. Щербы [11, 33]) является ценным источником понимания значимости фонетической, морфологической и синтаксической позиции.

Как элемент системы языковых единиц значимость позиции обладает структурными свойствами, которые определены местом позиции в системе. Это та часть значения, которая присуща любой единице, находящейся в данной позиции. Можно сказать, что значимость позиции – это та часть свойств языковой единицы, которая обусловлена ее местом в системе. Существенно то, что значимость автономна по отношению к собственному значению языковых единиц как средств номинации. Система определяет набор свойств элементов, составляющих ее, их соответствие или, по меньшей мере, лояльность по отношению к ее свойствам. Нами значимость позиции понимается как условия, определяющие возможность или невозможность употребления единицы языковой системы в определенном окружении других единиц. Важным, на наш взгляд, является то, что понятие позиции соотносено с парадигматикой и синтагматикой, это связывает системные понятия в одно целое. Парадигматические отношения объединяют единицы по их внутрисистемным связям, а синтагматика – это контекстуальное, речевое окружение. Обычно эти два типа окружения языковой единицы рассматриваются раздельно. Своего рода “скрепой”, объединяющей эти два важных понятия языкознания, является, в нашем понимании, позиция. Именно позиция является “перекрестком”, на котором встречаются парадигматика и синтагматика. Позиция, находясь на пересечении парадигматики и синтагматики, регулирует связь между единицами и создает условия для их соединения. “Позиционный шлюз” ограничивает возможности выражения того или иного компонента композиционной единицы: парадигматический ряд форм, занимающих ту или иную позицию в системе, обусловлен синтагматическими свойствами, т.е. свойствами системы.

Значимостью обладают позиции всех языковых микросистем, т.к. позиция является общим системным свойством. Необычное употребление разных языковых единиц, как мы уже отметили, эксплицирует значимость позиции.

Например, в фонетической подсистеме языка значимость позиции обнаруживается при отступлениях от нормы: акцентные особенности речи у говорящих на народном языке,

шепелявость, картавость, замена трудных звуков (например *л* вместо *р*: *лыба* вместо *рыба*) у детей. Собеседник понимает их речь именно благодаря значимости позиции, корректируя в сознании неверное замещение позиции. Регулярные нарушения узуальной позиционной значимости в фонетической системе литературного языка являются показателем принадлежности языковой единицы к диалекту.

Фонетическая система, как неоднократно отмечали лингвисты, является самой стабильной, она менее других областей языка допускает неuzuальное заполнение позиции. Косвенное доказательство этому мы можем найти у психологов и нейропсихологов. Как отмечает А.Р. Лурия, затруднения в речепорождении и речепонимании связаны с поражением разных участков мозга и преимущественно касаются лексической и семантической системы языка. Собственно фонетические нарушения связаны в основном с ограничением использования артикуляционных кодов языка: *слот* вместо *стол*, *ханат* или *хадат* вместо *халат* [9, 104-105].

В составе слова позиция определяет возможность сочетания морфем и их звуковой состав. Типичные для данного языка сочетания морфем, соответствующие законам словообразовательного синтеза, создают узуальные слова. Слова, созданные с нарушением словообразовательного синтеза, называются окказиональными, а не нарушающие законов словообразовательного синтеза, но не вошедшие по каким-либо причинам в словарь – потенциальными. Ср., например, с одной стороны, узуальные слова, а с другой – окказиональные и потенциальные образования: *отпраздновать* – *отхеппибездить* (из выступления Г. Степаненко); *Бельгия* – *До Англичании* дойдем (Д. Быков); *Надо обозглавить и обеспопить ананас* (из устной речи).

Изменение одной или двух букв может создать окказионализм, совмещающий значение двух похожих слов: *общезутие*; *Ну что, читатель, постучимся в избушку к бабушке ЕГЭ?* (сайт поддержки ЕГЭ <http://www.rus-ege.com/>); *баобаб* – *баодед* (пример из работы Г.А. Гридиной [10, 15]).

Позиция словоформы в морфологической парадигме также обладает значимостью. Выбор той или иной формы изменяемого слова или сама возможность изменения слова позиционно обусловлены. В устной речи “искаженное” употребление не редкость, изредка “отрицательные” употребления встречается также в художественной, особенно поэтической, речи: [*Кременецкий*] *оратор Божьей милостью* – *Да, только ужасно любит “нашего могучего русского языка”* (М. Алданов. Ключ) – ошибка в падеже зависимых слов; *Было я на сласти падкое, вдаль смотрело сквозь очков ...* (А. Левин. «Ответ насекомого В. Строчкову») – позиция винительного падежа неодушевленного существительного (*очки, столы, часы*) заменена формой родительного падежа (*очков, столов, часов*); *Ваша песня будет буквально через чуть-чуть* (Радио FM) – в позиции падежной формы с предлогом употреблено неизменяемое слово.

Употребление несуществующих в нормативной грамматике форм слов также обнаруживает противоречие между лексическим и грамматическим значением и функцией слова, с одной стороны, и позицией (в данном случае нулевой, т.к. соответствующая форма отсутствует в грамматической парадигме) – с другой стороны. Такова, например, сравнительная степень у слов, узуально не имеющих в своем значении семы градуальности и не обладающих парадигмой сравнительности. Так, нами отмечена эта форма у существительного – части речи, вообще не способной иметь степени сравнения: *Пусть ты черт. Да наши черти Всех чертей в сто раз чертей* (А. Твардовский); *Ваше поле колосисто, Наши колосистее, Ваши парни коммунисты, наши коммунистее* (частушка); *Четыре конторы, и каждая контористее других* (А. Громов.). Сравнительная степень, по нашим наблюдениям, может образовываться и от “нулевой лексемы” в положительной степени, т.е. от отсутствующей в словаре лексемы (мы назвали это «нулевая позиция»): *Хрустее* – характеристика настоящей денежной купюры в отличие от фальшивой (ОРТ, 17 февраля 2005 г. “С добрым утром”). От глагола *хрустеть* образуется прилагательное *хрусткий*, которое, как и большинство относительных

прилагательных, не образует сравнительной степени, Даная форма *хрустее* должна была образоваться от прилагательного **хрустый*. В русском языке имеются немногочисленные случаи «узаконенного» существование словоформ при отсутствии начальных форм. Еще В.В.Виноградов отмечал, что «русский язык, как и другие языки, имеет ряд слов, которые употребляются только в какой-нибудь одной форме. Так, мы имеем одну форму родительного множественного - щец» [12, 166].

Таким образом, значимость морфологической позиции обнаруживается в тех случаях, когда вся «тяжесть» выражения лексического и грамматического значения падает именно на позицию: в языковой матрице, хранящейся в памяти каждого говорящего, нет эталонных форм, подобных перечисленным выше. Возможность выполнить высказыванием коммуникативную функцию, часто дополняемую эстетической функцией, достигается только за счет значимости позиции, так как сами грамматические формы в изолированном употреблении неинформативны. В контексте, как правило, именно значимость позиции придает необычной единице тот или иной статус.

Для структурно-синтаксической позиции вопрос о значимости решается исходя из валентностных свойств слов и из грамматических правил их сочетаемости. Употребления в роли подлежащего или дополнения таких единиц, как предложение, словосочетание, междометие и т.п. возможно только благодаря значимости позиции, т.к. они сами по себе не имеют присущего каждому члену предложения прототипического значения. Кроме того, часто они не имеют и структурного признака подлежащего или дополнения, потому что у них нет падежной парадигмы. Например: *Появляются эти знаменитые “зато”:* *алкоголик, зато отличный специалист...* (А. и Б. Стругацкие) – союз в позиции подлежащего; *“Сталин наша слава боевая, Сталин нашей юности полет”* *оказался тираном и убийцей* (В. Токарева. Первая попытка) – строчка из популярной песни о Сталине равна имени “Сталин”); *Запашок, правда, уж больно тьфу!* («Огонёк», 1989, № 42, 27) – междометие заменяет слово с отрицательным оценочным значением в позиции сказуемого.

Обобщая сказанное, отметим, что соотношение значимости позиции и свойств языковой единицы, которая занимает ту или иную позицию, оценивается как допустимое и недопустимое исходя из общих функций языковой системы. В ряде случаев употребление слов в необычном контексте является преднамеренной языковой игрой, в других случаях – ошибочным употреблением, связанным с незнанием существующих норм. Языковую игру отличает установка на комический эффект, а нарушения норм имеют эстетическую и психологическую ценность, обусловленную особенностями национального менталитета, поэтому языковая игра, как правило, не поддается переводу. Способность предложить новое использование языковой единицы лингвисты связывают с креативностью языковой личности. Конечно, нарушение языковых норм может привести к сбою в осуществлении коммуникативной функции, но те же отклонения являются средством языковой выразительности и способствуют реализации эстетической, эмоциональной и суггестивной функций, тем самым занимают свое место в языковой системе.

Литература

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 2-ое, стереотипн. М.: Советская энциклопедия. –1969г. – С.606.
2. Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. - М.: Наука. – 1988г.– С.440.
3. Норман Б.Ю. Грамматика говорящего. - Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та.–1994г.– С.228.
4. Панов В.М. Современный русский язык. Фонетика.- М.: Высшая школа.– 1979г. - С. 256.

5. Панов М.В. Позиционная морфология русского языка. -М.: -Наука.- 1999г. – С.275.
6. Панов М.В. О слове как единице языка // М.В.Панов. Труды по общему языкознанию и русскому языку. Т.1./Под ред. Земской Е.А., Кузьминой С.М. - М.: Языки славянской культуры. – 2004г.– С. 51–87.
7. Панов М.В. Позиционные мены значений у слов в зависимости от текста// Панов М.В. Труды по общему языкознанию и русскому языку. Т. 1. - М.: Языки славянской культуры. – 2004г.– С. 36–40.
8. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. - М.: Высшая школа.– 1990г.–С.176.
9. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. - М.: Изд-во МГУ.– 1975г. – С.253.
10. Гридина Г.А. Ассоциативный контекст слова и его реализация в речи (явление языковой игры). Авт. дисс... докт. фил. н. - М.: – 1996г.– С. 45.
11. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании.// Языковая система и речевая деятельность. - М.: Наука.– 1997г. – С.24–39.
12. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. //Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М.: Наука.– 1977г. - С. 162-189.

УДК 652.41.55

**WHIG HISTORY WITH A RUSSIAN ACCENT: CONTEXT, NARRATIVE AND
CROSS-CULTURAL APPROPRIATION IN IMPERIAL RUSSIA.
B.E. NOL'DE'S READING OF THE DURHAM REPORT**

D. McDonald

Dept. of History, University of Wisconsin-Madison

Мақалада 1905-1906 жылдардағы саяси оқиғалар кезіндегі орыс элитасының басынан кешірген жағдайлары баяндалған. Сондай-ақ олардың Еуропаның мерзімдік басылымдарында жарияланған мақалаларына талдау жасалады.

В статье описано положение русской элиты во время политических событий 1905-1906 годов, их исследования и статьи, увидевшие свет в периодической печати Европы.

Кілт сөздер: империя, зерттеу, либералдық дүниетаным, Еуропа, саяси комментарийлер.
Ключевые слова: империя, исследование, либеральное мировоззрение, Европа, политические комментарии.

While social unrest and political uncertainty roiled the empire during 1905 and 1906, educated Russians, especially those of liberal outlook, sought diversion in such "thick journals" as the venerable *Vestnik Evropy*. As it had throughout the disturbances, the September 1906 issue adhered reassuringly to its long-established format: *belles-lettres* interspersed with political commentary, semi-scholarly articles, chronicles of culture and reviews of recent books from home and abroad. Inevitably, however, the journal's contents belied the continuity in format, echoing the tumult in the city streets and villages beyond readers' windows. The monthly "Domestic Survey" deplored the government's recent suspension of the first State Duma; the "Foreign Survey" discussed the ramifications of Japan's victory over Russia in the Far East;

while the "Social Chronicle" reviewed the past "month of bloody events," "military mutinies," and the August assassination attempt on premier P. A. Stolypin. Even the literary entries bore unconscious witness to the unsettling forces of the times. Alongside literary reminiscences and recent Russian fiction, readers found a serialized translation of Upton Sinclair's gritty urban novel *The Jungle*, as well as the Duma's provocative declaration on the land question. Given these contents, and the ferment they reflected, the journal's lead article, a sixty-seven page study entitled "England and Her Autonomous Colonies,"¹ seems, a century later, surprisingly divorced from its troublous time. Written by Baron Boris Emanuilovich Nolde, a legal expert [*iuriskonsid't*] in the Ministry of Foreign Affairs and docent of law at St. Petersburg's Polytechnic Institute," the article examined the evolution of England's—he never referred to it as Great Britain or the United Kingdom—relationship with the self-governing dominions of Canada, Australia, New Zealand and South Africa. These territories formed part of a highly successful "English colonial system," which had unified more than a quarter of the earth's population and inspired them with loyalty by granting the best inventions of the metropolis's political and cultural development.³ Central to this success was the sheer variety of administrative forms used by the English in governing their empire: "in this regard the English colonial empire represents for the political scientist [*gosudarstvoved*] a museum, as it were, in which are collected all examples of political forms."⁴ Each form required the metropolis to expend varying amounts of administrative energy, ranging from crown colonies with military governors, through the relatively less demanding colonies with representative government, to the self-governing autonomous colonies. Each regime corresponded to the relative developmental level of a given colony: "In the life of separate colonies there came one fine day . . . when it outgrew crown administration and when the metropolis gave it representation; later it also outgrew representation and received responsible government."⁵ This process was also reversible and testified to an ability to "contract and expand power" that had first emerged in the development of the English domestic political order.

Of more interest to Nolde, however, was the fact that the empire's growth and success had not arisen from any *a priori* principles, but through trial and error, punctuated by administrative creativity at moments of crisis. As an illustrative example, Nolde chose to examine the way in which the institution of "responsible government" had arisen as a form of British colonial rule." He traced its origins to British North America during the years 1837-1849, a period which began with rebellions in Upper and Lower Canada [present-day Ontario and Quebec] and concluded with what Nolde identified as the ratification of responsible government by then Governor-General Lord Elgin. The pivotal moment in this period came with the 1838 mission of Lord Durham (John George Lambton) who, as High Commissioner to British North America, had investigated the origins of the 1837 revolts and devised a plan to prevent their recurrence. Nolde praised the resulting *Report of the Earl of Durham, Her Majesty's High Commissioner and Governor-General of British North America* in terms that might have surprised his readers: One Canadian historian calls it the Canadian 'Magna Charta;' the most recent historian of English colonial policy adds that 'it would not be saying too much to state that the Durham Report represents the most valuable document devoted to colonial policy in the English language.' We are ready to go even farther and state that the Durham 'Report' must by right occupy one of the first places in the general history of world political literature, equal with the works of Montesquieu and Tocqueville, Hobbes and Locke, the 'Federalist' and the compositions of Benjamin Constant.

Nolde devoted the balance of his study to substantiating these claims, giving his readers a history of the *Report*, and tracing its consequences for the history of England's autonomous colonies.

What did Nolde find in this obscure (to many) episode of British imperial history to elicit such high praise; why would a Russian in 1906 find so compelling the story of British North America in the mid-nineteenth century? Despite its seeming distance from the Russia of its time, I shall suggest that Nolde's piece responded directly to previous months' events, including the

dissolution of the first State Duma. As such, Nolde's article contributed to those discussions among liberal constitutionalists during the late imperial period that have drawn renewed scholarly attention.TM Moreover, Nolde's arguments represented a hitherto neglected vein in Russian liberal thought, one that proposed an alternative view on the advent of the "rule of law state" [*pravovoe gosudarstvo*] to that offered by his better-known contemporaries Pavel Novgorodtsev, Leon Petrażycki, or Bohdan Kistiakovskii.⁶ This view rejected the metaphysical leanings characteristic of these jurists in favor of a much more contingent reading of historical development.

While these claims bear a certain intuitive plausibility—simply given the timing of Nolde's publication—the task facing the historian is, without Nolde's own testimony, to establish empirically the relationship between this study of British constitutional history and the Russia of 1906. To accomplish this task, I situate Nolde's piece within the various contexts it addressed—British constitutional historiography, Russian liberal thought and political events—to demonstrate that Nolde used his examination of the Durham Report and its consequences to take a strong position vis-a-vis his Russian interlocutors with regard to the current events that dominated the more news-oriented sections in September's *Vestnik*.

Placing Nolde's article in its various contexts involves several stages. First, I rehearse briefly the main arguments in Nolde's study to acquaint the reader with his line of argument. Next, I reconstitute Nolde's source base, for while he cited much of the current English-language literature on the problem, he failed to identify explicitly all but two or three of his sources. A reading of the recovered source literature reveals that Nolde altered a well-established narrative convention in his source literature to underscore the parallels between the advent of responsible government in Canada and the situation obtaining in Russia. As much as it differed from its English-language models, Nolde's story also stood apart in Russian-language discussions about the rule of law state and its possibility in revolutionary Russia, as I demonstrate in the last section of this study. Throughout this discussion, I emphasize the importance of narrative and authorial choice in several regards. In my conclusions, I use the contextualization of Nolde's piece to speculate more broadly on its methodological and interpretive implications for the current practice of Russian intellectual history.

Nolde's article retailed an ostensibly straightforward rendering of nineteenth-century British colonial history. He noted that Victoria's reign had seen in many colonies the replacement by responsible government of representative government.⁹ Nolde asked whence derived this reformulation of the idea of empire and this ongoing transfer of powers from the London "core" [*uzel*] to the colonial periphery? He answered:¹⁰

No matter how strange it is at first glance, it is indubitable that an official parliamentary book ... which produced a deep and ineffaceable turnabout in the political consciousness of Englishmen and called into life all reforms in imperial administration in the reign of Queen Victoria, served as the immediate point of departure in this question. This book was called "Report on the Affairs of British North America from the Earl of Durham.

The events that led to Durham's *Report* and the creation of responsible government constituted for Nolde the paradigmatic instance of those moments of crisis and transition that underlay British colonial success. To set the stage, Nolde described the background of the rebellions of 1837 to which the *Report* responded. He traced the simmering conflict between French-Canadians and newly arrived British merchants and Loyalists in Lower Canada, reflected politically in conflict between the English-supported governor and the French-dominated Legislative Council." In Upper Canada, tensions between executive and representative bodies had reflected economic and social divisions separating the wealthy "Family Compact" from poorer British and Loyalist immigrants.""

Passing briefly over the actual risings, Nolde focused on British counter-measures, beginning with the armed pacification of the colonies. As Nolde noted, "the state wisdom [*gosudar.stvennaia mudrost'*] of the English did not permit them to satisfy themselves" with mere repression, especially given their recollections of the American Revolution. Rather,

Parliament suspended Lower Canada's constitution and sent to North America an extraordinary "commissar" with "unlimited powers," Lord Durham, to pacify the colony and to explore the possibility of administrative reform.¹³

The historical record forced Nolde to acknowledge the failure of Durham's mission: the Governor-General resigned in late 1838 when he overstepped his prerogatives by exiling without London's agreement some of the rebels to the Crown colony of Bermuda. But he downplayed Durham's immediate setback to emphasize the importance of the *Report* which Durham submitted in January 1839: its publication "produced a huge impression in England, and its success rewarded Durham a hundredfold for the external failures of the mission."¹⁴ Here, Nolde embarked on an extended discussion of the Report's content and significance:¹⁵

the state wisdom shown by Lord Durham consisted in the fact that he did not stop at either of the two simplest solutions. He understood that one ought to meet the demands of the population, but understood at the same time that imperial interests and local interests did not permit doing so in the form demanded by the dissatisfied of both provinces, and that: the metropolis was capable of bringing its *pax romana* to the colony, granting it that government structure which it considered useful and beneficial, while not mechanically subordinating itself to the demands of the colonists themselves. Nolde devoted more than three full pages to translation of key passages from the *Report*, culminating in the recommendations for which Durham was best remembered."

Acknowledging the special problems presented by ethnic conflict in Lower Canada, Durham rejected any sort of "despotic" solution, or one that would sustain artificially the dominance of the anglophone minority in Lower Canada. Rather, Durham argued in Nolde's translation, "the only power that can be effectual at once in coercing the present disaffection, and hereafter obliterating the nationality of the French Canadians" would be a popular government whose majority would be drawn from "a loyal and English" population in a jurisdiction that unified Lower Canada with its colonial neighbors, thereby creating an anglophone majority while avoiding the arbitrary subordination of francophone Canadians to the English-speaking minority in Lower Canada. Durham insisted on responsible government in connection with unification as the only means by which to "ensure harmony between the various powers of the State." Such a reform, Durham continued, would entail no radical change; it "needs but follow out consistently the principles of the British constitution." Thus, the government would have to consent to rule "by means of those in whom that representative body has confidence."

Commenting on this excerpt, Nolde remarked approvingly that Durham advised ridding Canada of turmoil [*smutd*] "not by any limitations of the population's political rights, but by the transition from 'representative government' to 'responsible government,' i. e. by a bold and great step forward on the path of the development of the elements of the Canadian state constitution."

¹⁶ Interestingly, while repeating Durham's prescription for the Quebecois, Nolde's own attention rested on the prospect of responsible government.¹⁶

Having summarized the salient arguments from the Durham Report, Nolde followed its effects, stressing the gradual nature of the transition from representative to responsible government. If the London government had proven initially reluctant to follow Durham's recommendations, the unification of the Canadas in 1840 compelled it "by a series of unnoticed transitions" to concede responsible government: "This was not an accident: within Lord Durham's 'Report' there lay so much logical connection and integrity [*tse los nosf*] that the acceptance of one part of the suggestions it included demanded the acceptance of the second also, although the mutual connection had slipped from consciousness."¹⁷ Thus, Nolde described the evolution of Canadian politics as they developed after the 1840 Act of Union, creating a legislative assembly uniting Lower and Upper Canada. In Nolde's telling, Canadian autonomy grew piecemeal from *ad hoc* decisions by successive governors-general or leaders in London. These events served merely as prologue to what he considered the final phase in the creation of responsible government, which began with the arrival of Lord Elgin as Governor-General in the late 1840's. Under instructions to establish responsible government, Elgin soon found himself confronted by

a grave crisis, associated with the passage of the Rebellion Losses Bill in the Canadian legislature."

The Rebellion Losses Bill affair erupted during the spring of 1849, following the electoral ouster of the sitting Tory cabinet in favor of a Grit majority whose leaders included Louis Lafontaine, one of the insurrectionary *patriotes* of 1837. Despite accusations of treason from Tories, Elgin invited the Grits to form a cabinet, arguing that he had to convince the French that he was trustworthy. Nolde observed that "[i]n these words lay the profound truth, which affirmed yet again the state wisdom of Lord Durham's counsels; the policy of the population's confidence and the granting to it of political rights in the name of upholding the *pax britannica*." ¹⁸

The new cabinet quickly provoked a crisis by passing and presenting for Elgin's ratification a bill to indemnify Lower Canadians for losses suffered during the 1837 risings. Faced with Tory opposition in the legislature and mounting unrest from the anglophones of Montreal, the colony's capital, Elgin duly ratified the bill. Nolde highlighted the pandemonium that greeted Elgin upon his exit from the legislature, under a hail of rocks and eggs. "Within hours, riots broke out in Montreal, provoked by inflammatory anti-French editorials and pamphlets, many of which Nolde cited in detail. The narration paused before the spectacle to reflect: ¹⁹

The picture which presents itself to view ... is truly striking [*izumitel'nd*]. The representative of imperial power quietly subjecting himself to the cruelest attacks, hatred, and insult on the part of the English population, suffused with loyalty to the idea of the empire and supporting with a strong hand the power of the French ministry. Elgin sacrificed "a temporary interest, connected with satisfying local English chauvinism to the higher interest of establishing a firm constitutional order in the country."

The rest of Nolde's article detailed the subsequent history of responsible government as it spread to Australia, New Zealand, and, with notable difficulties, southern Africa. Each case presented local peculiarities that demanded properly adapted solutions. But even in south Africa, where armed conflict had broken out at the turn of the century, the principle of responsible government had triumphed. Throughout, Nolde noted, ²⁰ We observe . . . one innate [*korennoe*] property of English colonial policy. Speaking of Lord Durham's 'Report,' we tried to show how in the eyes of its author the recommended autonomy for Canada was a means of serving a purely imperial idea; this autonomy was valuable in itself, not in the name of any idea! of justice or abstract political conception, nor was it a forced grant, an unavoidable and unpleasant concession—on the contrary, Durham proceeded from the idea that the empire's interests as a whole demanded that the population of each of its parts feel itself to be a fully vested [*polnopravnyi*] member of that whole, sense its solidarity with England and know that England would bring it the benefits [*blaga*] of freedom and self-government.

This policy, Nolde was confident, would be vindicated in post-Boer War South Africa. He ended by quoting Canadian Prime Minister Sir Wilfrid Laurier, who stated that the British empire would endure longer than the Roman, since its unity derived from liberty and self-government rather than the imposition of force." ²¹

Appearing as it did in a journal for educated amateurs, Nolde's study lacked the apparatus one might have found in a more scholarly publication. Thus, while studing his article with frequent direct citations and allusions to current scholarship on his topic, Nolde did not identify any of his sources by name or title save the Durham Report itself, probably the 1902 Methuen edition, ²² and J. R. Seeley's well-known work on the British Empire. ¹⁰¹ In other instances, however, the length of Nolde's unattributed citations and the clarity of his translations allow the historian to locate his other secondary sources.

In tracing Nolde's sources, one finds that he relied heavily on his time's most authoritative English-language literature on British imperial history. He derived the narrative structure, much of the legal background of his account from H. E. Egerton's *Short History of British Colonial Policy*. ²³ Nolde acknowledged this debt when alluding to the "most recent" history citing Durham's *Report* as the "most valuable" document on colonial policy. He relied on Durham's *Report* for his account of the 1837 rebellions. For Durham's mission and its outcome, Nolde

followed closely Frederick Bradshaw's *Self-Government in Canada*, which had appeared in 1903: Bradshaw was the unnamed "Canadian historian" who had equated the Durham Report with the Magna Charta²⁴ Noide's discussion of the transition period from 1837 through 1849 borrowed from several histories, most notably Alphaeus Todd's *Parliamentary Government in the British Colonies?*²⁵ He wove his account of the Rebellion Losses Bill crisis from several sources. He translated *verbatim* the most dramatic moments of this episode from George M. Wrong's biography of Lord Elgin.TM To amplify the uproar accompanying those events, Nolde used documents and press reports published in the British government's Parliamentary Papers on Canadian affairs.²⁶

British historian Ged Martin has argued that the prominence accorded the Durham Report in turn-of-the-century British historiography, and the reputation it continues to enjoy, arose, from a process of mythologization that began in late Victorian Britain. Historians and propagandists of the Empire sought landmarks for the development of a liberal, constitutional imperialism in order to justify British rule in southern Africa against the challenges raised by the Afrikaans inhabitants of the area.²⁷ Egerton, Bradshaw and the anonymous editor of the 1902 edition of the *Report* figured as leading exponents of the Durham "myth."TM Nolde subscribed enthusiastically to that historical school.

Yet, Noide's version of this history modified substantially the English-language narrative conventions. All of Noide's sources and other histories of Canada from the turn of the century followed a remarkably similar path in their discussion of the Durham Report's historical impact. They recounted Durham's arrival in the mutinous Canadas, his statesmanlike insight into the problems besetting them and the liberal wisdom contained in the *Report*, whose gradual implementation brought self-rule to the colonies, the peaceful advancement of colonial autonomy, and engendered a loyalty shared by all the subjects of the empire. However, none of these accounts named the *Report* as a proximate cause in the actual establishment of responsible government.TM Having summarized Durham's recommendation and contributions, historians would only reintroduce him in elegiac retrospect, as in the 1902 edition of the *Report*²⁸

Seventy years have passed; the storms of faction are silent, and Durham sleeps in his quiet grave. The western winds, blown from Canadian snows, visit his resting-place, and, it may be, bear him tidings of the nation which his noble mercy and his wisdom made free and loyal. Let British statesmen for ever praise and imitate his example.

Nolde hewed to this narrative convention in many ways, even to the extent of downplaying, like his English and Canadian contemporaries, the ethnic element in the events giving rise to responsible government. Similarly, Nolde echoed his sources with his emphasis on the gradual process by which constitutional change evolved in Canada after Durham's missions.

Yet, Noide's story diverged in two ways from that in his sources. First, he attributed much more sustained causal force to the *Report* than they did. He finessed the documentary problem by arguing that, if the connection between British policy and Durham's recommendations "had slipped from consciousness," the *Report's* logic was so compelling that successive grants of local autonomy flowed automatically from one another. Second, Nolde tied the resolution of the Rebellion Losses bill crisis directly to the "state wisdom" first articulated by Durham ten years previously.

In addition, Nolde differed from his sources by placing the Rebellion Losses incident at the climax of his own account and underscoring the links between Durham's *Report* and Elgin's actions as Governor-General. Nolde placed equal emphasis on the Durham mission and the Elgin *demarche* as defining moments in the establishment of responsible government, explicitly tying Elgin's decision to allow Lafontaine to form a government with the "state wisdom of Lord Durham's counsels." By contrast, Egerton's history mentioned the Rebellion Losses incident only in passing, omitting any reference to Durham.^{1TM} Other histories of Canada written at the time also fail to assert any direct link between the Durham's *Report* and Elgin's decisions.^{1TM} Even Wrong, whose biography of Elgin provided Nolde with some of his most dramatic material, neglected to note any direct connection between Durham's recommendations and Elgin's policy,

beyond noting that Elgin was married to Durham's daughter. Indeed, Wrong paid little attention to the *Report* or its supposed impact on Elgin's decisions; he represented Elgin's actions as the outcome of decisions reached in the British Colonial Office in the late 1840's.²⁹

With its emphasis on the Durham Report and the Rebellion Losses Bill episode, Nolde's study varied even more greatly from the continental European and other Russian treatments of British imperial history. Non-English depictions of Durham overlooked the events on which Nolde staked his argument. Late nineteenth-century French, German and Russian encyclopedia entries on Durham, for instance, commemorated him as a tribune of liberalism on the basis of his work in support of the 1832 Reform Bill in England; very few mentioned the *Report*. Similarly, non-English histories of responsible government British North America omitted the Rebellion Losses incident.³⁰ In a multi-volume study of the colonial policy of European states, German historian Alfred Zimmermann characterized the Report as "still one of the most important pieces of legislation in British colonial policy." Zimmermann followed Egerton's account, noting the formation of the Lafontaine cabinet in 1847 and Elgin's good offices in supporting their measures, with no specific emphasis on either the Rebellion Losses Bill affair or Elgin's debt to Durham. Russian encyclopedists and writers on Canada paid greater heed to Durham's role in liberalizing colonial rule. The 1893 edition of the *Entsiklopedicheskii slovar'*, for instance, noted that "he worked out a plan for the future administration of Canada, based on broad self-government; this plan was later used in Canada's new organization."³¹ This article, too, overlooked entirely the Rebellion Losses events. Even P. G. Mizhnev, one of Russia's leading specialists on British colonial history, made only passing reference to Durham and omitted altogether the events of 1849 in his 1906 study *Istoriia kolonial'noi imperii i kolonial'noi politiki Angla*³²

At least one Russian reader, however, found Nolde's study instructive for its treatment of the Rebellion Losses imbroglio. In 1910, Petr Bergardovich Struve, Russia's leading liberal thinker, cited Nolde's article at great length in the course of a brief essay entitled "Foreign Policy and Domestic Policy," published in his journal *Russkaia myi'*.³³ This article deplored official Russian policy against the autonomy of Poland and Finland to make the larger point that a state's external might depended directly on the support it derived from its internal social and political structures. To sharpen this argument, Struve contrasted the moderation and wisdom of British policy with that of the Russian state:³⁴

In order to understand how authentic *podlinnaia* state strength [*sila*] acts . . . one must turn to the history of the English colonies after the loss of the United States of America. Here English governmental power showed impressive *porazitel'nye* examples of wise moderation and created monuments of incomparable state thought.

At the base of the page, Struve cited Nolde's article, quoting the latter's inclusion of Durham in the pantheon of liberal thought. Sketching British policy in Canada, Struve cited from Zimmermann a British government decision not "to support in North America any political system condemned by public opinion," reminding his readers that this instruction was issued to a "governor-general in a province that had two years previously undergone open revolt suppressed by armed force! [*sic*]" He then summarized Nolde's description of Elgin's calm assurance in the face of public obloquy, observing that "English state power . . . did not retreat one iota neither from respect for authentic public opinion nor from the execution of the law and the obligations of authorities [*vlasf*] inscribed therein." Struve supported these statements with an uncharacteristically long footnote quoting in full Nolde's account of the violence following Elgin's approval of the Rebellion Losses Bill.

Thus, if Nolde had altered prevalent narrative conventions regarding British colonial history, his revisions had elicited a response from at least one member of his audience. Indeed, Struve's response points the way to a plausible explanation for Nolde's idiosyncratic reading of British colonial history.

Why, then, did Nolde appropriate and revise the Durham myth? The most obvious answer lies in the stances adopted by constitutionalists and the imperial state toward the first State Duma in

mid-1906. When read against its political and discursive contexts, Nolde's article suggests that he presented the Canadian case to support specific strategic and theoretical positions in debates among Russian constitutionalists. At the same time, he criticized government's conduct. Nolde's interest in responsible government placed him squarely within several fields of discussion among Russian liberals. In fact, his study indicates the presence an intellectual diversity in Russian liberalism sometimes overlooked in the current revival of scholarly interest in that topic. Recent studies in the west and Russia have argued persuasively for understanding liberalism in Russia as a philosophically-grounded system of legal thought amenable to serious consideration- by intellectual historians."³⁵ These claims form a welcome addition to older histories of Russian liberalism that tended to emphasize political action or party platforms, with little attention to the intellectual content of liberal thought. Yet, this scholarship derives Russian liberal legal thought mainly from German sources and models, as encountered in the work of such prominent theorists as Boris Chicherin, Pavel Novgorodtsev, Bohdan Kistiakovskii and others from the turn of the century.

Since its emergence in the mid-nineteenth century into the early 1900's, Russian liberals had sought the establishment of a rule of law state."³⁶ Despite differences over certain details, all agreed that in such a polity state power would be limited by laws to mediate relations among individuals fully vested with civil and property rights, freedoms of assembly and expression, and liberty of conscience. The "liberalism" of this outlook resided in its exponents' belief in the rule of law and in their insistence that, whenever possible, change occur with the maintenance of order, for fear of unleashing unreflecting social forces that could destroy civilization.

To be sure, in their examinations of the rule of law state many Russian scholars drew on German liberal legal theory. Most often they consulted the literature on *Staatslehre*. " This discipline examined states as bodies distinct from and superior to other forms of human organization— families, towns, tribes, etc.—and distinguished among states according to their internal social and political constitution. In the mid-nineteenth century, the genre had experienced a revival among German jurists who introduced important changes into the older analytic model as they confronted the constitutional ambiguities of the Wilhelmine Reich.¹ By the 1890's *Staatslehre* had assumed historical and explicitly ethical overtones, examining not only the constitution of states, but seeking to demonstrate the succession of state forms from those characterized by absolute rule to those governed under rational laws with the consent of the citizens. The new literature couched its views in language of a revived natural jurisprudence that rooted man's rights in the innate ethical autonomy of his rational nature, as part of the general "return to Kant" in European social thought of the time.¹¹ These rights demanded the development of the rule of law state through a historical process driven by man's realization of his innate autonomy and its fullest expression in social-political life.¹¹ Placing this process in a Hegelian historical framework, proponents of this view argued that as reason spread throughout society, true law—i. e, constitutional arrangements grounded in popular sovereignty and natural rights— inevitably replaced the main force and positive law of absolutist rule as the regulating structure of civil interaction.¹¹ Seeking evidence for the universality of this process and its conformity with historical laws, liberal writers rummaged through the history of other states, coming up with the models of eighteenth-century France, nineteenth-century Germany, and smaller constitutional monarchies such as Belgium or the newly emergent Balkan kingdoms.

As in the German discussions, the mutual antagonism between the absolutist state and nascent civil society served as the driving tension in Russian accounts.³⁷ The conquest of state power during the French Revolution was seen as inaugurating the resolution of this conflict. Since then, the more peaceful spread of law had tamed absolutist power and made it more accountable', the emergence of "responsible" ministries had long been seen as the defining hallmark of the rule of law state.³⁸

Interestingly, Russian surveys included among their illustrations the relationship between Britain and her overseas colonies, in which the Durham Report found mention as a critical document in the emergence of colonial self-rule.³⁹ By contrast, German studies of *Staatslehre* tended to

consider the relationship between the British metropolis and colonies, for example, in the same subsidiary category as such non-sovereign entities as Alsace-Lorraine under German rule⁴⁰ or within an entirely separate genre of colonialism.

The fact that Russian authors treated the British dominions on a par with fully sovereign states arguably arose from the fact that Russian writers found parallels in colony-metropolis relations for the acute and conscious opposition between Russian civil society and the autocratic state.⁴¹ The question of self-government [*samoupravlenie*]⁴²—that watchword of zemstvo liberalism—served as the grounds for this comparison, concentrating on the delegation of authority to regions as an attribute of rule of law statehood. In this analogy, Russian civil society occupied vis-a-vis state power the same position as colonies in relation to the British metropolis. Thus, to allow the possibility for the taming of Russian absolutism, one had to contemplate how colonies had acquired self-rule or self-government. In examining British colonial policy, then, Nolde was addressing a discussion with established roots in Russian liberalism.

If such problems interested liberal jurists before the turn of the century, they became dramatically more relevant following 1903, as the autocracy encountered mounting challenges at home and abroad. The weakening of the autocracy led to growing optimism for change within the liberal camp, as attested by the formation of the Union of Liberation and increased support for a constitutional stance within the zemstvo movement, as well as by a proliferation of books and articles on the rule of law state in the legal press. By 1905 and 1906, as revolution spread and the Duma was created, the number of such publications grew dramatically. One reviewer in the November 1905 issue of the *Zhurnal Ministerstva Iustitsii* noted that the recent drastic changes in state and social structures had occasioned a growth in interest in "political sciences" accompanied by the appearance of "a mass of political compositions, original and translated, rigorously scientific and popular, literary and *makidatitny*"⁴³ The editors of the collection under review, *Politicheskii stroi sovremennykh gosudarstv*, themselves noted in their preface that:⁴⁴ Large circles of the reading public, of course, are turning to European constitutional history not only for a simple satisfaction of historical inquisitiveness (*liubomatel'nosti*) and not for abstract sociological conclusions. They search in this reading material for the solution of the questions are exercising (*volnuiushchii*) contemporary Russian society. And, it stands to reason, the Russian researcher, voluntarily or involuntarily, groups foreign material around those same routine and pressing [*ochednye i nasucshchnye*] questions of Russian life, going along with the reader's demand in this fashion.

The essays in this collection all took a historical approach to their topics, demonstrating the triumph of law over absolutism in each case. The trajectory of progress accorded well with liberals' hopes and the evidence of historical change taking place all around them. Such optimism seemed warranted, in view of the rapid succession of developments that had ensued from the zemstvo congress and banquet campaign of late 1904, through the state's concessions to demands for the inclusion of "society" in the governance of the empire, culminating in the October Manifesto of 1905, and, finally, the Kadets' success in the elections to the first State Duma during the early months of 1906.

Throughout much of this discussion, the question of how exactly "responsible government" would eventuate from the reforms conceded by the state received little concentrated attention—certainly, not in the detail devoted to it by Nolde. Rather, accounts of the emergence of the rule of law state noted its advent as part of the larger historical process by which erstwhile absolutist regimes fell under the control of laws. Thus, throughout the fall of 1905 and the spring of 1906, speakers at Cadet congresses and contributors to such journals as *Moskovskii ezhenedel'nik* debated the degree to which Russia had become a constitutional state, based on interpretation of the October Manifesto rather than any discussion of responsible government..

The problem of responsible government and its attainment, however, moved to the forefront of political discussion very early in the life of the first Duma.⁴⁵ Even before the first meeting of the new legislature, the state circumscribed its prerogatives with the unilateral promulgation of new Fundamental Laws, revised to take into account the changes registered in the October Manifesto/

The new laws maintained, among other things, the emperor's authority to appoint and dismiss ministers. Following opening ceremonies, at which Nicholas II read a formal address to Duma deputies, State Council members, senior officials and courtiers—referred to as a "throne speech" by hopeful liberals—members of the leading Duma fractions prepared a "response." This document called for a ministry "enjoying the confidence of a majority of the Duma."⁴⁶ Nicholas refused to receive the delegation deputized to submit this response; rather, he dispatched I. L. Goremykin, Chairman of the Council of Ministers, to address the Duma on 13 May. In his speech, Goremykin rejected out of hand the proposal that the government be responsible to the Duma. Given the close fit between the predictions of liberal-idealist theory—Novgorodtsev, for instance, sat as a Kadet deputy—and the political facts as they appeared in May 1906, one can well understand the assurance with which the Duma voted non-confidence in the Goremykin cabinet and P. N. Miliukov's confidence that a "responsible ministry" would soon arise in Duma Russia.⁴⁷

By the summer of 1906, and the dissolution of the Duma that occurred in July, Russian liberals saw their theories put to a stem test. For the German-inspired idealists, the revolution seemed truly to have acted as history's midwife, bringing forth the October Manifesto and the State Duma. These hopes met their first major disappointment with the government's refusal to institute responsible government followed by the dissolution of the Duma, an act that led many to look back to revolution as a way to set history back on its proper rails. Along with the famous Vyborg manifesto, liberal publications discussed long and loud the illegality of the government's high-handed measure. Some even fell into resigned despair.⁴⁸

Concluding our 'survey,' we must state with deep grief that the era of governmental penalties and exiles, political and other murders, brigandage, theft, arson and other violence has not yet passed and that the peaceful civilized *{kul'turnaia—emph. sic}* struggle for freedom and evolution in the political, economic and other spheres—a struggle which alone has stable chances for a firm success—is still not established on a firm basis.

Others questioned the government's actions as contravening the letter of the law: such discussions taxed the Russian government with an inconsistency that seemed otherwise not to trouble imperial statesmen.^{1TM} In virtually all these reactions to the dissolution of the first Duma, liberals grappled with the paradox that, although the revolutionary breakthrough from absolutism to the rule of law state had appeared to arrive in the winter of 1905-1906, history had played them a trick by refusing to move cleanly to the next stage promised by that history's seemingly immanent logic.

When set against the background of these events, Nolde's discussion of responsible government in England's dominions emerges as a substantive and theoretical commentary on current events. Nolde's viewpoint also bespeaks the existence within liberal thought of the same sort of discord over strategy and tactics long known to have divided the internal counsels of the Kadets and the successors to the "liberation movement" in general following the October Manifesto.⁴⁹ Despite his position within the Ministry of Foreign Affairs—some critics would have said because of his posting in that notoriously liberal institution—Nolde possessed strong liberal credentials. While he did not join the Kadets at the time of their formation, he entered their ranks later, during the Great War. Nominally an expert on international law, he cultivated wide-ranging interests, attested not only by his article in *Vestnik Evropy*, but also by a variety of publications on an impressive breadth of topics. His politics inclined to liberalism, a fact borne out by his contributions to *Vestnik Evropy* and also to such journals as *Pravo*, which had since its inception in 1897 served as a voice for the liberal wing of the Russian legal profession.⁵⁰

In paying such close attention to Canadian history from 1837 to 1849, and in altering the standard account to emphasize the correspondences between that history and contemporary Russia's, Nolde pressed a set of theoretical points that had been brought into play by the confrontation between the Duma and the imperial government in May 1906 and after. If Nolde shared general liberal aspirations for a rule of law state, he categorically rejected many of his colleagues' reasoning as to how that would be achieved. He espoused a viewpoint antithetical to

that held by whom Maxim Kovalevskii termed the "young professors" inspired by "the German school of Laband and Jellineck *\sic*." " It was not accidental that *Vestnik Evropy* had published Nolde's work; that journal had long displayed an active and admiring interest in English affairs and in English literature on questions of law and history. Indeed, the October 1906 issue of the journal published the first part of a serialized translation of English scholar A. V. Dicey's lectures on constitutional law. The *Vestnik's* sitting editor, Vladimir Deriuzhinskii was an anglophile who written on Durham to the 1893 edition of the *Enlsiklopedicheskii slovar'*.⁵¹"

The key to understanding Nolde's differences with his better-known interlocutors is found in the entry under his name in the 1915 edition of the *Vovny/ enlsiklopedicheskii slovar'*, whose author identified him as a strict "positivist" In this context, "positivism" connoted a rejection of transcendent or metaphysical imperatives as motors for historical and legal change, in favor of such contingent and variable conditions as a given society's constitution of state power, convention, practice and the historical conditions. Laws might reflect innate human norms, but adherents of this sort of positivism evinced more interest in their dependence on situational conditions, rejecting the universalism and teleology found in theories premised on *a priori* attributes of human nature.⁵²"

Eschewing any reference to German legal thought, Nolde nailed his colors to the mast by invoking his own epigones: Hobbes, Locke, Tocqueville and Constant. He wrote Whig history with a Russian accent: the forces that moved his narrative—clashing interests, practical responses and piecemeal decisions resulting in gradual change, but yielding liberty and law—distanced his outlook from analyses of the rise of law set forth in other accounts, which emphasized the dialectical process of social and legal transformation.⁵³" The rule of law in the British empire had taken root due to its utility as witnessed in practice, not because of metaphysical imperatives. Likewise, the content of laws and their application had emerged from practice and a process of ongoing accommodation between what Russian readers would have recognized as "state" and "society." As he noted in his introduction, the transition to responsible government in Canada had not resulted from any radical change in English law: "the dogma of the law, that is its exposition and interpretation, give nothing toward a characterization of the methods of governance of the empire beyond the seas "⁵⁴ This statement registered his sharp disagreement with the methods employed by many of his interlocutors. At the very outset of his article, Nolde had stated his theoretical position when he insisted that the English empire was "alien" to any "*a priori*" ideas of governance.⁵⁵" Moreover, Nolde emphasized, those changes that had eventuated were by no means inevitable or irreversible; British experience had been driven by pragmatic conclusions drawn from trial and error.⁵⁶ By the same token, responsible government did not represent the victory of one side over the other—as the Kadets had sought in the Duma—but rather an accommodation that benefited both the state and its subjects. Nolde's advocacy of a positivist position helps explain his repeated invocation of the "state wisdom" shown by Durham and the British government. His emphasis highlighted the confluence of interests binding the individual and the state under whose law that individual was to live; only the order provided by the state could guarantee the individual's liberties, while the state would flourish—as the British empire illustrated, in Nolde's view—only with the active support of the individual. Thus, Nolde stressed repeatedly the guiding and mediating role played by state power as a broker of constitutional change in British North America, culminating with Elgin's role in the Rebellion Losses Bill episode. From this perspective, Nolde parted company with those liberal theorists who advocated the overthrow of the autocracy and sought the immediate enthronement of a constitutional order. Finally, Nolde's views on these issues give a clue to his attraction for Struve who constantly berated the intelligentsia and his Kadet colleagues for their refusal to deal with state power or to integrate the idea of *gosudarstvennost'* and the problems of exercising power through a state in their negotiations with an autocracy that still, after all, embodied political power in Russia.⁵⁷"

Struve's extended citation of Nolde's article indicates that the latter's portrayal of Elgin's role in the Rebellion Losses Bill struck a responsive chord. The concatenation in a Canadian setting of

rebellion, popular unrest, and an imperial government's experiment with responsible government resembled unmistakably Russia's own constitutional deadlock during the summer of 1906. Struve's reading of Nolde supports the hypothesis that Nolde had in his own article contrasted the behavior of the British government and Lord Elgin with the Russian government's own disregard for the source of its strength in civil society. Here one finds a convincing explanation for Nolde's revision of the Durham-Elgin narrative. He emphasized the confrontation between state and society, as well as playing up social unrest in support of the metropolitan power, so as to compel his readers to recognize the analogies between Durham's Canada and their Russia. From this point of view, Nolde's article also levied a harsh, if muted, critique of the autocracy's policy toward the Duma. His argument invited his audience to contrast the Russian government's recent conduct toward the Duma with that of Britain, whose "state wisdom" found expression in the Durham Report: when faced with insurrection, this wisdom led to the devolution of power to the maturing colony, resulting in greater strength for the empire. This policy differed from that of a Russian government, whose foreign weakness had recently been demonstrated, jealously holding onto its own power. By placing Elgin at the climax and resolution of his account, Nolde appears to have drawn an implicit and critical contrast with the figure of Goremykin, whose speech rejecting the Duma's calls for shared prerogatives with the state had led to the resolution of non-confidence passed by deputies on 13 May. Nolde punctuated his discussion with terms that connoted both his approval of British policy and his critique of an unseen imperial Russian state. He wrote of England's "enviable" success in constructing its empire, of Britain's "absolutely correct notion" that colonial rule had to vary in accordance with local circumstances.⁵⁸

Nolde sharpened the contrast between the British and Russian states by emphasizing Britain's paradoxical success in overcoming the seemingly natural impulse to rule its empire by might and main, a denial that "insulted" the "instincts of imperialism."⁵⁸ This motif underlay his discussion of Durham's and England's "state wisdom," which consisted in recognizing that the greater goal of the state's strength could be attained only through paradoxical—to Russian eyes—means of granting self-government to society. Thus, English statesmen had come to understand gradually after the American Revolution the conclusion expounded by Durham: England's success as an imperial power depended on engaging the loyalty and support of the colony's inhabitants, much as England's own might had grown from the Glorious Revolution. Nolde's prolonged account of the period between Durham's original recommendation of responsible government and Elgin's implementation of the policy illustrated his insistence on the importance of studying transitions between constitutional regimes: His narrative lengthened and rendered much more fitful than did its English- or Russian-language contemporaries the process leading from Durham's mission to the final achievement of responsible government under Lord Elgin, a figure who found no mention in the Russian literature on the subject. By emphasizing explicitly the role of state power and the gradualness of the transition to responsible government in Canada, Nolde was likely offering a hopeful response to the impasse into which German-oriented theorists had been led by the government's dissolution of a Duma whose existence was to herald the advent of constitutional rule.⁵⁹ Nolde argued that the process itself was much more complicated than envisioned in theories that proceeded from "*a priori*" assumptions about political development. Toward the end of his discussion, in a passage already cited, Nolde re-emphasized his rejection of imperative modes of development. If Durham had urged that the Canadas be granted autonomy, "this autonomy was valuable not in itself in the name of any ideal of justice or abstract political conception, nor was it a forced grant, an unavoidable and unpleasant concession": Durham based his argument on a sober assessment of how to meet the empire's interests.⁵⁹ Interest, not higher moral imperative, had led to the creation of responsible government and liberty in the empire: the guidance for defining and realizing that interest had come from the "wisdom" of those state actors vested with law-granting authority.

Nolde also used the Durham story to suggest that there existed possible ways out of the impasse created by the government's suspension of the Duma in 1906. Nolde's special gloss on Canadian history combined multiple purposes in this context. Using the contrast between the present stalemate and mid-nineteenth century British North America, Nolde scored polemical points against liberals who adhered to determinist views regarding constitutional development. All the while, Nolde also declared his sympathy with the constitutionalist enterprise and sought to sketch an alternative path to the hoped-for future by retailing the story of responsible government in the British Empire. His obvious admiration for the British example was signaled not only by his allusions to English "state wisdom," but also by the place he awarded the Durham Report among the classics of liberal thought. Finally, the historical and political problem facing Nolde seems to have obliged him to present his argument as a narrative, for at least two possible reasons. His historical account, dealing in detail with events before coming to conclusions inverted the usual pattern in historical analyses of British constitutional development, which were often more schematic. At the same time, the actual form of historical narrative emphasized the fact that responsible government had taken shape as the result of a historical process, and not from any metahistorical imperatives. Thus, Nolde attacked the theoretical premises that had led liberals into this *cul-de-sac* while offering a more hopeful possible outcome to the current deadlock. Finally, the known ending in his rendering of the Canadian example predicted, albeit implicitly, the possibility for a similar outcome in its Russian analogue.

Nolde's allegory of responsible government reflected in the realm of intellectual polemic the sort of controversy among Russian constitutionalists that was unfolding within the Kadet party and on the liberal end of the emerging political spectrum. As the bitter post-revolutionary reminiscences of V. A. Maklakov attest, there existed in these circles a group that sought a conciliation between the state and civil society as the only viable means for the creation of a rule of law state. From this position, one could, as did Struve, criticize one's fellow party members for uncompromising idealism, while taxing the state with blatant disregard for its own interests at home and abroad. Further, as the writings of Struve, Kovalevskii, Nolde, Mizhnev and others suggest, this position articulated a set of theoretical premises as cultivated as those of their neo-Kantian colleagues.

Contextualizing Nolde's article illuminates several persistent problems in the current practice of Russian intellectual history. Prominent among these is our uncritical approach to the ways in which foreign ideas entered Russian debates, a process generally connoted by the term influence. Recourse to this conceit is unsatisfactory in several regards. First, the heuristic value of "influence" has come under increasing critical scrutiny since the late 1960's when British historian Quentin Skinner began to question its utility. Second, explanations that rely on influence as an explanatory mechanism render as self-contained or as impenetrable a process that I suggest ought to be seen as a highly complex and modulated set of acts,

Whenever they wrote, like their European counterparts, Russian thinkers were involved in open or Aesopian debates framed by intellectual-discursive and *tvenementiel* contexts; they sought in western thought not just models for a better Russia but also rhetorical weapons for use against their interlocutors. In each case, these thinkers were not simply engaged in "reception"—itself a current, and highly problematic term, for its implications of passivity or for the reification of ideas and discourses at the expense of agents' own apprehended intentions. Rather, they actively chose one or another set of ideas as corresponding to their aspirations or as explaining their differences with fellow participants in intellectual debate: after all, this was the only way in which "foreign" ideas could make sense or seem plausible to Russian readers. The appreciation of this choice and the factors acting upon it commands too little attention in a field more concerned with identifying western sources of thought rather than examining Russians' decisions for appropriating them. By the same token, such a view of Russian intellectual history tends, often, to seek originality or to deplore the derivativeness of Russian thought, this despite the fact that they were writing to express purposes in their own lifeworlds and that their western sources

were also "derivative" or "unoriginal"—indeed, this is the point of much recent work on the "western tradition" and its development.

The flattening effects of "influence" as an explanatory mechanism find reflection in the methods by which historians have sought to explain texts' meanings. Historians either analyze them with reference to the internal logic of the arguments advanced or they attribute them to one or several of the dominant polemics long recognized as shaping the trajectory of Russian political thought—the old war-horses of Westernism *versus* Slavophilism, Russian nationalism, or voluntarism and determinism, to name the most prevalent. In both regards, we have ignored interesting developments in intellectual history, particularly that of other parts of Europe, in favor of continuing the self-inventive enterprise embodied in the classic intellectual histories of the last generations of the Russian intelligentsia.¹™™™™ Rather than critically scrutinizing these categories, or emulating the best exemplars of pre-revolutionary intellectual history and seeking the thick domestic context from which a given text sprang" (with the partial exception of histories of Russian Marxism), we often identify splits between broad "schools" or tendencies, defined by the advent of new influences—Mill, Proudhon, Buckle, Marx, Nietzsche or Darwin, among the most usual suspects..

Thus, the dominant explanatory template in Russian intellectual history replicates the themes of absolutism and westernization, in which passive subjects had foreign ideas visited upon them at the initiative of such rulers as Peter I or Catherine II. Scholars often overlook indigenous factors that might act to modify received ideas, or even to govern writers' selection of which texts to borrow, itself an act meriting scrutiny. Instead, Russian thinkers emerge as imperfect disciples of their western trainers, modifying them because of some innate but impalpable Russianness.⁵⁹ Nolde's piece is interesting for what it reveals about the processes involved in appropriation. If he retailed a well-established English-language narrative, he tailored it to draw suggestive parallels with the Russia of his readership. The importance of his choices also appears in other ways: he chose to write on the relationship between "England" and her colonies, rather than examining constitutionalism among European states, the predominant approach in this genre. His liberal heroes, including Lord Durham, constituted an entirely distinct *pleiade* to that upheld by the "young professors." Yet, he still chose to encase his argument within a historical narrative, in which both his "positivism" and his admiration of the British case found full play. Nolde's active adaptation of historical narrative also suggests that, when seeking the meaning or the context of the texts they study, historians ought to consider more closely than they often do the narrative armature as well as the tropes and discourses that occur within those texts. His redaction of the Durham story warns us that intellectual historians must attend closely to texts' narrative strategies as a guideline to ways in which appropriation involves the active manipulation of meanings in source texts and/or traditions. This is especially the case when considering texts drawn from the late nineteenth century, perhaps the great age of historicism, whose dominant intellects couched their arguments, implicitly and explicitly, in a historically determined narrative framework. In Russia, the same historicism suffused the great debates that rent successive generations of the Russian intelligentsia. All of these sprang from bitter controversies about the meaning and future direction of Russian history, and the laws [*zakonomernosti*] governing the historical processes according to which Russia's past would eventually yield a future whose contours were predicted by history's narrative logic. The revolutionary period of 1905-1907 moved these questions and controversies to the very center of discussion—the failure of history to meet its promise bore equally momentous consequences for the intelligentsia, as the debates occasioned by *Vekhi* would demonstrate.

By taking this tack, one also finds a more practicable use for narrative as a category of historical analysis. Historians interested in narrative often address it by applying perspectives derived from literary criticism and anthropological studies: these often stress certain essential meta-narratives, recalling Jungian archetypes, that inhere in the structures of human thought.⁶⁰™™™™ Alternatively, as in the case of Michael Walzer's examination of the revolutionary script contained in the book of Exodus, historians seek textually-inspired motifs in human activity across long periods of

time.^{xxxvi}" If the first approach renders all human ideation ultimately static, reducible to a given number of "master narratives"—a nihilistic perspective in a discipline interested in the nuances and mechanisms of change across time—the second implicitly imputes determinative agency to disembodied ideas, tropes or discourses—narratives or otherwise—again, at the expense of the human agents who, as Nolde did, used them for their own specific purposes.

Finally, Nolde's study illustrates densely the varying roles played by narrative in the texts we read. Narratives help their exponents bind causally certain facts and evidence diachronically to convince both teller and audience how a given situation came to be and to state or imply either what it ought to be or what it will or ought to become. The underlying assumptions or conventions often provide their own logic and impart meaning to the events they describe. In fact, as is the case with Nolde, such narratives can help explain or present previously unconsidered alternatives when actors confront specific historical contexts—narratives help to make the unexpected comprehensible. It is probably not accidental that varying historical narratives become important frameworks for ideas particularly at times of crisis—whether in revolutionary France, or in seventeenth-century English controversies over the "ancient law," or, in Nolde's case, revolutionary Russia. By attending to narrative sequences or lines—plots, for want of a better term—the intellectual historian can probe these as yet one more contextual setting that inflects the meaning of selected texts. When examining instances in which narratives have undergone demonstrable modification as they are appropriated by readers in foreign settings, one can begin to identify not only the factors giving rise to such modifications but also to speculate fruitfully on issues such as authorial intent in making these changes.

Literature

1. Baron B. E. Nol'de, "Angliia i ee avtonomnye kolonii: Istoricheskii ocherk," *Vestnik Evropy* vol. 41, V (Sept. 1906): 5-67.
2. *Annuaire diplomatique de l'empire de Russie pour l'année 1906* (St. Petersburg, 1906), 35. For a brief sketch of Nolde's biography, see *Novyi entsiklopedicheskii slovar'* (St. Petersburg: Izdanie Aktsionemogo Obshchestva, 1915), vol. 28: 815.
3. "Angliia," 5.
4. *Ibid.*, 6.
5. *Ibid.*, 7.
6. Following more than a half-century of terminological convention, Nolde defined responsible government as an order in which matters of local political interest fell under the purview of cabinets resting on the confidence of the elective legislative bodies from which they were constituted; if a ministry failed to command a majority of the assembly on a given vote, they would step down, to be replaced by a cabinet enjoying such confidence or general elections would be held for a new legislature. For a contemporary Russian discussion of this distinction, with specific reference to the British Empire, see P. G. Mizhnev, *Parlamentarizm i predstavitel'naia forma pravleniia v glumykh stranakh sowermennoi Evropy* (St. Petersburg: Russkaia skoropechatnaia, 1906), 8-9. He explored these topics at greater length in *Istoriia kolonial'noi imperii i kolonial'noi politiki Anglii* (St. Petersburg, 1906).
7. The best recent examples in English-language works are, Andrzej Walicki, *The Legal Philosophies of Russian Liberalism* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1992), Gary Hamburg, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism, 1828-1866* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1992). M. K. Stockdale, *Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia, 1880-1918* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1996). At the risk of indulging tautology, I define "liberal" in relatively broad terms, bearing in mind the caveats articulated by Charles Timberlake in his introductory essay to *Essays on Russian Liberalism* (Columbia, Mo.: University of Missouri Press, 1972). Most important, Timberlake warns his readers that "liberal" bore pejorative connotations—even among those one might call liberals—from the mid-nineteenth century until the beginning of the twentieth. For the purposes of the following

discussion, then, I regard as "liberal" those political thinkers and actors who sought for Russia a "rule of law" state [*pravovoe gosudarstvo*] grounded in a limitation of state power from a recognition of civil rights; see note 53 below. On liberalism in Russia, see also Judith Zimmerman, Leonard Schapiro ..Shatsillo .

8. Walicki devotes a chapter to each figure in *Legal Philosophies*. See also Susan Heuman's recent, *Kistiukovslcy: The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1998).

9. Interestingly, nowhere in his discussion did Nolde point out the obvious, that dominion status and responsible government obtained only in those states in which British-descended in-migrants dominated political and economic life, with South Africa as a minor exception. Interestingly, a contemporary of Nolde's noted the importance of this fact, P. Vinogradov, "Gosudarstvennyi stroi Anglii," in P. D. Dolgorukii and I. I. Petrunkevich, eds., *Politicheskii stroi sovremennykh gosudarstv* (St. Petersburg: Slovo, 1905), v. I: 271.

10. "Angliia," 17-18.

11. "Angliia," 19-21.

12. Ibid., 22.

13. Ibid., 23-24.

14. Ibid., 24.

15. Ibid., 25.

16. Ibid., 25-29.

17. Ibid., 28.

18. Nolde's oversight in this matter—given its implications for the multi-ethnic Russian empire—raises in its turn a great many interesting questions. Inasmuch, however, as Nolde appeared to address the question of ethnic relations *en passant* during a protracted discussion of responsible government, I follow his lead.

19. Ibid., 29.

20. Ibid., 36.

21. Ibid., 37.

22. Ibid., 38.

23. Ibid., 39.

24. Ibid., 59-60.

25. Ibid., 66.

26. *The Report of the Earl of Durham, Her Majesty's High Commissioner and Governor-General of British North America* (London: Methuen & Co Ltd, 1902).

27. See his reference to Seeiey, "Angliia," 6. Seeley was considered so important by P. B. Struve that he compelled his brother-in-law to translate his work into Russian. J. R. Seeley, *The Expansion of England: Two Courses of Lectures* (Boston: Little, Brown, 1920), first published in 1883.

28. H. E. Egerton, *A Short History of British Colonial Policy* (London: Methuen, 1897), 304.

29. Although, as Ged Martin, in *The Durham Report and British Policy: A Critical Essay* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972), has shown in his analysis of the literature on Lord Durham, the "Magna Carta" trope was common in late Victorian and Edwardian treatments of the Durham Report, other internal evidence supports the attribution to Bradshaw. Most convincing is Nolde's quotation from Durham's proclamation to Lower Canada of October 9, 1838, which coincides exactly with that in Bradshaw. F. Bradshaw, *Self-Government in Canada and How It was Achieved; The Story of Lord Durham's Report* (London: P. S. King & Son, 1903), 208.

30. Nolde's reference to Harrison in "Angliia," 33; cf. Todd, *Parliamentary Government in the British Colonies* (London: Longmans, Green, and Co., 1880), 56-57.

31. George M. Wrong, *The Earl of Elgin* (London: Methuen, 1905). See for example his quotation of Elgin's response to criticism of his conciliatory policy toward French Canadians, beginning with "You are playing my game. . ." which occurs on page 36 of Nolde's account and

page 42 of Wrong's biography. More significantly, Nolde translates *verbatim*—without attribution—Wrong's description of the tumult in response to Elgin's approval of the Rebellion Losses Bill, pp. 38-40 in Nolde, pp. 45-48 in Wrong.

32. He used most widely, *Canada. Correspondence Relative to the Affairs of Canada*, Part I. (London: H. M. Stationery Office, 1840), 13-15. Despatch from Russell to Poulett Thomson, 14 Oct. 1839. See the same title for 1849. Nolde uses Elgin's despatch of 30 April 1849 and enclosures, pp. 3-10.

33. Ged Martin, *The Durham Report and British Policy*, chapter 5; see also his recent article in the December 1991 issue of *Canadian Studies*, which is devoted to the Durham Report.

34. Even more interesting, however, is the appearance of Todd among Nolde's sources, since that scholar's appraisal of Durham vitiates somewhat Martin's contentions about the chronological specificity of the Durham mythology. The same might be said *a fortiori* of Seeley, whose praise for Durham in editions of his study dating from the 1860's indicates that this early expert on imperialism assumed his audience's acquaintanceship with Durham and his report and that the audience shared his high esteem for both. J. R. Seeley, *The Expansion of England*, 40-41.

35. Egerton, *A Short History*, 302-309; Bradshaw, *Self-Government, passim*. Other examples of histories from the time following this pattern include, J. C Hopkins, *The Story of the Dominion: Four Hundred Years in the Annals of Half a Continent* (Brantford, Ont: Gradley-Garretson, 1901), 254-267, 284-311; J. C Dent, *The Last Forty Years: Canada since the Union of 1841* 2 vols., (Toronto: George Virtue, 1881), C. G. D. Roberts, *A History of Canada* (Boston: Lamson, Wolffe and Co., 1892), 302-305, 320-321. W. Greswell, *History of the Dominion of Canada* (Oxford: Clarendon Press, 1890), 180, 203-204; J. G. Bourinot, *The Story of Canada* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1896), 355-357, 361-363; W. H. Withrow, *A Popular History of the Dominion of Canada, from the Discoveries to the Present Time* (Toronto: Wm Briggs, 1885). Interestingly, *pace* Ged Martin and his argument for a Durham "myth," all of these works, most notably those by Dent and Withrow published in the early 1880's, bear the hallmarks of the Durham myth twenty years before the troubles in the Cape Colony. Roberts' is the only history of Canada from this time to identify the Rebellion Losses Bill outcome with the "triumph" of responsible government. All the others note the drama of the incident, but regard it from the standpoint of "racial" conflict in Canada, subsequently overcome by the skills of John A. MacDonald and Georges-Etienne Cartier, or as one of a series of jurisdictional tests in demarcating local from imperial areas of interest.

36. *Report*, xix; see also Bradshaw, 360: "Slowly, but surely, Lord Durham's recommendations are being justified by history . . . We, who saw the lineal successor of Papineau representing both peoples in 'la nation Canadienne' at the coronation of our King, know more truly what the effect of the Durham Report has been. One of the greatest statesmen of the new Imperial nation [Sir Wilfrid Laurier—DMM] which Durham foresaw in his dream is the French-Canadian leader, and it may be that he will not prove the only non-Briton in the future Councils of the Empire.

37. Egerton, *A Short History*, 306-309. Bradshaw, 356-357. (The same contention applies to all the works cited in note 33). In a note on page 357, Bradshaw remarked that Elgin's views "accorded" with Durham's, but events in the Canadas, rather than being caused by the Report are held by the author to reflect the "true spirit of Durham's own theory."

Wrong, *Elgin*, 41-42.

See, eg.: "Durham," in *Grand dictionnaire universel du XIXe siecle* (Paris: Larousse, 1870), vol. 6: 1438, which mentions the Report, noting its "liberal conclusions" and adoption by his successor, but which devotes much more attention to Durham's work on the Reform Bill. German encyclopedias, make no mention of the Report, but focus rather on the failure of the Durham mission. "Durham" in *Brockhaus' Conversations-Lexikon* 13th revised edition, (Leipzig: Brockhaus, 1883), vol. 5: 672; "Durham" in *Brockhaus' Konversations-Lexikon* 14th revised edition (Leipzig: Brockhaus, 1901), vol. 5: 549; "Durham" in *Meyers kleines Konversations-Lexikon* 7th revised edition (Leipzig: Bibliographisches Institut, 1907), vol. 2: 469.

- "Canada," *Brockhaus' Conversations-Lexikon* 13th revised edition, (Leipzig: Brockhaus, 1882), vol 3: 892-893. The same holds true for the entry on Canada in *Meyers kleines Konversations-Lexikon*, vol. 3: 915-916; and "Kanada," in *Entsiklopedicheskii slovar'* (St. Petersburg: Brokgauz-Efron, 1904), vol XIV: 242, dates responsible government to the union of the two Canadas per Durham's recommendation in July 1840. Entries for Elgin in contemporary encyclopedias mention nothing of the Rebellion Losses Bill or of responsible government. Reflecting a mutual reliance, or the dominance of German models, all the sources I consulted remark of Elgin's tenure in Canada that he "restored the shattered order and raised the material well-being of the colony. Cf. "El'dzhin," in *Entsiklopedicheskii slovar'*, vol. XL: 672; and in *Bol'shaia entsiklopediia* (St. Petersburg: Prosveshchenie, 1905), vol. 20: 596; "Elgin and Kincardine," in *Brockhaus' Conversations-Lexikon*, vol. 6: 50-51; "Elgin," in *Grand Dictionnaire Universe!*, vol. 7: 346-347; "Elgin," in *Meyers Konversations-Lexikon*, Fourth revised edition (Leipzig, 1888), vol. 5: 554.
38. Alfred Zimmermann, *Die Kolonialpolitik Grossbritanniens: Zweiter Theil, Vom Abfall der Vereinigten Staaten bis zum Gegenwart* (Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1899), 174.
39. V. D[eriuzhinskii], "Dergem" in *Entsiklopedicheskii slovar'* (St. Petersburg: I. A. Efron, 1893), X: 428.
40. Mizhuev, *Istoriia kolonial'noi imperii*, 58-59.
41. "Politika vnutrenniaia i politika vneshniaia," (first published in *Russkaia mys'* Feb. 1910), *Patriotica: Politika, kul'tura, religiia. Sbornik statei za piat' let, 1905-1910* (St. Petersburg: Zhukovskii, 1911), 274-288. On Struve, one of the most prominent members of the pre-revolutionary Russian intelligentsia, see, among other works, Richard Pipes's two-volume biography, *Struve, Liberal on the Left, 1870-1905* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970), and *Struve, Liberal on the Right, 1905-1944* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980). Interestingly, neither Pipes nor Judith Zimmerman who mentions this piece explicitly in her review of Russian liberal thought, makes any note of Struve's digression. In fact, the footnote material drawn from Nolde's study comprises almost three agate-type pages of Struve's essay.
42. "Politika vnutrenniaia i politika vneshniaia," 281.
43. Walicki, *Legal Philosophies*; Gary Hamburg, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism* (Stanford: Stanford University Press, 1992). Judith Zimmerman gives an excellent overview of the problem in her article "Russian Liberal Theory, 1900-1917," in *Canadian-American Slavic Studies*, 14, No. 1 (Spring, 1980): 1-20. See also Leonard Schapiro, *Russian Studies* (London: Collins Harvill, 1986). 29-131. V.V. Leontovich, *Istoriia liberalizma v Rossii, 1762-1914* (Paris: YMCA-Press, 1980) is a highly eccentric examination of the topic, translated from the original German and introduced by A. I. Solzhenitsyn. Finally, Heuman's *Kistiakovskii* offers admirably concise renderings of this school of thought. For easily accessible examples in post-Soviet Russian discussion of liberalism, see the fall 1994 and winter 1994-1995 issues of *Russian Studies in Philosophy* and the work of A. N. Medushevskit.
44. For the most elegant statement of the problem, see B. Kistiakovskii, "Gosudarstvo pravovoe i sotsialisticheskoe," *Voprosy filosofii i psikhologii*, vol. XV TJ, Kniga V (85, Nov.-Dec. 1906): 469-507; for an earlier examination of the same topic, M. A. Reisner, "Chto takoe pravovoe gosudarstvo," *Vestnik prava*, vol. XXXIII, 4 (April, 1903): 71-99; also, V. M. Gessen, "Teoriia pravovogo gosudarstva," in *Politicheskii stroi*, vol. 1, 117-187; for a later example of the same genre, see also S. I. Kotliarevskii, *Vlast' i pravo : problema pravovogo gosudarstva* (Moskva: [s.n.], 1915).
45. Cf., Richard Schmidt, *Allgemeine Staatslehre*, 2 vols. (Leipzig: C L. Hirschfeld, 1903), or Georg Jellinek, *Allgemeine Staatslehre* (Berlin: Julius Springer, 1919, 3rd edition). Both were widely cited sources in the Russian legal theoretical literature. By the 1890's, the *Zhurnal Ministerstva Iustitsii* inaugurated monthly articles on comparative constitutional law. 1. V. Gessen, *V dvukh vekakh: zhiznennyi opyt* (Berlin: Speer & Schmidt, 1937), 132-133.

46. Walicki, *Legal Philosophies, passim*. See on the subject of German liberalism, James Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1978). Russian liberals drew on the much more extensive discussion among German Social Democratic and liberal legal theorists, including R. Schmidt, O. Mayer, G. Jellinek, O. Gierke and others. See for example, M. A. Reisner's introductory essay to *Politicheskii stroi*, entitled "Razlozhenie absoliutizma," [a metaphor that already bespeaks the historical optimism of this group of theorists], 1-7.

See in this regard Walicki's, *Legal Philosophies*, particularly his discussion of Pavel Novgorodtsev, and Heuman, *Kistiakovsky*, chapter 2..

E. g. Kistiakovskii, "Gosudarstvo pravovoe," 471, 481. ¹ According to French scholar Guy Planty-Bonjour, Russian thought experienced a unique revival of Hegelian thought alongside a Europe-wide "return to Kant" in the latter portions of the nineteenth century. He notes the importance of Hegelian philosophy and historiosophy to Boris Chicherin (cf. Hamburg), but his template is visible in other works on juridical theory from the period. Guy Planty-Bonjour, *Hegel et la pensee philosophique in Russie, 1830-1917* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1974), chapter 6. 47. Thus, in enumerating the manifold "contradictions that overtook the "transitional" and necessarily unstable "form" of absolutism, M. A. Reisner included the moment when "the supreme power, incarnated entirely and without any remnant in the will of the autocrat is at the same time somewhat entirely removed and separate from civil society [*obshchestvo*] and the people [*narod*]." M. A. Reisner, "Razlozhenie.

УДК 338.9

ТӨР, КАК КОНСТАНТА ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Махпиров В.У.

Казахский государственный университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Алматы)

Автор мақаласында ТөР сөзін түрік мәдениетінің константы ретінде қарастырады.

This article is devoted to the study of the word Tör as constant of Turkic culture.

Кілт сөздер: түрік, мәдениет, тіл, этномәдениет.

Key words: turk, culture, the language.

Значимость лингвистических данных для антропологии и истории культуры давно уже стала общепризнанным фактом. В процессе развития лингвистических исследований язык доказывает свою полезность как инструмент познания в науках о человеке и в свою очередь нуждается в этих науках, позволяющих пролить свет на его суть. Современному лингвисту становится трудно ограничиваться лишь своим традиционным предметом. Если он не вовсе лишен воображения, то он не сможет не разделять взаимных интересов, которые связывают лингвистику с антропологией и историей культуры, с социологией, психологией, философией и – в более отдаленной перспективе – с физиологией и физикой.

Язык приобретает всю большую значимость в качестве руководящего начала в научном изучении культуры. В некотором смысле система культурных стереотипов всякой цивилизации упорядочивается с помощью языка, выражающего данную цивилизацию.

Язык, и особенно его лексический строй и ономастическая система, как наиболее прозрачные и открытые для внешних воздействий категории культуры, четко фиксируют все нюансы исторического взаимодействия народов и цивилизаций, храня в себе результаты этого взаимодействия, представляющего собой, по крайней мере, в языковом плане своеобразный синтез разных истоков, на основе которого формируется языковой материал, воспринимаемый уже как абсолютно собственный.

Основные этапы этнокультурной истории тюрков связаны тесно с весьма интенсивными процессами этнокультурных контактов тюркоязычных племен не только между собой, но и со многими племенами и народами иной языковой и культурной традиции, под влиянием которых происходили многие важнейшие процессы этнокультурного развития тюрков. Все эти аспекты имели место в той или иной степени в истории тюркского мира. Центральные-азиатские, среднеазиатские и восточно-туркестанские места обитания тюрков и их государственных образований пронизывал Великий шелковый путь, и естественно, здесь происходил активный процесс обмена духовными и материальными ценностями, приводящий к взаимовлиянию и взаимодействию различных языков, культур, хозяйственно-культурных комплексов и этносов, что оказало значительное влияние на всю средневековую историю культуры народов Евразии [1, 39].

В глубокую древность восходят контакты тюркских племен с ираноязычными племенами, они характеризуются также и интенсивными межэтническими связями, приводящими часто не только к культурному, но и этническому симбиозу.

Так, для Восточного Туркестана в I тысячелетии н.э. характерны сложнейший синтез различных культурных традиций, взаимодействие разнообразных этнических группировок, симбиоз элементов, присущих местному тохаро-сакскому субстрату и привнесенных из Индии, Китая, Ирана, Средней Азии, Казахстана и Центральной Азии, приводящие к тюркизации ираноязычного населения.

Причем, эти процессы тюркизации затрагивали, главным образом, среду языка и отчасти антропологию контактируемых этносов, тогда как в области духовной культуры, мировоззренческих ориентаций можно отметить процессы обратной направленности. Так, отмечается, что центральные-азиатские культуры осваивали и передавали южносибирским народам элементы индоиранской мифологии, причем глубина подобных проникновений могла быть весьма значительной, более того, возникновение письменности, а также постепенное утверждение в тюркской среде идеологий мировых религий – в той или иной мере связаны с тюрко-согдийскими и тюрко-тохарскими контактами, перераставшими зачастую в культурный симбиоз [2, 170].

В древней, средневековой и более поздней истории тюрков существенное место занимают контакты и взаимодействия с Китаем, имевшие в разное время разную интенсивность и различный характер, от полной зависимости, до установления своего контроля над ним. Разнообразие политических и культурных отношений между тюркским миром и Китаем нашли самое широкое отражение в китайских династийных хрониках, правда в них эти отношения получили одностороннее описание, как отношения подчиненных тюрков правящим династиям Поднебесной.

Как бы то ни было, длительные этнокультурные и политико-экономические контакты тюрков и Китая наложили свой отпечаток на всю систему культуры тюрков. Длительные процессы взаимодействия тюрков и китайцев, имеющие подчас и характер брачных союзов, во многом способствовали заимствованию тюрками различных элементов духовной и материальной культуры Китая.

Все эти аспекты этногенетической, политической и культурной истории тюрков в значительной мере сказались на языке, который как зеркало отражает все нюансы того национально-культурного фона, в котором он формируется.

Так, большинство древнетюркских верховных титулов имеет, с точки зрения языка-источника очевидное китайское (qagan, хан, qatun, tegin, qunchuy), или иранское (shad,

уаgбу) происхождение, и уже во времена своего активного функционирования, т.е. в древности, они воспринимаются как знаковые термины (концепты) именно тюркской государственности, причем, не только самими тюрками, но и теми же китайцами и иранцами. Благодаря Бугутской надписи, составленной согдийцем в тюркской среде, до нас дошла несомненно подлинная древнетюркская антропонимия, переданная гораздо точнее, чем транскрипция китайских источников - это имена первых тюркских каганов из рода Ашина – Бумына, Мухана, Таспара, Нивара. Причем, сами имена, без сомнения, можно отнести к иранской основе.

В каждой национальной культуре имеется целый ряд базовых понятий, которые оказали самое существенное воздействие на формирование данной культуры, которые аккумулируют в себе суть данной культуры, восходят к самым ее истокам и составляют основу данной культуры во все времена ее существования. Таких понятий не так много - не более пяти десятков для каждой культуры (и видимо, также не более пяти десятков для культуры общечеловеческой). В современной культурологии, а через нее и в лингвистике эти базовые понятия обозначаются термином концепты. Под термином константа в культуре понимается концепт, который существует постоянно, или по крайней мере, очень долгое время [3, 84].

Известно, что издревле в тюркской культуре главенствовала в качестве религиозной системы идея тенгрианства, корни которого так и не выяснены до конца. Как бы то ни было, у древних тюрков, а скорее всего и у прототюрков вера в единого Бога Тенгри – создателя бытия, лежал в основе не только миропонимания, но и мирозидания также. Современные казахи единого Бога Аллаха обозначают на ряду с этим общемусульманским именем, и именем *tengir*-восходящим к пратотюркскому, а также именем *qudaу*, иранского происхождения. Причем, имя Аллах употребляется, как правило, в чисто религиозной сфере, тогда как *tengir*, *qudaу* употребляются почти равнозначно активно в быту, в пословицах и поговорках, во фразеологии. Таким образом, наиболее значимая цивилизационная константа – имя Создателя – у тюрков-мусульман обозначается тремя равнозначными терминами, восходящими к разным языковым истокам – пратюркскому, иранскому и арабскому.

Без сомнения, к константам следует отнести наиболее древние этнические и географические названия, которые, являясь важными символами тюркской цивилизации, таят в себе факты древнейшего симбиоза народов и культур. Имена собственные – это особая категория культуры, особая категория исторической памяти, на протяжении тысячелетий остающаяся важнейшим знаковым показателем, маркирующим территориальную, культурно-историческую, хозяйственно-экономическую, этнолингвистическую, а для разных периодов и политическую общность людей.

Для тюркской культуры такими константами являются этнонимы *turk*, *oguz*, *qurchaq*, *uugur* и др., топонимы *Otuken*, *Altaj*, *Tashkent*, *Kashgar*, *Otyrar* и проч. Каждое из этих имен является своеобразным символом или атрибутом тюркского мира, с каждым из них связаны важнейшие периоды политической, культурной и этнической истории тюрков. История многих из этих названий исчисляется сотнями, а то и тысячами лет, многие из них возникли еще до нашей эры, были даны народами, которых уже нет, на языках, которые давно вымерли. Но уже более тысячи лет эти названия относятся к миру тюркской культуры и являются достоянием исторической памяти тюрков. На примере одной из таковых констант, а именно общетюркском термине *TöR* «почетное место», как оказалось, можно проследить одну из вех древней истории тюрков.

Для всего тюркского мира одной из подобных констант, или базовым понятием, существующим практически постоянно и заключающем в себе наиболее важные, знаковые, определяющие значения, является термин *TöR* «почетное место». В социально-культурной организации общества в тюркском мире данный термин имеет чрезвычайно важное значение: в жилище – *tör* – самое почетное, даже сакральное место, занимать которое имеют право старейшины дома и наиболее почетные гости и доступ куда

запрещен членам семьи, занимающим в социальной структуре более низкое положение (исторически неоднозначно для разных даже тюркских культур – невесткам, зятям и другим).

Термин *tör* употребляется и вне жилища, но в значениях близких к основному: ср., чув. тара «верхушка дерева», первоначально «верхушка мирового дерева»; тат. тора, тура «город, ограждение», «место моления, капица на вершине высокой горы», тор «самая верхняя часть долины, высокогорное пастбище» (каз., кирг.), тура «сторожевая, или сигнальная башня», «высокий, рослый» (уйг.) др.

Без сомнения гомогенными с данным термином являются термины *töre/ töğösö* значениями «обычай, право» (турецкое), «аристократ», «сановник, господин» (каз., кирг., уйг., узб. и др.), «судья» (каз., кирг.), *törel* «нравственный» (турецк.), *tören* «торжество, церемония, обряд» (турецк.), тура «сторожевая башня», «высокий, рослый» (уйг.) и др.

Происхождение термина *tör* «почетное место» следует связать с общеалтайским *turu//toru* «столб, шаманское дерево, жердь, верхним концом выходящая через дымовое отверстие чума для камлания; шест из обтесанной лиственницы (дорога по которой духи поднимаются на небо)» [5]. Указанный столб, несущий важную религиозно-обрядовую функциональную нагрузку, имеет аналоги во многих мировых культурах, сохранился в виде реликта в традиционных жилищах алтайцев и даже современных жилищах тюркоязычных народов в виде колонны в центре комнаты. В тюркской юрте произошли существенные структурные изменения внутреннего убранства. *Turu* – столб в середине, подпиравший остов юрты и упиравшийся в шанырак, представлявший собой первоначально религиозно-обрядовый (шаманский) атрибут, утратил свое функциональное значение и был устранен из структуры жилища. Вместо него возникли *tör* «почетное место», или «место против входа», а также бакан «специальный шест с развилкой, которым приподнимали, или открывали купольный круг». Бакан помимо практического назначения в качестве опоры, имел также и целый ряд религиозно-сакральных функций: маркировал место родов, служил опорой (скорее духовной) для роженицы, использовался в свадебной обрядности и проч. Как указывают исследователи, бакан осмыслялся, прежде всего, как носитель плодородия, размножения.

Можно привести еще более отдаленные в этническом, но весьма близкие в лингвистическом плане параллели к *turu* «шаманское дерево»: ср. санскритское *taru* «дерево».

Если учесть, что центральноеазиатские культуры осваивали и передавали южносибирским народам элементы индо-иранской мифологии, причем глубина подобных проникновений могла быть весьма значительной, более того, возникновение письменности, а также постепенное утверждение в тюркской среде идеологий мировых религий – в той или иной мере связаны с тюрко-согдийскими и тюрко-тохарскими контактами, перераставшими зачастую в культурный симбиоз, а также и известные гипотезы об индо-арийском происхождении шаманства, в том числе и у тюрков, было бы весьма заманчиво предположить связь тюркского *tör* «почетное место» с тунгусо-маньчж. *turu* «шаманское дерево», увязав их, в свою очередь с санскритским *taru* «дерево». Думается, что с лингвокультурологической точки зрения подобное сопоставление весьма продуктивно.

Имеются и другие лингвистические параллели к *tör, turu*; немецкое *tör*, английское *door*, санскритское *dvar* и русское дверь (ср. топоним Тверь), которые имеют противоположное значение, обозначая «вход, дверь». Данной параллели также можно найти историческое обоснование. Дело в том, что археологами обнаружены первобытные жилища, вход в которые был расположен наверху жилища, расположенному в центре жилища.

Следовательно, древнейшая лексема *turu* с первоначальным значением «дерево» олучила противоположное развитие в разных языках, обозначая в одном случае «вход», а в другом «место против входа», «почетное место», что было связано с особенностями организации жилища, в частности, входа, свойственными разным культурам.

Литература

1. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье.- А.,1988 г. - С.391.
2. Кляшторный С.Г. Надпись уйгурского Бегю-кагана в Северо-Западной Монголии// Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. - М., 1987г.
3. Степанов Ю.А. Константы: словарь русской культуры. - М., 2001г.
4. Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута // Страны и народы Востока. Вып. X. М., 1978г.
5. Бартольд В.В. Сочинения в 9 т., т. 2.

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

ӘОЖ 332.1

БЕКІНІСТЕРДІ САЛУДАҒЫ ОРТАЛЫҚ ҮКІМЕТТІҢ САЯСАТЫ

Китигулов С.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В этой статье говорится о строительстве крепости XVIII – XIX веках в приграничных районах Казахского ханства.

In this article talked about building of fortress of XVIII - XIX eyelids in the border-line districts of the Kazakh khanate.

Ключевые слова: *крепость, строительство, политика, граница.*

Key words: *fortress, building, politics, border.*

XVIII – XIX ғасырлардың II жартысында Ресей I Петрдің жүргізген реформаларының жемісін көре бастады. Ресейде өнеркәсіптік-мануфактуралық өндірістер қарқынды дамып экономикалық өсу күшейді. Ресей экономикалық өнімін өткізудегі арзан, сонымен бірге жақын рыноктарды игеру ішкі және сыртқы сауданың қарқынды дамуы қазақ жерлерін Ресейге қосуда стратегиялық міндеттерді шешудегі ұмтылыстарды тездетте түсті. Әскери тірек пункттері ретінде құрылған Орск, Орынбор, Петропавл, Семей, Өскемен т.б. бекіністер Ресейдің Қазақстанмен Орта Азия иеліктерінің, Цинь империясымен сауда жасауда барған сайын маңызы арта түсті. Патша үкіметі өзінің қазақ даласын отарлау қарсаңында әскери стратегиялық плацдарм жасап алу керектігін болжай білді. Себебі, қазақ даласына әр кезеңде жіберіп отырған экспедициялардың мәліметіне сәйкес бұл даланы мекендеген халықтың өжеттігі, қайсарлығы, әскери өнерде шындалғандығы туралы ақпараттар патша үкіметін қазақ халқымен есептесуіне мәжбүрледі. Сондықтан да өзінің болашақ отарлау объектісіне айналған қазақ жерінің шекаралық аймақтарына шектестіріп батыстан бастап солтүстік-шығысқа дейін шектескен бекіністер шебін салу қолға алынып, іске асырылды. Бұл жағдайға қазақ халқы сол кездегі ішкі және сыртқы саясатының шиеленісуіне байланысты ешқандай қарсылық көрсете алмады. Бұл бекіністер салу тізбегінің жобасын алғаш рет орыс императорына ұсынған бірінші Сібір губернаторы князь М.П. Гагарин болды. Оның мұндай ынта-ықылас танытуына Жаркент қаласында «алтын аралас топырақ» туралы лақаптар себеп болса керек. Князь аймақтағы жағдайды тиімді пайдалана білді. Оның бұйрығымен 1715 жылы И.Д. Бухгольц бастаған экспедиция Ямышев көліне жетіп, сол жерде Ямышев бекінісін салды. Ал 1716 ж. 20 мамырда Омбы бекінісінің, 1717 ж. жазында Железинск, Колбасин, Семипалат бекіністері салынып, үш әскери-саяси шептің – Сібір, Ертіс және Колыван негізі қаланды. Бұл бекіністер тізбегі Цинь империясының шекарасында Ресей әскери-инженерлік құрылыстарының редуттарға, маяктарға және басқа да фортификациялық құрылыстарға сүйене отырып едәуір аумаққа бақылау жасауға мүмкіндік берген саяси жеңісі еді. Әлбетте, бұл орайда патша үкіметі өзінің Орта Азия аймағындағы позициясын нығайтып қана қоймай болашақта «қазақ даласын» Ресейдің саяси мүдделері аясында ұстауға ұмтылып қазақтардың Жоңғар хандығына бағынуына жол бермеу бағытын ұстанды [1].

Ресей империясының бұл саясатының толық түрде жүзеге асуына XIX ғасырдың алғашқы ширегінде ғана мүмкін болды. Ресей империясының Европадағы саяси жағдайларға терең араласуы оның шығыста еркін қимылдауын тежеген болатын. Ендігі кезеңде оның Орта Азияда саяси мақсаттарын жүзеге асыруына кең жол ашылып, қосып алынған қазақ жерлеріндегі шептерін нығайту үшін 1734 ж. мамырда «Қырғыз-қайсақ экспедициясын» құрды. Кейін ол «Орынбор комиссиясы» деп аталып оны Сенаттың обер-хатшысы И.К. Кириллов басқарды. И.К. Кириллов империяның саясатын жүргізуде әскери шараларды қолданумен қоса, көрші туыстас халықтар башқұрттар мен қазақтардың арасына араздық отын салу амалдарын да кең пайдаланып отырды [2]. Кейін 1737 жылы оның орнына келген В.Н. Татищев те бұл саясаттың жалғастырушысы болды. Ол әскери қорғаныс шептеріне сүйене отырып, жеке шаруалар мен үкіметтің отарлауын мүмкін болған шаралар арқылы қолдап отырды [3]. Соның нәтижесінде 1740-1743 ж.ж. өзінде ғана Кіші жүз бен Оңтүстік Оралдың жерлері түйісетін маңда қазақтардың қоныстарын біртіндеп тарылтқан саны едәуір бекіністер: Воздвижен, Рассыльный, Ильинск, Таналып, Оразым, Қызыл, Магнитный, Қаракөл, Прутояр, Нижне-Озерный, Перегибень, Усть -Уйск, Елшан, Красногор, Губерлинск, Новосергеевск және тағы басқалары салынды [4].

Әсіресе империя әкімшілігінің отарлау саясатын жан-тәнімен іске асыруда ерекшеленген Орынбор губернаторы И. И. Неплюев болды. Орынбор әкімшілігі Волга-Сакмара және Жайық-Тобыл (Үй шебі) өзендері шебіндегі бекіністердің беріктігіне күмәнданып, сыртқы істер коллегиясына И.И. Неплюев: «бекіністерде гарнизон санын көбейтпей қауіпсіздікті қамтамасыз ету мүмкін емес» деп рапортында көрсетеді. Әлбетте, егер қазақ атты әскері ішкері қарай Ресей территориясына башқұрт-қалмақ далаларына еңдей өтер болса, бөренелерден тұрғызылған гарнизоны әлсіз бекіністер бұндай күшке төтеп беруі мүмкін еместігін мойындайды [5].

Осындай жағдайдың болуынан үрейленген И.И. Неплюев қазақ даласымен кез-келген жағдайды шешуде сауда қатынастарын кеңейте отырып, тек қана келіссөздер арқылы іс-әрекет ету керек дейді. Сонымен бірге қазақтардан есе қайтаратын жағдай туа қалған кезде күш қолдану үшін И.И. Неплюевтің және үй шебінің бастығы генерал-майор Штокманның қарамағына Орск, Орынбор, Жайықтан қосымша екі мың казак, Астрахань губерниясы жағынан бес мың қалмақ, Уфа провинциясынан үш мың башқұрт, бес жүз мешчеряк, үш жүз жасақ татарын тағы басқаларын берді. Бұл сол кезде әлсіз қаруланған қазақтарға қарсы қойылған ірі күш еді [6]. Бұлай бекіністердің алғаш рет қосымша күшпен толықтырылуы сол кездегі саяси жағдайлардың шиеленісуіне байланысты болды. Себебі, Жайық шебі кеңейтіліп, қазақтардың өз еріктерінде өзеннің оң жағына еркін өтуін жауып тастауы орыстарға қарсы наразылықтың күшеюіне әкелді. Содан келіп, шептер мен бекіністердің жанында көшіп жүрген қазақтарға деген күдік күшейе түсті. Дәлел ретінде шекаралық шеп маңында көшіп жүру үшін аманат алу тәртібін енгізуді айтамыз. Осы аманат алу кезінде Елек станицасының атаманы Щапов Орынбор шекаралық комиссиясының шешімімен жазаға тартыла жаздайды. Сондағы оған қойылған кінә: 310 отадан екі аманат алуында еді. Ал ережеге сәйкес 50 отадан бір аманат алуы тиіс еді. Сонда екі манат емес алты аманат алу керек болатын. Кейін атаман Щапов ережені орындаған кезде әр рудан бір адам алу туралы бұрынғы ережеге сүйенгенін айтып ақталады. [7]. Бұл аманат алу әрекеті қазақтардың бекіністер мен форпостарға шабуыл жасауынан қорғану амалдарының бірі болатын. Сонымен қатар, жау жоқта бекіністер мен шептердің кеңейтіліп салына түсуі қазақ билеушілерін қатты алаңдатты. Жайық шебі кеңейтіліп, қазақтардың өз иеліктерінде еркін жүріп-тұруы тарылып, шығыстағы Үй шебі Новошим шебімен қосылуға тиіс болды. Өз кезегінде ол Сібір редуты арқылы Етіс шебімен байланысып жатты. Батыста Жоғарғы Үй және Төменгі Үй болып бөлінетін Үй шебі Оңтүстік Орал сырты жерін қамтыды. Бекіністі бекеттерді жалғастыру жөніндегі нысаналы шаралар аяқталғаннан кейін Орынбор, Новошим, Ертіс, Сібір, Үй шептері Қазақстанның солтүстік-батыс және солтүстік-шығыс аймақтарын қоршап алып Оралдың, Сібірдің, Алтайдың шектес жерлерін қамтыды. Жайықтың сағасынан Өскемен бекінісіне

дейін ұзындығы 3,5 мың шаршы шақырым және негізінен казак контингенті қоныстандырылған жерде бекіністер мен форпосттардың тұтасып жатқан шебі қалыптастырылды. Осы жұмыстардың жүргізілуіне байланысты қазақтардың көшіп жүретін қоныстары шамамен 70 мың шаршы шақырымға кесіліп тасталған болып шықты. Мұндай саясатқа қарсы шыққан номадтарға ойдан шығарылған жалалар жабылып, жазаланып отырды. Бұл жазалау шаралары И.И. Неплюевтің айтуынша қазақтарды әр кезеңде жазалап отыру оларды сабасына түсіріп отырудың амалы. Егер бұл шараларды қолданбаса олар өздерін еркін сезініп шептегі бекіністерге көптеген зиян келтіруі мүмкін деп ұйғарым жасайды [8].

Орыс отарлаушылары қазақ жерімен шегінде бекіністер шебін салып, онда орналастырылған әскерлер мен бекініс жанындағы қоныстанушылардың өзара қатынас жүйесін ретке келтіріп әскери шеп бойындағы тұрғындарды әскерде қызмет етуге міндеттеді. Қоныстанушылардың ынтасын арттыру мақсатында әр түрлі жеңілдіктер мен ынталандыру сыйлықтары белгіленіп отырды. Бұл шаралардың барлығы қанша қауіпті болса да Ресейдің орталығынан келген шаруалардың шеп бойында қоныстануын ұлғайтты.

Бұл процестің оңтайлы дамуына 1810 жылғы 7 шілдеде Орынбор әскери губернаторы князь Волконскийдің Департаментті билеуші Сенатқа жазған өтініші де себеп болғандай. Князь Волконскийдің өтінішін қабылдаған билеуші Сенат шеп батальондары мен шеп бойындағы қоныстанушылардың іс-әрекетін реттеп отыратын ереже қабылданып оны Орынбор губерниясының әр бекінісі мен станицаларының басшыларына таратып, кезегінде олар халықа ұғындыруы тиіс болды.

Міне осыдай шараларды іске асырғаннан кейін отарлаушы үкімет қазақ жеріне ішкеілей еніп, бекіністер салуды бастады. Себебі шекаралық шептерге қастандық ойлаған қазақтардың соңына түсуде бұл бекіністер таптырмас қорған болар еді және де қазақ ішіндегі ішкі жағдайды бақылап керек кезінде жағдайға байланысты шаралар қолданып далада болып жатқан оқиғалар жайында тез арада хабарланып отыруына мүмкіндік жасар еді. Міне сол мақсатта далаға Ырғыз және Торғай бойында 1845 жылы Орал және орынбор бекінісін салу қолға алынып Орынбор комиссиясына сыртқы істер министрлігі бұйрық жібереді. Орынбор комиссиясының чиновниктерінің сыртқы істер министрлігіне жазған хаттамасына көңіл аударып көрсек. Онда сыртқы істер министрлігінің қырда жаңадан салынған Орал және Орынбор бекіністеріне қыр адамдарынан попечитель сайлауды сұрауына қарсы болып жауап қайтарады. Себебін бұл ұсыныстың дұрыс екендігін мойындай отырып дер кезінде іске асыру ертерек екенін айтады. Ондағы дәлелі, Орынбор үкіметінің далаға ендеп бекініс алуда тәжірибесі жоқ екенін және де, қазақтардың бұл іске қандай әрекет істерін байқап алу керек. Әзірге бұрынғыдай әр бекініске бір чиновниктен басшылыққа тағайындай отырып, уақытпен тәжірибеге сүйеніп әрекет етеміз дейді. Бұл жағдайдан орталық үкіметтің чиновниктері қазақ даласына баса-көктеп енуде өздерінің тәжірибелерінің аздығын мойындайды, және де Орынбор әкімшілігі орталық империялық аппараттан бұл шараны іске асыруға әлі де уақыт бөлуін өтініп сұрайды [9]. Енді бұл ұсынысқа қандай жауап келгеніне көңіл аударсақ, отарлаушы үкімет осы жерде өзінің нағыз пиғылын ашып береді: Орынбор шекаа комиссиясына бекіністерге қырғыздардың арасында сыйлы, үкіметке сенімді дистанциялық басшылар сайлансын. Бұл бір жағынан бізді артық шығыннан сақтап, және олар арқылы керекті ақпараттар алуға және керек кезінде жағдайға қарап қимыл-әрекет істеуді жеңілдетеді. Сонымен бірге бекіністер жанында көшіп жүрген қырғыздарға қатысты әрекеттерді келісіп алуды уақыт ұтуға мүмкіндіктер бере еді. Бекіністердегі чиновниктерді бұрынғыдай алмастыру комиссия құзырында қалдырылсын. Және де қырғыздар мен қырғыздар арасындағы дау-дамайларға бекініс басшылары болсын, чиновниктер болсын араласпауы тиіс дей келе, 1790 – шы инструкцияның көшірмесі әрбір чиновниктерге таратылсын деп бұйырады. Бекіністерді салу отаршыл үкіметтің отарлаудағы күрделі тетігіне айналғанына көзіміз жете түседі [10]. 1790 инструкция деп отырғанымыз 1824

жылы Орынбор генерал-губернаторы Эссеннің басшылығымен қабылданған «Орынбор қырғыздарын басқару» туралы Ереженің реттік номері. Бұл Ереже бойынша Кіші жүз ру-тайпалары Орынбор облысының құрамына еніп, үш бөлікке бөлінді: Шығыс, Орта және Батыс. Шығыс бөліктің шекаралары мынадай болды: шығыста Звериноголовск станицасынан (Сібір шебінде Обаған өзенінен сәл шығысқа қарай) оңтүстікте Арал теңізіне дейінгі, солтүстікте Қобданың сағасынан – Елек және Бердянка өзендерінің бойы – Жаманқала (Орск) – Степная станицасына дейінгі аймақты қамтыды. Батыс бөліктің шекарасы: шығыста орта бөліктің аймағына, солтүстікте – Елек және Жайық өзендерінен Орал қаласына, батыста Жайық өзені – Гурьев – Каспий теңізі, оңтүстікте – Үстірт жазығына дейін жетті [11]. Ресейдің отаршыл әкімшілігі әрқашанда шаруашылық жоспарлардан әскери-саяси жоспарларға мән беріп отырды. Әрине, шаруашылық жоспарлар мүлде ескерусіз қалды деу ағаттық болар еді. Себебі әрбір әскери-саяси жоспарды іске асыру экономикалық шығынды керек етті. Нығайтылған шептер мен бекіністер салу үшін орасан зор аумақты басып алу қазақтардың көшіп жүретін дәстүрлі жолын бұзып, оларды солтүстіктегі бай жайылымдардан айырды және халықтың тіршілік етуіне теріс әсер етті [12]. Ресей Қазақстанда нақты басқару ісін қолға алуға ұмтылды, және өктемдік қатынастар шеңберімен шектеліп қалғысы келмеді. Қазақ жерін Ресейге қосуды тездетуге байланысты стратегиялық міндеттерді шешу Кіші жүздің солтүстік аудандары мен Ұлы жүздің бір бөлігін империялық даму жүйесіне біртіндеп тарту ішкі және сыртқы сауданың дамуына қолайлы жағдай қалыптастырды [13]. Бұл жағдай оңтүстік Қазақстанды жаулап алу мақсаттарын іске асыруына алғышарттар жасады. Қазақ даласына әскери барлау және жазалау экспедицияларын жібере отырып стратегиялық жағынан тиімді жерлерге бекіністер шебін салу арқылы ілгерілеп жылжуға мүмкіндік берді. Бұл сәтті тиімді пайдалана білген отаршыл үкімет Қазақстанды 1867 жылы толық өз құрамына қосып алды. Орыс отарлау экспансиясының бір ғасырға жуық жүргеніне қарамастан Ресей империясына мол кіріс әкеліп, тегін іске асты десе де боғандай [14]. Отарлаудың ақырындап бекіністер мен шептер және форпосттар арқылы іске асырылуы XVIII ғасырдың тың шешімі болды. Өйткені үлкен территориядан кесіліп, бөлініп алынған аумақ аз шығын шығарып, тез игеруге мүмкіндік берді. Сонымен бірге Ресей экономикасына ешқандай салмақ салмай, қайта әскерлерге форпосттар мен бекіністер салуға бөлінген шығындар екі есе қайтарылып, тез арада қалпына келіп отырды. Қазақстан Ресейдің шығыстағы саяси мақсаты ғана емес, іске асыру құралына айналды. Қазақстанды Ресейге қосу жоспарын іске асыруда бекіністік немесе шептік отарлаудың алатын орны ерекше. Қазақстан Ресейге қосылғаннан кейін де бұл бекіністердің кейбіреуі ірі қалаларға, сауда мен өнер орталығына, саяси толқулардың ошағына айналып, қазақ халқының тарихында әр түрлі роль атқарды.

Әдебиеттер

1. Қазақстан тарихы. Т 3 . – А.- Атамұра. – 2002ж. - 111 б.
2. Бұл да сонда. – 163 б.
3. Бұл да сонда. - 164 б.
4. Бұл да сонда. - 167 б.
5. Казахстан в XV- XVIII веках. (Вопросы социально-политической истории). Под ред. Б.С. Сулейменова. -А.- Наука. Каз ССР. – 1969 г. - С.128.
6. Там же. - С.129.
7. ҚР ОМА. Қор 4. Іс 1417. 1-парақ.
8. Қазақстан тарихы. Т 3. А.- Атамұра. - 2002 ж. -174-б.
9. ҚР ОМА. 4 Қор. 395 іс. 38-парақ.
10. ҚР ОМА. 4 Қор. 395 іс.39-парақ.
11. Құрманалин С.Б. Кіші жүз қазақтарының патша үкіметіне қарсылығы. // Ақиқат журналы. - 91б.

12. Қазақстан тарихы. ТЗ. А.- Атамұра. - 2002ж. -189-б.

13. Қазақстан тарихы. ТЗ. А.- Атамұра. - 2002ж. – 381-б.

УДК 94(520)-Д-13

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ЯПОНИИ НАКАНУНЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1936-1939 ГГ.)

Бегимбаева Ж.С., Давлеткереев Ч.С.

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

Бұл мақалада ХХ ғасырдың 30 жылдарындағы Жапон саясаты қарастырылады. Жапонның әскери әрекеттері солтүстік Қытайда, АҚШ-та, Ұлыбританияда, Францияда, Голландияда сараланды. Уақиғалар дүниежүзілік соғыстың алдында халықаралық байланысқа деген теріс әсерін көрсетті. Милитаристік Жапон Кеңес Одағына қарсы соғысқа тартынбай батысшыл державаның, отарлық иеленушілікке батыл дайындалды. Көп келісімнің ішінде, Риббентроп-Молотов пактіне қол қою, Жапон үшін маңызды рөлді ойнады.

This article considered the history of the origin militaristic course in Japan in the first half XX century. Analyzed major stage of Japan in military action in northern China, USA, UK, France and Holland. An event in the Far East on the eve of World War II has a direct and negative impact on the whole international situation. Militaristic Japan, without giving up the captivity of war against the Soviet Union at that time was preparing to seize the colonial ownership of the Western powers in the Pacific, to the occupation of the whole of East Asia. Choosing it will be made, 1941. The signing of many treaties, pacts, and programs for Japan played an important role. First, find allies in the face of Germany and Italy to create powerful nations in the conquest of other states. Secondly, the conclusion of a pact with the Soviet Union to maintain boundaries on Japanese territory.

Кілт сөздер: антикоминтерн, пакт, экспансия, штаб, әскер, шабуыл, келісім.

Key words: anti-comintern pact, expansion, general staff, army, the non-aggression pact.

25 ноября 1936 года в Берлине правительствами Японии и Германии был подписан «Антикоминтерновский пакт», вторая статья секретного приложения к которому гласила: «Договаривающиеся стороны на период действия настоящего соглашения обязуются без взаимного согласия не заключать с Союзом Советских Социалистических Республик каких-либо политических договоров, которые противоречили бы духу настоящего соглашения». Тем самым вопрос о заключении договора о ненападении с Советским Союзом был японской стороной фактически снят (по крайней мере, на какое-то время) с повестки дня. Обретение мощных союзников на Западе (вскоре к «Антикоминтерновскому пакту» присоединились Италия и ряд других входивших в орбиту Германии европейских государств) поощрило Японию к расширению экспансии в Китае, дальнейшему обострению японо-советских отношений [1, с.78].

В середине 1930-х годов японский генеральный штаб армии предусматривал сформировать специальную армию, которая включала бы японскую «гарнизонную армию» в Китае, одну бригаду из Квантунской армии и три дивизии из состава сухопутных сил в метрополии и Корее. Выделявшимися силами намечалось овладеть Пекином и Тяньцзинем. Политические цели империи были сформулированы в документе «Основные принципы государственной политики», в котором, по сути, ставилась цель превратить Японию «номинально и фактически в стабилизирующую силу в Восточной Азии». Одновременно была принята программа покорения Северного Китая, в которой

предусматривалось, что «в данном районе необходимо создать антикоммунистическую, проманьчжурскую зону, стремиться к приобретению стратегических ресурсов и расширению транспортных сооружений...». Это полностью отвечало целям и задачам, изложенным в «меморандуме Танаки». Хотя в этих документах отмечалась желательность по возможности добиться целей

«мирными средствами», в Японии сознавали, что ее дальнейшая экспансия на азиатском континенте может вызвать сопротивление великих держав. В связи с этим было принято решение об активизации подготовки к войне на двух направлениях: северном □ против СССР; южном □ против США, Великобритании, Франции и Голландии. В пересмотренном в 1936 году «Курсе на оборону империи», а также в документе «Программа использования вооруженных сил» главными потенциальными противниками Японии определялись США и СССР, следующими по важности – Китай и Великобритания. В Токио считали, что Китай не сможет оказать серьезного сопротивления Японии и легко станет ее добычей. Поэтому по планам для овладения Китаем выделялась лишь часть вооруженных сил империи [6, с.56].

Тем временем японская армия быстро продвигалась вглубь Северного Китая. В августе японцы открыли фронт в Центральном Китае, 13 августа при поддержке авиации и флота началось наступление на Шанхай, что создало угрозу тогдашней столице Китая – Нанкину. США ответили на вторжение японских войск в Центральный Китай направлением в Шанхай контингента американских моряков численностью 1200 человек. Одновременно послы США, Великобритании и Франции по поручению своих правительств предложили Японии и Китаю превратить Шанхай в нейтральную зону. Японцы, по существу, игнорировали эти и последующие акции западных держав. СССР начинает переговоры о заключении договора о ненападении с Германией вызвали огромную сенсацию и оппозицию Германии. В Японии возможна отставка правительства после того, как будут установлены подробности заключения договора. Большинство членов правительства думают о расторжении антикоминтерновского пакта с Германией. Нарастает внутриполитический кризис. То же сообщал в Москву 24 августа и временный поверенный в делах СССР в Японии. Известие о заключении пакта о ненападении между СССР и Германией произвело здесь ошеломляющее впечатление. Неожиданный политический маневр Германии был воспринят в Токио как вероломство и нарушение положений направленного против СССР «Антикоминтерновского пакта». При всех морально-политических издержках советско-германского соглашения оно объективно ослабило «Антикоминтерновский пакт», посеяло в Токио серьезные сомнения относительно политики Германии как союзника Японии. Есть все основания считать, что возникшая в «оси» Токио-Берлин трещина впоследствии привела к тому, что Япония не пожелала безоглядно следовать за Германией в агрессии против Советского Союза. Но в сентябре 1940 года японское правительство назначило генерал-лейтенанта Татэкава Иосицугу послом в СССР и поставило ему задачу урегулировать дипломатические отношения с Советским Союзом [7, с.34].

3 февраля 1941 года на заседании совета по предложению Мацуока были приняты «Принципы ведения переговоров с Германией, Италией и Советским Союзом». 12 марта Мацуока выехал в Европу. 24 марта во время остановки в Москве он предложил рассмотреть вопрос о заключении японо-советского пакта о ненападении. В ответ на это ему намекнули на желательность заключения пакта о нейтралитете. 26 марта Мацуока прибыл в Берлин, где встретился с Гитлером и Риббентропом. На обратном пути в Японию 13 апреля Мацуока подписал в Москве японо-советский пакт о нейтралитете. Заключением указанного пакта Япония в политическом отношении обезопасила свой северный фланг. Самым первым самым важным мероприятием, которое провели на основе «Программы мероприятий в соответствии с изменениями в международном положении» было заключение Тройственного пакта между Японией, Германией, Италией. Этот пакт явился дальнейшим развитием японо-германских отношений до 1936 года. При решении

этого вопроса главной движущей силой была армия. Поскольку ее традиционной миссией являлось обеспечение защиты северных границ, она, естественно, больше всего стремилась к тому, чтобы силы Советского Союза были отвлечены действиями германских сил. В этом случае оба государства – Япония и Германия – перед лицом усиления советского могущества на востоке и на западе вступили во взаимовыгодные отношения.

В дальнейшем после возникновения китайского инцидента и особо после того, как он приобрел затяжной характер, болезненно ощущалась необходимость укрепления международных отношений Японии ее позиции по отношению к США и Англии. Все это наряду с положением на европейских фронтах, с требованиями, обусловленными стремлениями разрешить проблему южного направления, значительно ускорило подписание пакта. Как определение курса от совместной обороны к военному союзу. 7 сентября специальный германский посол Штаммер встретился в Токио с министром иностранных дел Мацуока. Во время встречи были определены некоторые цели предполагаемого военного союза. В этот момент военно-морской министр Носида 3 сентября в связи с болезнью сердца оказался в госпитале и ушел со своего поста. На его место был назначен адмирал Оикава Косиро. Переговоры о заключении пакта завершились успешно. 16 сентября кабинет министров и 19 сентября совещание в присутствии императора приняли решение о заключении Тройственного пакта. Тройственный пакт был подписан в Берлине в 20 часов 15 минут 27 сентября 1940 года. Ниже следует текст пакта: «Правительство Великой Японской Империи, правительство Германии и правительство Италии, признавал предварительным и необходимым условием долговременного мира предоставляли каждому государству возможности занять свое место в мире, считают основным принципом создание нового порядка, необходимого для того, чтобы народы в Великой Восточной Азии и Европы могли пожинать плоды Существования и взаимного процветания всех заинтересованных наций, выражают решимость взаимно сотрудничать и предпринимать согласованные действия в указанных районах в отношении умений, основывающихся на этих принципах. Правительства трех государств, преисполненные стремление к сотрудничеству со всеми державами, прилагают подробные усилия во всем мире, полны желания продемонстрировать неприкосновенность во всем мире, для чего правительство Великой Японской империи, правительство Германии и правительство Италии заключили соглашение».

Мацуока в форме прозрачных намеков, пытался прозондировать позицию Сталина по поводу присоединения СССР в той или иной форме к Тройственному пакту. При этом японский министр открыто предлагал в интересах «уничтожения англо-саксов» «идти рука об руку» с Советским Союзом. Развивая идею во влечение СССР в этот блок, Мацуока опирался на сведения о состоявшемся в ноябре 1940 года в Берлине переговорах Молотова с Гитлером и Риббентропом. Решение о нападении Германии на Советский Союз было принято Гитлером в конце июля 1940 года. «Россия должна быть ликвидирована. Срок – весна 1941 года», □ отметил Гитлер 31 июля на совещании руководящего состава вооруженных сил Германии. Поэтому предложение немцев советскому правительству присоединиться к Тройственному пакту, можно рассматривать как операцию по дезинформации, призванную усыпить бдительность Сталина, пробудить у него представление об отсутствии у Германии агрессивных намерений по отношению к Советскому Союзу. Отсюда предложение Риббентропа уже в первой беседе в Берлине с Молотовым 12 ноября 1940 года «подумать о форме, в которой три государства, то есть Германия, Италия и Япония, смогли бы прийти к соглашению с СССР».

Накануне Риббентроп следующим образом изложил германское видение геополитических интересов участников проектируемого «союза: интересы Германии идут в Восточной и Западной Африке, Италия – в Северо-Восточной Африке, Япония на юге, а СССР – там же на юге – к Персидскому заливу и Аравийскому морю...». Риббентроп предложил договориться СССР, Германией, Италией и Японией в воде декларации против

разрешения войны, а также о желательности компромисса между Японией и Чан Кайши. Сталин указал насчет декларации дать принципиальное согласие без разворота пунктов. 25 ноября 1940 года Молотов сделал заявление германскому послу в Москве, согласно которому советское правительство было готово принять изложенный 13 ноября Риббентропом «Проект пакта четырех держав о политическом сотрудничестве и экономической взаимопомощи» при условии, если «германские войска немедленно покинут Финляндию, если Советский Союз в течение ближайших месяцев удастся гарантировать свою безопасность со стороны черноморских проливов..., если центром территориальных устремлений» СССР будет признана «зону к югу от Батуми и Баку в общем направлении в сторону Персидского залива», если Япония откажется от своих прав на угольные и нефтяные концессии на Северном Сахалине. Что касается Мацуоки, то, отправляясь в Европу, он считал, что идея подключения СССР к Тройственному пакту еще жива и может быть использована для японо-советского политического урегулирования на японских условиях [8, с.128]. Главная же цель встреч Мацуоки с германскими руководителями состояла в том, чтобы выяснить, действительно ли Германия готовится к нападению на СССР, и, если это так, то когда может произойти такое нападение. Однако в Берлине считали нецелесообразно информировать своего дальневосточного союзника о конкретных германских планах.

Готовясь к приему японского министра, Гитлер издал 5 марта 1941 года директиву № 24 «О сотрудничестве с Японией», в которой была определена цель: как можно скорее вовлечь Японию в войну против Великобритании и таким образом связать значительные английские силы на Тихом океане. В результате американцы должны будут перенести свое внимание на Дальний Восток, воздерживаясь от активного участия в войне в Европе. Япония, однако, должна избегать войны с США. Директивой запрещалось сообщать японцам о существовании плана войны Германии против СССР «Барбаросса». Гитлер также склонял Мацуоку к нападению на Сингапур, заявлял: «Никогда в человеческом воображении для нации не представляется более благоприятные возможности. Такой момент никогда не повторится. Это уникальная в истории ситуация». По поводу германо-советских отношений фюрер ограничивал сообщением, что рейх имеет примерно свыше сто шестьдесят дивизий, сконцентрированных на советских границах. Более откровенно Мацуока говорил об отношениях с Германией с Советским Союзом, прямо заявив, что имеет поручение заключить японо-советский пакт о ненападении или нейтралитете. Реакция немцев на это сообщение должна была показать, насколько далеко зашла подготовка Германии к нападению на Советский Союз. Если бы руководители рейха решительно воспротивились такому такту, это было бы сигналом того, что решение о войне на востоке принять окончательно. Однако Гитлер и Риббентроп реагировали довольно прохладно. Риббентроп лишь предупредил Мацуоку «не заходить слишком далеко в сближении с Россией». О причинах такой позиции немцев можно только догадываться. Скорее всего, они рассчитывали на то, что имел пакт со Сталиным, японцы скорее захватить Сингапур [9, с.45].

Руководители рейха не настаивали на участии японских вооруженных сил в войне против СССР, а стремилась направить их против Германии, когда правительство Германии потребовало от своего союзника выполнение обязательств по Тройственному пакту. В этом случае выступление Японии против СССР должно было состояться не тогда, когда японское правительство командование сочтут момент наиболее благоприятным, а когда это будет необходимо Германии. Это не устраивало Японию, не желавшую играть подчиненную роль в германской войне против СССР, выполняя вспомогательные задачи. В то же время японское руководство не могло не волновать то, что в результате быстрого разгрома Германией Советского Союза Япония не будет допущена к дележу «русского пирога». По этому для обеспечения свободы действий, как на южном, так и на северном направлениях считалось целесообразным иметь пакт о ненападении с СССР. Главной же целью пакта оставались прежними – добиться от СССР его отказа от помощи Китаю и

обеспечить на севере на случай начала войны против США и Великобритании на Тихом океане и в Юго-Восточной Азии.

13 ноября 1940 года открылось совещание для обсуждения предложенного японским правительством основного договора между Японией и Китаем выдвинутого Ставкой проекта программы урегулирования китайского инцидента. Общий курс в отношении китайского инцидента основывается на принятой в июле 1940 года «Программа мероприятий в соответствии с изменениями международного изменения». Полностью используя, все доступные политические и военные средства, всемерно использовать ослаблению роли чунцинского режима к сопротивлению и добиться быстрого падения. Быть готовым к ведению затяжной войны. Для создания нового порядка в Восточной Азии восстановить и усилить обороноспособность империи. Для достижения цели использовать тройственный союз между Японией, Германией и Италией. Провести мероприятие с целью ускорения падения чунцинского режима, прекращение военных действий и заключение мира. При этом учитывать результаты переговоров между обоими государствами, имевших место в прошлом, и прилагать все усилия с целью обеспечения ей доверия. 25 октября 1939 года японский кабинет принял «Программу экономического развития Голландской Индии». Ее основная цель состоит в том, чтобы укрепления экономических отношений включить Голландскую Индию в экономическую среду Великой Восточной Азии, руководимую Японией, и приступить к разработке и использованию сырья в указанном районе. Ближайшая цель Японии в то время заключалась в приобретении необходимого стратегического сырья, особенно нефти. 12 июня 1940 года Япония заключила с Таиландом договор о дружбе, который еще больше укрепил японо-тайские отношения. Однако их развитие сдерживалось тем, что Таиланд все еще находился под сильным влиянием Англии. Именно значение то, что политическая власть премьер-министра Таиланда Пибуна Сонграма была ограничена. Отношения между Японией и Французским Индокитаем после заключения, так называемого соглашения Мацуока-Анри от 30 августа 1940 года, несмотря на возникновение столкновений во время вступления войск в северную часть Французского Индокитае, Внешне постепенно улучшалось. В этот период были проведены экономические переговоры с Французским Индокитаем о поставках Японии риса, каучука. Для веления переговоров японское правительство направило посла Мацумия. Однако во Французском Индокитае положение оставалось сложным по той причине, что в стране имели влияние правительства Виши и правительство де Голля [10,с.83]. Таким образом, события на Дальнем Востоке накануне Второй мировой войны оказывали непосредственное и в целом негативное воздействие на международную обстановку. Милитаристская Япония, не отказываясь от планов войны против СССР, в то же время готовилась к захвату колониальных владений западных держав на Тихом океане, к оккупации всей Восточной Азии. Выбор ею будет сделан в 1941 году. Подписание многих договоров, пактов, программ для Японии играли важную роль. Во-первых, найти себе союзников в лице Германии и Италии для создания мощных держав в завоевании других государств. Во-вторых, заключение пактов с СССР для сохранения границ на японской территории.

Литература

1. Дубинский А.М. Индия, Китай и Япония в 40-60-х годах. – М.: ВЛАДОС.- 1999. -□ С.112.
2. Бадак А.Н. Всемирная история первой мировой войны в 24-х т.- М.: Аст Харвест.- 2002. – С.287.
3. Васильев Л.С. История Востока. □ - М.: Наука- 2004г. □-С. 220.
4. Васильев Л.С. История Востока. - М.: Новый век- 2003г. –С. 232.

5. Гаджиева Е.А. Страна восходящего Солнца. История и культура Японии. – М.: Логос. 2006г. – С.96.
6. Бадак А.Н. Всемирная история канун второй мировой войны в 24-х т. – М.: Аст Харвест.- 2002. – С.285.
7. Родригес Р. История стран Азии и Африки в новейшее время в вопросах и ответах. – М.: МОСККОММЕИ.- 2006. – С.104.
8. Васильев Л.С. История Востока. – М.: ЛОГОС.- 2001. – С.220.
9. Функен Ф. Вторая мировая война 1939-1945. США-Япония-Китай. – М.: Астрель.- 2002. – С.104 .
10. Бузов В.Г. История современного Востока XX-XXI веках. – Ростов н/Д.: Издательский центр «Март».- 2008. □- С.103.
11. Бадак А.Н. Всемирная история итоги второй мировой войны в 24-х т. – М.: Аст Харвест.- 2008г. – С.287.
12. Джейм Л. Мак-Клейн. Япония от сегуната Токугава в XXI веке. – М.: -Наука.- 2006г.– С.382.
13. Бузов В.Г. Новейшая история стран Азии и Африки 1945-2004г.г., - М.: Издательский дом «Новый век».- 2007г. – С.57.
14. Олимпиев А.Ю. Ближний и Средний Восток. – М.: -Логос.- 2004г. – С.83.
15. Багатурова А.Д. Системная история международных отношений в 2-х т. – М.: Просвещение.- 2006г. – С.59.

УДК 564.68.12

КРЕЩЕНИЕ ДЕТЕЙ В ДВОРЯНСКИХ СЕМЬЯХ РОССИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

Веретенко В. А.

Ленинградский государственный университет имени А.С. Пушкина (Россия)

Мақалада XIX ғасырдың жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ресейдегі бай балаларын шоқындыру дәстүрі қаралады. Діни рәсім жайындағы Ресей заңнамасы және бұған қатысушы ата-анасы мен басқалардың ролі көрсетілген.

In the article is examined the rite of the christening of children in the nobiliary families of Russia in the second half XIX – early XX century. Analyzed the standards of Russian legislation in this question, the role of parents and examined other participants in the religious rite.

Ключевые слова: *дворян отбасы, балалар, мемлекеттік діни саясат, шоқындыру.*

Key words: *the nobiliary family, children, state confessional policy, orthodoxy, christening.*

В дворянских семьях России задача религиозного воспитания детей традиционно занимала одно из первых мест. Государственная вероисповедная политика была нацелена на обеспечение приоритета православного вероисповедания перед остальными конфессиями.

Это выражалось, во-первых, в том, что православные подданные Российской империи ни при каких обстоятельствах не имели права вступать в брак с нехристианами. Нарушение этой нормы влекло за собой не только признание такого брака незаконным и

недействительным, но и предполагало уголовное наказание супруга-христианина [2, с. 100–102].

Во-вторых, действовавшее в России законодательство устанавливало, что при заключении брака представителя православного исповедания с представителем инославного исповедания (например, с католиком) венчание должно было производиться только православным священником, разумеется, по обряду Русской православной церкви. Кроме того, неправославный супруг накануне венчания был обязан представить православному священнику особый документ («подписку»), в котором брал на себя обязательство ничем не стеснять представителя господствующей церкви в религиозных вопросах, а также крестить и воспитывать детей в православии [3, ст. 67]. Нарушение данной подписки влекло за собой серьезное наказание – за «сворачивание» детей из православия родители в соответствии со ст. 190 «Уложения о наказаниях» приговаривались к 8 месяцам тюрьмы и к передаче детей на воспитание православных опекунов [11, ст. 190].

Несмотря на содержащееся в законе прямое запрещение крестить детей, родившихся в смешанных браках православных и инославных подданных, в любой вере, кроме православия, данная норма соблюдалась не всегда. В результате, в 1879 г. Министерством юстиции была разработана и утверждена императором особая административная схема действий местной власти в случае возбуждения дел о судьбе детей от смешанных браков, крещенных и (или) воспитанных в неправославной вере. От окружных прокуроров требовалось по окончании предварительного следствия, но до внесения обвинительного акта в суд, передать дело на рассмотрение министра юстиции. Главе ведомства, по соглашению с Министерством внутренних дел, предоставлялось право либо «повергать» данный конкретный случай на усмотрение императора, либо «направлять в установленном законом порядке». Передача дела на рассмотрение императора в большинстве случаев означала прощение виновных, которые, как правило, не только не теряли родительскую власть, но даже не подвергались тюремному заключению [8.Л. 3–19 об.]. Тем не менее, далеко не все местные судебные органы выполняли это распоряжение, поэтому спустя 20 лет (в 1899 г.) Министерству юстиции пришлось повторить свой циркуляр, так как «указанный порядок не всегда соблюдался, и дела сего рода в иных случаях предлагались прокурорским надзором на рассмотрение окружных судов, без предварительного представления их в Министерство» [9.Л. 236].

Что же касается остальных, «законопослушных» православных подданных, то для них крещение ребенка было связано как с их религиозными взглядами и представлениями, так и с необходимостью формально «узаконить» ребенка, получив для него метрическое свидетельство.

В вопросе о крестинах родители должны были проявить немалую самостоятельность и активность, причем как в определении времени крещения ребенка, так и в выборе для него крестных отца и матери. Если первый вопрос решался сугубо внутри семьи, то для решения второго вопроса зачастую требовалось нанести специальный визит. Вот как об одном из таких событий писала в своем дневнике В.С. Аксакова. В один из ноябрьских дней 1854 г. в дом Аксаковых прибыл их близкий знакомый, известный публицист Н.П. Гиляров-Платонов. Без особых предисловий, он сразу же обратился к матери семейства – Ольге Семеновне Аксаковой: «Я надеюсь, что вы не откажитесь быть крестной матерью моего сына». В своем дневнике Вера Сергеевна Аксакова отразила определенное смятение матери (с которой, по-видимому, она в тот же день обсуждала поступившую просьбу): «Что было делать: отказаться совестно, а принять приглашение не очень приятно; лишние расходы и сверх того какая-то связь, какие-то обязательства налагаются, которые иногда бывают очень некстати», но всё же, заключает В.С. Аксакова, «маменька согласилась» [1, с. 18]. В некоторых случаях отсутствие согласия между родителями по вопросу о выборе воспитанников перерастало в настоящую драму и серьезно ухудшало взаимоотношения в семье. Например, в семье князей А.А. и М.Н. Прозоровских-Голицыных нежелание мужа,

сделать тещу – княгиню В.Ю. Трубецкую восприемницей его дочери, стало одной из причин полного развала семьи [10.Л. 169 об.–170].

Как правило, крестные (отец и мать) выбирались среди родственников и близких друзей родителей, но иногда дворянские семьи обращались с такой просьбой к малоизвестным высокопоставленным лицам или даже к представителям императорской фамилии. Для ребенка столь высокий статус восприемника означал как минимум три обязательных подарка в год (на день рождения крестника или крестницы, на именины и на Рождество), более широкие возможности для поступления в закрытое учебное заведение, а также помощь в экипировке на службу для молодого человека и в приобретении приданного для девушки. Все это вызывало стремление родителей обращаться с просьбой о восприемничестве к членам императорской семьи лично, через знакомых или даже направляя просьбу в особый государственный орган – Комиссию Прошений [7].

Если крестным должно было стать лицо, которое по каким-либо причинам не могло лично присутствовать на церемонии, то его место занимал «местоблюститель», но официальным восприемником записывался выбранный, но отсутствующий человек (особенно часто это происходило, когда крестными являлись высокопоставленные особы) [4.Л. 38].

Традиционно крестины проходили дома, куда для осуществления этого действия приглашался священник и будущие крестные (восприемники). Характерно, что между рождением и крещением ребенка могло проходить довольно значительное время – несколько недель, а то и месяцев. Так, родившийся вполне здоровым, 8 октября 1846 г. в семье будущего известного общественного деятеля Н.И. Второва первенец, был крещен почти через полтора месяца – 20 ноября [4.Л. 34–35]. Свое имя – Владимир – ребенок получил на следующий день после рождения, а в результате обряда крещения оно было зафиксировано официально. Сами крестины были назначены на 7 час. вечера и проходили в семейной квартире. Родители, присутствие которых на церемонии «по принятым правилам» считалось невозможным, «не без страха» наблюдали за крещением из соседней комнаты [4.Л. 26–29].

Практически ту же атмосферу домашнего праздника с нарядными гостями, «соответствующим застольем» и наблюдавшими за обрядом из соседнего помещения родителями мы находим и в других дворянских дневниках и воспоминаниях [6, с. 462], в том числе и в более поздний период. Вот, например, как рисует Е. Яфа обряд крещения внучки Н.И. Второва. Девочка родилась 28 июля 1891 г. и получила имя Екатерина. Крестили ее осенью того же года, когда семья вернулась после летнего отдыха в город. Обряд крещения, пишет Е. Яфа, «происходил в нашей гостиной, а по окончании его все перешли в столовую – и акушерка, с подносом в руках, на котором стояли бокалы шампанского, обходила присутствующих, а те, принимая бокалы, клали ей на этот поднос мелкие ассигнации. Это казалось каким-то забавным анахронизмом» [5.Л. 127 об.].

Итак, крещение было первым религиозным обрядом, который совершался в дворянской семье с появлением ребенка. Закон четко предписывал крестить детей православных супругов, а также детей от смешанных браков с инославными только в православной вере, однако в силу разных причин данная норма соблюдалась супругами не всегда.

Родительское участие в вопросе о крещении проявлялось в определении даты проведения обряда, что обуславливалось физическим состоянием новорожденного и – отчасти – временем года, а также в подыскании крестных отца и матери. Само «таинство» представляло собой сочетание религиозного обряда и домашнего праздника. В целом, можно заключить, что в вопросе о крещении соединялись и переплетались требования закона, религиозные нормы и существовавшие в дворянской среде традиции.

Литература

1. Аксакова В.С. Дневник: 1854–1855. / изд. подг. Кузнецовой А.Г. - М. Изд-во АСТ, 2004.
2. Веретенко В.А. Дворянская семья и государственная политика России (вторая половина XIX – начало XX вв.). Изд. 2-е, испр. и дополн. СПб.: Европейский дом, 2009.
3. Законы Гражданские / сост. Боровиковский А. СПб.: тип. Суворина А.С, 1882.
4. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (ОР РНБ). Ф. 163. Д. 84.
5. ОР РНБ. Ф. 163. Д. 316.
6. Морозова Т.Г. В институте благородных девиц // Институт: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / Сост., подг. теста и коммент. Боковой В.М. и Сахаровой Л.Г., вступ. статья Белоусова А.Ф. М.: Новое литературное обозрение, 2001.
7. Писарев С.Н. Учреждение по принятию и направлению прошений и жалоб, приносимых на высочайшее имя. 1810–1910 гг. Исторический очерк. СПб.: тип. Голике Р. и Вильборг А., 1909.
8. РГИА. Ф. 821. Оп. 1. Д. 1678.
9. РГИА. Ф. 821. Оп. 10. Д. 604.
10. РГИА. Ф. 1412. Оп. 226. Д. 140.
11. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб.: Гос. тип., 1889г.

ӘОЖ 315.7

АХМЕТ БІРІМЖАНОВТИҢ ҚОҒАМДЫҚ- САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Еспенбетова А.М., Сисенғалиева М.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В статье рассматривается жизнь и общественно-политическая деятельность представителя казахской интеллигенции Ахмета Биримжанова.

In this article is examined the life and a public political activity of such Kazakh intelligence as Ahmet Birimjanov.

Ключевое слово: *общество, казахская интеллигенция, общественный деятель, социальный, российское правительство, получить образование, депутат думы.*

Key words: *society, Kazakh intelligence, publicman, Russian government, to get education, deputy of thought.*

Өлкемізде елі үшін ерен еңбек етіп, халқының жарқын болашағы үшін өзінің бар ғұмырын сарп еткен асыл азаматтарымыз аз болған жоқ. Олардың өнегелі өмірі мен саналы ғұмырын кейінге ұрпаққа таныта отырып, патриоттық тәрбие беру оқу-білімнің басты міндеттері болып табылады. Алайда, өлке тарихында зор рөл атқарған жекелеген қоғам қайраткерлері мен олардың қызметі әлі де болса зерттеулерді қажет етеді. Осындай тұлғалардың бірі - XX ғ. басында өмір сүрген қазақ халқының қоғам қайраткері, алаш зиялысы - Ахмет Бірімжанов.

Ахмет Бірімжанов 1870 жылы Қостанай облысы, Торғай қаласында (қазіргі Жанкелдин ауданында) дүниеге келген. Ахмет Бірімжановтың шыққан тегі Кіші Арғыннан тарайды, қазақ халқында «тектіден ұл туса» деген сөздері бекер емес, Ахмет Бірімжановтың шыққан ортасының тектілігін атап өткен жөн. Оның ата-бабалары өз заманында белгілі тұлғалар болған.

Ахметтің арғы атасы - Шақшақ Қошқарұлы Жәнібек батыр қазақтан шыққан тұңғыш тархан. Патша өкіметі Қазақстанға жүргізген отарлық саясатын жүзеге асыруда өзіне тарту үшін ықпалды қазақ билеушілеріне тархан грамотасын берді. К. И. Рычковтың айтуынша, «қазақ қоғамындағы «тархандар» князьдықтың белгілі бір сатысы». Алғашқы тархан лауазымын 1743 ж. 11 шілдеде орыс патшасы Елизаветаның жарлығымен заманының атақты батырлары Жәнібек пен Суфрабай иеленді. Тархандар алымдардан, дене жазасынан босатылды [2,156.]. Жәнібектің өзі Ташкент ханы Тұрсынға жиеншар болып келеді. Жәнібек Абылай хан тұсында жоңғарларға қарсы күрескен батыр. Жәнібек орыстармен жақсы қарым-қатынаста бола отырып, олардың ішкі шекараға өтеуіне жол бермеген.

Арғы атасы Қазыбек Шегеновтің де өз халықында зор беделге ие, ықпалды адам болғандығын Титулды кеңесші Осмоловскийдің Орынбор шекаралық комиссиясының төрағасы М. В. Ладыженскийге 1850 ж. жіберген Шығыс бөліктегі құрметті және ықпалды казактардың тізіміндегі деректерден байқауға болады[2,112-п.].

Орынбор ведомствосына қарасты қазақтары шығыс бөлігінің билеуші-сұлтаны Махмұт Жантөриннің Орынбор генерал-губернаторлығына берген марапаттарға ұсынылған қазақтар тізімі туралы мәлімдемесінде «Бірімжан Шегенов- Арғын руы Жоғары Шекті тайпасынан, жаз жайлауы Тобыл мен Торғай өзендерінің аралығында, қысы Торғай маңында өтеді, әлеуметтік жағдайы, мінездемесі де жақсы, сауатты, үкіметке берілгендігімен белгілі», - деген мазмұнда мәліметтер кездеседі[3,-С158.]. Бұл мәлімдемен Ахметтің арғы аталарының өз заманындағы белгілі тұлғалар болғандығын көреміз.

Өз әкесі Қорғанбек те өмір сүрген ортасында беделді адам болған. Қазақ жерінің Ресейдің құрамына өтеуінен кейін әкімшілік-аумақтық бөліністер нәтижесінде уез бастығы, уез бастығының жәрдемшісі, болыс, старшын сынды қызметтік лауазымдар жүйесі енгізілді. Казак өкілдерінен жергілікті басқару құрылымындағы уез бастығының көмекшісі қызметіне білімді, ел арасында сыйлы, ықпалды тұлғаларды тағайындалды. Қорғанбек Бірімжанов 1878 жылы Торғай уезінің бастығының көмекшісі қызметін атқарады.

Әке тәрбиесін, ата-баба өнегесінен тәлім алған Ахмет Бірімжанов жастайынан оқу-білімге құмар болып, елі мен ата-анасы алдындағы парызын ерте түсінді. Ол Торғайдағы 2 кластық орыс-қазақ мектебін бітіріп, пәндерді толық меңгерді, орысша тез үйренеді. 1883 жылы Орынбордағы ер балалар гимназиясына оқуға түсіп, оны 1891 жылы күміс медальмен бітіріп шығады. Орынбор гимназиясының педагогикалық кеңесінің хаттамасында Ахмет Бірімжанов жайында тумысынан дарынды, ерекше қабілетті оқушы екендігі айтылады. Гимназияны күміс медальмен аяқтаған ол 1891 жылы 20 тамызда Қазан университетіне заң факультетіне оқуға түсіп, оны да зерек Ахмет алтын медальмен аяқтады. Өз еліне келіп, 1899 жылы Торғай облыстық басқармасына қызметке орналасады. 1900 жылы Орынбор округтік сот қарамағында сот қызметіне кіші кандидаттық қызметке ауысады[4,346.]

Патша үкіметінің жергілікті басшыларға қатысты саясатының бірі - оларға жоғарғы лауазымдарды бермеу жағын қарастырды, өйткені Ресей үкіметі отарлық сипаттағы құқықтық бұрмалаушылықтар мен зорлықтарды жасыру мақсатында казактарды билік істеріне араластырмауға тырысқан еді.

Ахмет Бірімжанов Орынбор губерниясының Орынбор және Тройцкий уездерінде төрт жылдай сот тергеушісі болып қызмет атқарғаннан кейін, елге оралып, Торғай облысы Ақтөбе уезінің 2-ші бөлімшесінде бітімгер сот қызметіне тағайындалады. Сот ұйымдарында жұмыс жасау барысында қазақ даласындағы сот істері мен басқару жүйесіндегі олқылықтарды байқайды. Сондай жағдайдың бірі - заң шығарушы мекемелелердегі қазақ өкілдерінің болмауы сот жүйесін уақыт талабымен қазақтың дәстүрлі қоғамына сай қайта құру қажеттігін туғызды. Осындай қажеттіліктер А. Бірімжановтың Мемекеттік Думаға депутат болуына алып келді [5,-С.28-66.].

Заманының көзі ашық зиялысы ретінде Ресей думасына екі рет депутат болып сайланады.

1901 жылы Торғай уезі Тосын болысынан кандидаттыққа тіркеліп, сайлауға түседі. Дума мінбесінде сөйлеген сөзінде Ахмет Бірімжанов қазақ халқының басты проблемасы – жер мәселесі екендігін және аграрлық мәселе бойынша құрылған комиссияның құрамына қазақ өкілдерінен депутат енгізуге ұсыныс білдіреді. Бұл жылдары, яғни ХХ ғ. басында қазақ жеріне орыс шаруаларын қоныстандыру белсенді жүріп жатқан еді.

Думада мұсылмандар фракциясы қатарында болған қазақ депутаттары жерге қатысты заң жобасын әзірлеуге атсалысты. Жерді облыстық меншікке айналдырып, сол арқылы аумақты мекендеген байырғы тұрғын халық арасында үлес көлемінің мөлшерін бөлу, отырықшы егінші ғана емес, сонымен қатар көшпелі шаруашылық қалпындағы малшылар үшін де жер үлесі мөлшерінің қатар өсуін күн тәртібіне қойды. Сонымен қатар сырттан қоныс аударушыларды тоқтатуды және жерге орналастыру комиссиясының қазақ даласындағы заңсыз әрекеттері жөнінде айтылады[4,386.]. Сөйтіп Бірінші думаға сайланған үш қазақтың бірі - Ахмет Бірімжанов еді.

I Думада сол кезеңдегі өзекті аграрлық мәселелерге қатысты заң жобасын әзірлеуде комиссияның өз ішінде қызу пікірталас болды. Комиссияның ұлттық құрамына қазақ халқының сайлануы жайында өз пікірін ашық білдірген депутат А.Бірімжанның сөзі де назар аударарлық болды. Думадағы орындарды бөлу кезінде кейбір өлкелер мен облыстардың үлестері бос қалғанын сөз ете келіп, ол былай деді: «... Бұл бос қалдырылған орындарды Мемлекеттік Дума Сібірге, Орта Азия мен Кавказға ұсынып отыр; «қырғыздар» мекендейтін далалық облыстар туралы ештеңе айтылмаған; мүмкін олар Сібірге немесе Орта Азияға жатқызылған шығар, бірақ Дума қаулысында бұл туралы нақты ештеңе айтылмаған». Бұдан кейін ол сөзін: «қырғыз өлкесінің өкілі ретінде мен осы артық бес

орынның үшеуін немесе әрі кеткенде екеуін — Жетісу, Семей, Торғай, Орал және Бөкей ордасы кіретін қырғыз облыстарына беруді сұраймын".— деді. А.Бірімжан сонымен бірге Қазақстандағы жерлерді жаппай тартып алуға қалай да қарсы тұру жөнінде мәселе қойды. Бұл мәселе А.Бірімжан сияқты халқын қадірлеп, ұлтын сүйер, атамекенге қорған азаматтардың көкірегінде қонақтап, орын алған жан ауыртар жағдай болатын. Қазақ даласына орыс шаруаларының қоныс аударуын тоқтатып, оның қателігіне үкіметтің назарын аудару мақсатымен Дума депутаттары Б.Қаратай, А.Бірімжан, Ш.Қосшығұлұлы қарсы шықты. [6,1866.].

Екінші мемлекеттік Думада тағы да қоныс аудару мәселесі көтерілді, сондай-ақ тіл, діл, дін, дербестік мәселелері де сөз болды. Мұнда әскери дала соттарын жою туралы заң жобасын жасау комиссиясының құрамына енеді. Бұдан басқа өзге де 53 депутатпен бірлесіп, Министрлер Кеңесіне 1906 жылы 4 маусымда қазақ даласында қоныс аударушылар учаскелері мен ормандағы саяжайлардың орналасу заңсыздығы жөнінде сұрау салады.

Ресей думасына депутат болған Алаш қайраткерлерінің ел тарихындағы рөлін анықтай келіп, Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Ресей Мемлекеттік Думасына депутат болған қазақтың ардақты перзенттері туралы "Заманында еліне - пана, жеріне - қорған болған он екі арысымыз Ресей мемлекеттік думасының мүшелігіне сайланған дей келе алаш қайраткерлерінің тізімін береді, сол тізімде екінші тұрған -Ахмет Бірімжанов.

1916 жылғы патша үкіметінің отаршылдығына қарсы көтерілісінің негізі орталықтарының бірі - Торғай өлкесі болғаны белгілі. Бұл жылдары Ахмет Бірімжанов Алаш зиялы өкілдерімен бірге, көтерілісшілер мен патша жазалаушы әскерімен күштің тең еместігін ескерте отырып, ашынған халыққа басу айтып, босқа қырғынға ұшырамауға шақырды.

1917ж. ақпан төңкерісінен кейін орнаған Уақытша үкіметтің шараларының бірі- бұратаналарды майдан даласынан елге қайтуға рұқсат берген жарлығы шыққан тұста Бірімжанов қазақтарды қайтаруға атсалысты.

1917ж. шілде айында Орынборда өткен Бүкілресейлік жалпы қазақтардың І –ші сиезінде алаш партиясы құрылды. Партияның бағдарламалық жобасы дайындауда қазақ зиялылары Ә. Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Е.Тұрмұханбетов, Ғ.Жүндібаевтар мен бірге Ахмет те атсалысты. Осы жылы желтоқсанда Алашорда үкіметі құрылып, оның мүшелігіне білімділігімен, ұйымдастырушылық қабілетімен жоғары бағаланған Ахмет сайланады.

Алашорда үкіметінің мүшелігіне Ахмет Бірімжановтің сайлануы, оның білімділігі мен ұйымдастыру қабілетіне және бұрынғыда дума депутаты ретінде саяси сыннан өткен ірі қайраткер, саясатшы тұлға ретінде бағалануының көрінісі болып табылды.

Ахмет Бірімжановтың азаматтық саяси көзқарасының қалыптасуы туралы қазақтың көрнекті тарихшысы К.Нұрпейісов өз еңбегінде былай деп атап көрсетеді: «Бірінші орыс революциясы жылдарында Қазақстанда кадеттердің бағдарламасына іш тартқан сенімді түрде либералистік ағымды жақтайтын қазақ зиялылары да бой көрсетті. Қостанайда дәл осындай позицияда Ахмет Бірімжанов тұрды[4,51б.].

Уақытша үкімет тұсында Ә. Бөкейхановтың басшылығымен ұлттық қоғамдық ұйымдар құруға, әлеуметтік-шаруашылық реформалар бағдарламаларын әзірлеуге қатысты. Торғай облыстық қазақ сиезінің шешімі бойынша ауылдық азаматтық комитеттер ұйымдастырды.

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін 1923-1925 жж. Орынборда Ахмет Юстиция халық комиссариатында заң шығару бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарады, одан соң комиссариаттың алқа мүшесі, Қазақстанның жоғары сотының мүшесі болады. Жергілікті сот құрылымын дамыту шараларын да белсенділік танытты.

Ахмет Бірімжанов бөлім басшысы ретінде 1924-1925 Қазақстанның барлық губернияларындағы сот құрамын түгелдей қайта сайлау науқаны кезінде үлкен ұйымдастырушылық қабілетін көрсетті. Ахмет Бірімжановтің қатынасуымен осы сайлау науқаны алдында Республика сотының жергілікті құзырлы органдарының қызметіне бағыт-бағдар беретін қатынас қағаздар нұсқаулар дайындалды. Осы құжатта жергілікті заң органдарына мынадай мәселелерге айрықша көңіл бөлініп, басшылыққа алу міндеттелінді: 1) Бұқара халықпен тығыз байланыста болатын әділқазылардың (судьялардың) мәдениеті жоғары болуы ең басты шарт; 2) Сот тергеу органдарының құрамына тексерістен өткен жұмысқа икемі бар қызметкерлерді іріктеу үшін тәжірибеден өткізетін практиканттар институтына қолдану, қажет болған жағдайда осы бағдарламаны өткен үздік практиканттарды запастағы әділқазы (судья) қызметіне пайдалану; 3) Әйелдерді сот қызметіне кеңінен тартудың бар мүмкіншіліктерін пайдалану, халық кеңесшілерінің құрамына әйелдерді енгізу үшін практиканттар институтының тәжірибесін қолдану және т.б. Осылайша алдын ала жүргізілген дайындық істерінің соң 1924 жылдың аяқ кезімен 1925 жылдың басында әділет комиссариатының басшылығымен республикалық соттарының құрамында кезекті сайлау өткізілді[4,53б.].

Ахметтің қоғамдық қызметтерінің ішінде оның Қазақ АКСР-інің жобасын дайындап оның негізгі тұжырымдарын талқылаудағы рөлін ерекше атап өтуге болады. Заңгер білімді маман ретінде Конституцияның маңызды тарауларын әзірлеуге қатысады. Сол кездегі үкімет басшылығы білімді де білікті маманға осындай маңызды құжатты әзірлеуге сенім білдіреді және бұл жұмысты да Ахмет абыроймен атқарып шығады.

Сонымен қазақтың тұңғыш заңгерлерінің бірі, Алаш үкіметінің мүшесі Ресей мемлекеттік Думасының екі мәрте депутаты, Қазақ автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Конституциясы мен жаңа заңдарының дайындалуымен қабылдануында зор үлес қосқан қоғам қайраткері өзінің саналы ғұмырында елінің қоғамдық, саяси-әлеуметтік дамуында орасан зор еңбек етті. Сондықтан да, Ахмет

Бірімжановтің қоғамдық қызметі мен өнегелі өмірі өскелең жас ұрпаққа үлгі болары сөзсіз және оны әлі де зерттеп таныту міндеті туындайды.

Әдебиеттер

1. Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. - Алматы.: ТОО PRINT-S. - 2003. –С.178.
2. ҚРОММ, 4-қор.1-т., 2512 іс. 112-121-пп.
3. О почетнейших и влиятельнейших ордынцах // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Алматы.: Дайк-Пресс.- 2006. Т.8. Часть 1.- С.714.
4. Құрманқұлов Б. Дума депутаты - Ахмет Бірімжанов. -Ақтөбе.: А-Полиграфия. – 2013ж. -Б.112.
5. История Актюбинской области. - Ақтөбе, 2006.- 698с.
6. Озғанбай Ө. Ресей мемлекеттік Думасы және Қазақстан. -Алматы, 2006, - 147-бб.

УДК 614.2.4

ДУМЫ УЧИТЕЛЕЙ О СЕБЕ И СВОЕМ СТАТУСЕ

Нурмагамбетов А.А., Айталы А. А.

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Бұл мақалада Қазақстандағы білім беру жүйесі мен тәрбие жұмысындағы проблемалар баяндалған. Педагогтар қызметі мен беделі жайында айтылған.

In it the article given problems of the educational system in Kazakhstan.

Кілт сөздер: *мұғалім, білім беру, бедел, мектеп, сана.*

Key words: *teacher, of education, status, qualities*

В Актюбинском региональном государственном университете имени К.Жубанова «Центром мировоззренческие и социальные проблемы образования и воспитания» путем эксперт много опроса были изучены социальное самочувствие и ориентации учителей Актюбинской области в условиях реализации «Государственной Программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы». В качестве экспертов выступили 471 работников школьного образования профессиональная деятельность, теоретические знания и жизненный опыт которых позволяет делать авторитетное заключения.

1. Ценностные ориентации учителей

Ценности образуют внутренний стержень культуры, духовные потребности и интересы индивидов и социальных групп в различных областях жизни. Ответ на вопрос «Что, по Вашему мнению, является успехом в жизни?» показал, что учительство дифференцируется в соответствии ценностями на группы: 1) на достижение профессионального мастерства; 2) на дружеские и личностные ценности; 3) на профессию, работу, самореализацию; 4) с приоритетными ориентациями преимущественно на высокую оплату труда.

Специфика педагогического труда связана с передачей культурного опыта, а это требует постоянного творческого роста, развития. Не случайно поэтому **79,6%** экспертов считают, что достижение профессионального мастерства при всех сложностях особенно для

учителей среднего и старшего возраста остается ценностью, но не всегда возможной в силу материальных условий.

Для **53%** экспертов считают, «хорошие друзья» являются ценностью для учителей. Причем под «хорошими друзьями» подразумеваются не просто дружеские отношения, а намного шире: «признание окружающих», «душевная гармония», учителя также от себя выбрали «счастье в любви, личной жизни», «жилье, нормальный быт».

49,2% экспертов считают, что «интересная работа» для учителей остается ценностью, но под «интересной работой» некоторые учителя, как показывают ответы на вопросы анкеты, понимают, не только педагогическую работу, а любой вид профессиональной деятельности.

Несмотря на то, что в последние годы появилась некоторая надежда на позитивные изменения в материальном положении учителей, с учетом роста цен в стране в абсолютном исчислении их заработная плата остается низкой. Поэтому **48%** экспертов учителей, или почти каждой второй учитель ориентирован на высокую оплату труда: «живем от зарплаты до зарплаты», «занимаем у родственников», «расходы на питание», «коммунальные услуги», «общественный транспорт поглощают почти всю зарплату». Такими были наиболее частые ответы учителей и экспертов. Не часто, но были ответы учителей, удовлетворенные материальным положением.

Таким образом, учительство - это социальная группа с относительно стабильным набором жизненных ценностей. Однако социально-экономические преобразования в обществе, реформы в сфере образования оказывают влияние на динамику их жизненных ценностей.

2. Проблемы, вызывающие наибольшие опасения

При анализе социально-профессионального самочувствия учителей школ важно рассмотреть особо вопрос об их отношении к переживаемым казахстанским обществом негативным явлениям, которые порождают массу проблем и опасений в казахстанской школе.

У **52,3%** учителей, вообще экспертов, серьезное беспокойство вызывают невежество, снижение интереса к чтению, а **51,1%** - озабочены коррупцией в обществе.

Один из вопросов анкеты был рассчитан на самокритичность, самооценку учителями своего профессионального уровня. Как правило, самооценка своего труда у конкретного учителя не совпадает с аналогичной оценкой его со стороны коллег, общественного мнения. Учителя склонны давать более высокую оценку своим профессиональным качествам, усилиям, чем та оценка, которая выражается на обыденном непрофессиональном уровне. Надо отметить, в общественном мнении утвердилась преимущественно критическая окраска в оценках школ, образования, конкретного учителя, иногда наблюдается ностальгия по советской школе. Часто требования к учителям завышаются, так как это связано с претензиями заинтересованных лиц - родителей учащихся. Тем не менее, по нашим данным, **43,2%** экспертов, в том числе и учителей, профессиональный уровень работников образования считают невысоким. Это довольно самокритичная оценка профессионального уровня. Это значит, что учителя признают в качестве одного из основных факторов, тормозящих прогресс школьного образования, консерватизм определенной части коллег, их нежелание или неспособность существенно обновить методы и формы работы. Учителя понимают, что, ссылаясь на пассивность детей бесперспективно, от самих педагогов, от поставки обучения и воспитания в школе в решающей мере зависит степень заинтересованности воспитанников.

К числу опасностей эксперты - учителя относят снижение качества образования, падение его престижа в обществе в целом. Подобное мнение высказывало **38,2%** опрошенных. За период независимости изменялось идейное содержание обучения в школе и вузе. «Свобода выбора» в первое десятилетие нашей страны подменяли патриотизм национальной ограниченностью, индивидуализмом, нигилизмом, культом денег и наживы вместе социальной свободой справедливости. Озабоченность учителей качеством

образования все же констатирует, что в обществе сохраняется уважение к знаниям, культуре, квалификации и учителя они стремятся в меру своих возможностей дать детям хорошее образование. Но учителя в дополнениях к анкете указали на невысокое качество подготовки молодых учителей, при этом особо отмечается низкий уровень знаний молодых учителей, обучавшихся платно.

Феминизация профессии учителя – одна из горячо обсуждаемых проблем. Оказалось, что подавляющее большинство учителей к этой проблеме относятся более или менее спокойно. Видимо, притерпели педагоги к этому давно наблюдавшемуся явлению, как «феминизация учительской профессии». Наиболее отрицательным фактором ее считают **26,8%**. Многие теперь, очевидно, считают, что такой труд школьного учителя при скромной зарплате-неизбежная женская доля. Каждый пятый работающий учитель в стране в возрасте от 50 лет и старше. А старение учительских кадров вызывает опасения только у **21,2%** учителей.

Учителя как истинные патриоты своей профессии разделяют острые проблемы общества, вызывающие серьезные трудности.

3. Приоритетные задачи казахстанской школы

В «Государственной Программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы» разработаны приоритетные задачи качественного образования. В анкете были названы три позиции, некоторые из которых в «Государственной Программе» не обозначены. По степени предпочтения, мнения экспертов распределились следующим образом. По их мнению, приоритетной задачей школы должно быть развитие личности, способностей детей. Эту задачу включили в число наиболее важных **64%** опрошенных сельских и городских учителей. Они полагают, что должны сосредоточить свои усилия на раскрытии и развитии личностного потенциала ребенка. Действительно, сегодня общество нуждается в личностях с лидерскими качествами, самостоятельных, инициативных, критических, мыслящих, в тоже время толерантных, умеющих общаться и сопереживать. Далее в порядке предпочтительности следует задача «готовить к жизни в условиях рынка» это - **51%** опрошенных. Естественно, сегодня подготовка специалистов, удовлетворяющих потребностям рынка труда, является важнейшей задачей. А **25,6%** педагогов - экспертов считают, что важнейшей задачей казахстанской школы - дать знания для ответа на вопросы ЕНТ. Здесь речь идет не о том, чтобы дать школьникам прочные знания, а задача более чем прагматическая: показать высокие баллы при сдаче ЕНТ. Это отвечает намерениям и ожиданиям как органов народного образования, так и родителей и школьников. Педагоги вполне адекватно отвечают современным «вызовам времени», по своему реагируют на них. В анкету был дополнительно включен вопрос «Еще какие задачи должна решать современная казахстанская школа?». Он был рассчитан на знание учителями задач реформы образования в связи с принятием «Государственной Программы». К сожалению, приоритетные задачи школы ими не названы. Встречи, беседы с педагогами говорят о том, что они устали от постоянных реформ. Учителя не совсем неохотно поддерживают пока переход к обучению в школе до двенадцати лет. Конечно, никто не против того, чтобы Казахстан занял почетное место по уровню образования и науки в мире. Однако большинство учителей извлекли уроки от курса прежних реформ, кампанейщины. Всевозможные реорганизации системы подготовки и переподготовки педагогических кадров, проблемы, связанные с ЕНТ, материальным положением учителей, малокомплектными школами, вызывают неоднозначную оценку педагогической общественности.

4. Оценка деятельности педагогов

Хотя «Государственная Программа» предлагает аттестацию педагогов проводить на основе комплексной оценки состоящей из тестирования знаний учителей, отчета об

методической деятельности, опроса заинтересованных лиц (родителей, школьников и общественности), проблема оценки деятельности педагогов остается дискуссионной. Образование, в частности, и школьное, испытывает на себе влияние всех сфер общественной жизни, являясь в той или иной форме ареной интересов всех социальных общностей. Вместе с тем оно обеспечивает обратную связь со всеми сторонами общественной жизни: экономикой, политикой, культурой. За последние двадцать лет в Казахстане произошла коренная трансформация образования. Если советская система преследовала, если так можно выразиться, альтруистические, точнее коммунистические цели, чтобы **быть полезным обществу, социализму**, то в условиях рыночной экономики преследуются прагматические цели - **учиться, чтобы иметь большую зарплату**. В рамках одного поколения образовательные цели изменились коренным образом. Молодое поколение настраивается на «быстрое», прикладное образование, дающее в перспективе хорошую работу и заработок. Новая образовательная ситуация в обществе оказывала и оказывает большое давление на учителей, по-своему аттестует и оценивает их деятельность. Хотя **68,3%** учителей считают, что наиболее объективной и справедливой оценкой их деятельности является комплексный мониторинг, но все же часть экспертов допускают объективность и других критериев. Так, **29,9%** экспертов полагают, что оценка деятельности педагогов детьми может быть справедливой, а **70,1%** так или иначе не поддерживают подобный критерий. Конечно, здесь имеет место этическая проблема, возникающая при первых же упоминаниях о возможности оценивания учениками учителей. Учителя почти всегда болезненно воспринимают всякую проверку, инспекцию, критику, а их довольно много. Учителей можно понять и потому, если иметь в виду давление на них со стороны, неуважительное отношение к ним части общества, амбиций родителей относительно своего ребенка. Неодобрение учителями мнений школьников скорее всего является проявлением защитных реакций, связанных с социально-психологической атмосферой относительно школы и учителей. Но все же в педагогике и социологии есть немало моментов, по которым оценивают работу учителя: знание учителя своего предмета с точки зрения ученика, дифференцированный подход к отдельным ученикам, разным классам, объективность при выставлении оценок, уровень конфликтности учителя, умение создавать комфортную психологическую атмосферу и т.д.

Отсюда вполне понятно и то, что только **20,6%** учителей считают, что мнение родителей о них может быть объективным. В оценке результатов ЕНТ, например, мнение учителей и выпускников школ далеко не совпадают. Учителя считают, результаты ЕНТ не отражают реальные знания школьников, поэтому критика в адрес школ и учителей по результатам набранных баллов их выпускников не совсем справедлива. В то же время у школьников уровень доверия школьным знаниям так же невысок; они считают, что школьные знания недостаточны, потому прибегают к дополнительным занятиям, отсюда популярность репетиторства. **21,3%** учителей считают, что отчет об учебно-воспитательной работе является своеобразным зеркалом их деятельности, а **18,2%** экспертов полагают, что тестирование их знания дает объективную оценку.

5. «Умная экономика»

«Государственная Программа» отмечает огромную роль знаний в жизни Казахстана: **«образованная страна, умная экономика и высококвалифицированная рабочая сила»**. Понятно, что индустриально-инновационный потенциал страны намного важнее, чем запасы полезных ископаемых. Наука является самым современным инструментом материального и духовного производства. Будущее нашей страны, как части мирового сообщества, как не раз подчеркивал президент Н.Назарбаев, зависит от состояния и перспектив ее интеллектуальных ресурсов. Традиционные факторы производства - природные ресурсы, рабочая сила и капитал не исчезают, но постепенно приобретают уже второстепенное значение. Знание, в новом его понимании, становится одним из

ресурсов экономического развития. Отсюда родилось словосочетание «умная экономика». Конечно, помимо экономических выгод образование формирует человеческий капитал, гражданские качества, способствует воспитанию социальных и эмоциональных качеств. В «Государственной Программе» предлагается новое видение роли образования в общественном развитии, связывающее, в частности, образование с экономическим ростом.

Подавляющее большинство работников образования-экспертов, а именно **56,4%**, считают что образование-решающий фактор, стимулирующий экономики рост. Мнение другой части экспертов распределились следующим образом: **37,6%** респондентов считают, что «экономикой должны управлять умные личности, интеллектуалы», только **23,9%** учителей-экспертов полагают, что учреждения образования должны готовить грамотных экономистов. Что характерно, **9,8%** педагогов думают, что «собственность должна быть в руках людей, умеющих зарабатывать деньги». Таким образом, более половины учительских кадров имеют позитивные представления о стратегических задачах образования, понимают значимость роли образования и школы в обновлении страны. Расхождения же в ответах педагогов можно объяснить различным уровнем компетентности, культуры и интеллекта, трудностями, связанными с адаптацией учительства к новым реформам.

6. Подушевое финансирование школ

Новизной «Государственной Программы» является внедрение во всех организациях среднего образования, кроме малокомплектных школ, механизма подушевого финансирования. Сегодня социологи отмечают, что острые социальные проблемы, в частности, экология, здравоохранение при распределении финансовых средств отодвигают образование на более низкое место. Высшее образование в нашей стране финансируется как за счет государственных, так и частных источников финансирования. Поэтому при определении расходов на образование во многих странах расходы на дошкольное, начальное и среднее образование выделяются особо. Расходы на образование в расчете на одного ученика или подушевое финансирование школ в странах Организации Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР) внедряются уже несколько десятилетий. При определении расходов учитываются такие индикаторы, как демографическая структура, темпы роста численности обучающихся, уровень зарплаты учителей школ, общий объем ВВП, стоимости обслуживания и строительства школ. Что же ждет от подушевого финансирования педагоги у нас?

Экспертам предлагалось высказывать согласие или несогласие по каждой из перечисленных пяти позиций, касающихся возможных изменений в финансовом положении школы. Несмотря на сложность проблемы, что никто раньше не ставил перед учителями подобный вопрос, педагогическая общественность пыталась по-своему осмыслить и оценить подушевое финансирование. Были выявлены, в частности, следующие мнения респондентов: большинство педагогов, их **62,9%**, ожидают, что не только школы будут стараться привлекать больше школьников, но и родители будут еще тщательнее выбирать школы, что стимулирует труд учителей; **43,6%** полагают, что теперь школы перейдут на самостоятельную хозяйственную деятельность; **39,6%** учителей считают, что это усилит реальную конкуренцию между школами за учеников.

В ходе беседы с экспертами учителя выразили и опасения о том, что подушевое финансирование приведет к сокращению бюджетных расходов, ухудшению материального положения учителей и росту коррупции. Насколько обоснованны их опасения и оправдаются ли их ожидания покажет опыт ближайшего времени, в частности, отработка механизмов подушевого финансирования в пилотных школах.

7.Повышение квалификации учителей

Концепция непрерывного образования, активно внедряющаяся в Казахстане и во многих странах мира, предполагает повышение профессиональной квалификации или профессиональной переподготовки в том числе и учителей. В «Государственной Программе» планируется до 2020 года курсы повышения квалификации пройдут 73,3 тыс. педагогических работников.

Но конкретные формы повышения квалификации, все еще не до конца уточнены и определены. В связи с этим респондентам предлагалось оценить 5 форм повышения квалификации.

Учителя считают, что наиболее эффективным путем повышения квалификации является приобретение опыта и знаний путем самостоятельных занятий, которому отдали предпочтение **49,9%** респондентов, или почти каждый второй учитель. Между прочим и «Государственная Программа» полагает, что самообразование и самосовершенствование станут неотъемлемой частью деятельности педагога. А конкурентную форму повышения квалификации, дающую учителю право выбора предпочитают **47,5%**. А если альтернативные курсы повышения квалификации учителей бесплатные, то их согласны выбирать **43,6%** учителей, а **17%** учителя согласны даже на платные курсы по выбору, если они интересны и полезны. Наконец, традиционно монополярную систему повышения квалификации учителей в одной определенной организации, которая сегодня преобладает, поддерживают только **12,7%** учителей.

Исследования показывают, что учителям надоели монотонные, единообразные, скучные курсы повышения квалификации, среди них сильна тяга к разнообразию, нетрадиционным формам.

8.Факторы, негативно влияющие на педагогическую деятельность

Представляют интерес мнения педагогов-экспертов о причинах и конкретных проявлениях сложной ситуации в казахстанской школе. Конечно, на первом плане выступает социальная защищенность учителей, а это требует более глубокого понимания образа их профессии, сложившегося в обществе. Профессиональная деятельность учителей протекает в сложных и социальных и культурных условиях, поскольку существует разрыв между ролью учительства в обществе, от профессионального мастерства которого зависит образовательный и культурный потенциал молодого поколения XXI века, и материальным положением учителей. Приемлемый минимум материального обеспечения порой достигается совместительством, потерей свободного времени, необходимого для самообразования и творческой работы.

По сравнению с 90-ми годами прошлого столетия материальное положение учителей улучшилось, нет задержки зарплаты. Но ожидания учителей по результатам реформ не совсем оправдались, не повысился их общественный статус. Совокупный доход учителя повышается за счет дополнительных источников. Поэтому почти треть (**27,8%**) учителей считает, что низкий заработок негативно влияет на работу педагогов. Они отмечают, что работая учителем нельзя жить нормально материальном смысле. Редко можно встретить учителя, уверенного в том что на его зарплату можно успешно устроить материальную жизнь. Низкая зарплата учителя приводит к возникновению сложных социальных проблем, подрывает престиж профессии, снижает качество обучения, приводит к росту коррупции в школах и другим негативным последствиям. Из-за низкой зарплаты и слабой помощи государства работники образования не имеют возможности решить самые насущные жизненные проблемы для себя и своей семьи, в частности, приобретения жилья, сохранения здоровья, отдыха, приобщение к культуре и искусству. Низкая заработная плата учителя не только не соответствует значению педагогической деятельности, влияет на его статус и престиж, более того, материальное положение учителя, сдерживает его профессиональный рост, может привести в дальнейшем к **профессиональной стагнации.**

Моральная оценка труда учителя со стороны государства о его высокой миссии остается декларативными высказываниями. Низкая мотивация труда педагога, непрестижность профессии учителя является реальной угрозой для системы образования.

Вместе с тем, учителя выражают надежду, что произойдет перелом в отношении государства к проблемам учительства. Это связано с тем, что средняя зарплата педагогических работников к 2015 году намечается приблизить к заработной плате в частном секторе экономики. Кроме этого нужно учитывать менталитет казахов, особенно сельских, довольствоваться малым. От учителей –казахов, а они преобладают в школах, часто можно услышать: «Шүкір (слава богу!) зарплаты хватает». Это подтверждает тот факт, что только **24,2%** опрошенных считают, что социальный статус престиж учительской профессии невысокий. При этом следует отметить, что казахстанские учителя не прибегают к такой форме защиты своих трудовых прав как забастовки, которые нередки среди работников образования России и других государств.

Однако, как показывают наши исследования, в сфере среднего образования немало и **социально-психологических** проблем, негативно влияющих на педагогическую деятельность.

46%, почти каждый второй эксперт обращает внимание на сложность взаимоотношений с родителями детей. Оценка родителями учителей и самооценка учителей о себе не совпадают, и это остается серьезным противоречием, заставляющим задуматься и родителей и учителей, но полезным для сферы образования.

При анализе вопроса, что больше всего не нравится учителям в их деятельности, эксперты в своих ответах указали, что это написание большого объема бумажной работы - составление все возможных планов и отчетов. Так думают **31,9%** учителей. Уменьшение «писанины» позволило бы потратить это время на основную педагогическую деятельность. А **17,7%** учителей отмечают, что это следствие частых проверок вышестоящих и контролирующих органов.

9,4% экспертов беспокоят состояние здоровья и возраст учителей, которые хронически болеют, испытывают нервно-психологические нагрузки, нуждаются в санаторном лечении. **9,8%** опрошенных обращают внимание на произвольность аттестации. На проблему аттестации как способа дифференцировать оплату труда педагогов и повышения социальной защищенности особо обращается внимание и в «Государственной Программе». А пока аттестация не стала эффективным механизмом более справедливой дифференцированной оплаты труда педагогов.

Всвязи с проведением квалификационной аттестации растет напряженность в коллективах, ибо она влияет на оплату труда, авторитет педагога и свидетельствует о значимости его труда.

4,3% учителей беспокоит взаимоотношения с администрацией, стиль работы руководителей. Демократизация отношений в учебных заведениях-значимая проблема. Но многие педагоги, видимо, полагают, что отношения в школе достаточно демократичны. В анкеты эксперты дополнительно внесли и свои соображения о том, что негативным фактором, влияющим на деятельность учителей, является «низкий профессиональный уровень руководителей образования», «непрофессионализм и коррупция в высшем руководстве МОН РК».

2,2% учителей указывают на трудности, связанные с возможностями повышения квалификации и ее доступности. Мы уже отметили, что мнение учителей неоднозначны в оценках сложившейся системы переподготовки. Программы повышения квалификации должны быть более дифференцированными в соответствии с индивидуальными запросами. Только **2,9%** отмечают трудности взаимоотношений с детьми. Учителя от себя добавили, что «трудно учить того, кто не хочет учиться».

9. Факторы, удовлетворяющие учителей в их профессиональной деятельности

Несмотря на все трудности и проблемы, профессия учителя все же и в социально-психологическом, и в профессиональном плане не потеряла свою притягательность. Наше

исследование показывает, что в иерархии ценностей учительской профессии проявляются следующая последовательность: **17,9%** опрошенных, или каждый шестой учитель, подчеркивает «соответствие профессии призванию» и «творческое содержание труда» считают наиболее значимыми мотивами. Учитель может быть не удовлетворен работой в конкретной школе, оплатой труда, но для него сама по себе ценна профессия учителя, по-своему ее престижность и привлекательность. Она ценна и тем, что дает возможность для развития личностного творческого потенциала. Поэтому наряду с творческим содержанием работы **16,1%** экспертов отдают приоритет возможности роста профессионального мастерства. Несмотря на проявления эмоциональной реакции со стороны многих учителей, вызванной не в полне адекватной оценкой учительского труда, **15,3%** полагают, что работа учителей в обществе получают объективную оценку. Повидимому педагоги ценят тот факт, что они пребывают в культурной среде, **9,6%** респондентов удовлетворены взаимоотношениями в педагогическом коллективе. Педагоги дорожат и тем, что труд учителя «это чистая, удобная работа». Такую оценку условиям труда дают **8,4%** учителей. Но только **6,7%** работников образования довольны заработной платой. И здесь сказывается менталитет казахов умеренности во всем, который пока не утрачен: канағат қарын тойғыздады (если довольствоваться малым, всегда будешь сыт). **5%** учителей возможность подработать считает позитивным фактором: репетиторство и другие платные услуги влияют на материальное положение. Таков выбор наиболее значимых мотивов, удовлетворяющих учителей. Они могут быть неодинаковыми в разных условиях в зависимости от специальности учителя, места проживания и региона. Но ясно одно, что в любом случае они не должны настраивать нас на радужные выводы.

10. Настроение учителей

Нет сомнения в том, что педагоги хотя и медленно, но адаптируются к изменениям в стране и в сфере образования. В этих условиях интересно восприятие учителями сложившейся ситуации. В условиях безработицы в стране учителей не особенно тревожит перспектива потерять работу, особенно в аулах, поскольку школы недоукомплектованы, но, с другой стороны, материальное положение учителей требует серьезного улучшения. Поэтому был предложен вопрос: «Вы верите, что профессия учителя будет престижной и высокооплачиваемой?» Предпочтения распределились следующим образом: **60%** верят, **10%** респондентов скорее не верят, **8,8%** опрошенных вообще не верят, **6%** предпочитают получить вторую специальность и перейти на другую работу, **0,2%** думают так же, но приписали, что «поздно», а **15%** затруднились ответить. Отсюда можно сделать вывод о том, что **учителя, хотя в своем большинстве настроены оптимистически, находятся в состоянии ожидания перспектив изменения своего социального положения и статуса.**

Выводы

Текущая ситуация в сфере образования предельно критически проанализирована в «Государственной Программе» и определены пути повышения конкурентноспособного образования.

Педагоги школ имеют позитивной настрой на реализацию стратегических задач образования, понимают значимость роли образования в обновлении страны. Исследование показало, что в условиях довольно скромного материального положения учителя не уронили достоинства, сохранили гуманистические ценностные ориентации.

Однако, школа, как специфический социальный институт, связана самым тесным образом со всеми социальными слоями общества, со всеми сферами жизни, демографическими и культурными группами населения. И все проблемы социума в экономической, политической, социальной и культурно-идеологической жизни, само собой разумеется, не могли миновать школу.

Дело и в том, что не только система образования зависит от состояния общества в целом, но и сфера образования, ее кадры оказывают обратное влияние на всю общественную жизнь: экономику, политику и культуру.

В сфере школьного образования в течение длительного времени накапливаются сложные социальные и экономические проблемы, которые не находят своего разрешения. Как в материальном и какие социально-психологическом плане, они вызывают серьезные опасения среди работников образования.

Серьезное беспокойство вызывают невежество, снижение интереса к чтению, коррупция в школе, падение престижа профессии учителя, невысокий профессиональный уровень учителей, сложность взаимоотношений педагогов с родителями детей, бумажная писанина и другие проблемы. Учителей волнует проблема качественного изменения содержания и форм повышения квалификации, среди них сильна тяга к нетрадиционным формам переподготовки по их выбору.

Позиции педагогов, психологов, методистов вуза, работников отделов образования, руководителей учреждений среднего образования и опытных учителей, выступивших в качестве экспертов по определению социальных ориентаций и социального самочувствие учителей, по всем проблемам в основном совпадают. Как они отмечают, особенность ситуации заключается в том что с одной стороны, проблемы образования, социальной защиты волнует учителей, причем, длительное время, с другой стороны, надеясь на позитивные изменения учителя, они не потеряли установки и ориентации на инновацию. Вместе с тем среди учителей довольно широко распространена инерция ожидания, пассивности, которая выступает в противоречие с постоянно изменяющимися условиями и потребностями развития образования. Сомнения и опасения можно развеять не словами, а только делами, конкретным опытом, изменениями государственной политики по отношению к школе и учителям.

Изучение общественного мнения педагогов по всем рассмотренным вопросам позволяет лучше понять настроение учителей, характер и степень осознания ими проблем, стоящих перед системой образования. Это мнение-своеобразное зеркало, в котором отражается их восприятие реформ, осуществляемых в этой системе, отношение к различным аспектам происходящих в стране преобразований. Вполне понятно, что сами эти преобразования могут способствовать действительному прогрессу казахстанской школы, если они будут постоянно корректироваться в соответствии с пожеланиями широкой педагогической общественности.

УДК 94 (574)

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ И РОЛЬ ДАННОГО ПРОЦЕССА В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Фризен Д. Я.

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

Мақалада қазіргі замандағы Қазақстанның ғылыми потенциалдық даму мәселесі қарастырылған. Қазақстан тарихын оқытудың принциптері мен әдістері зерттелген. The article considers the problem development of scientific potential of Kazakhstan at the present time. We study the essence and principles of the teaching of national history and the importance of this process for the Kazakhstan society.

Кілт сөздер: *тарих, білім, ғылым, потенциал.*
Key words: *history, education, science, potential.*

В последние годы в Казахстане стало гораздо больше уделяться внимания изучению курса истории Казахстана. В 2013 году эта тема стала активно обсуждаться на высоком государственном уровне. Государственный секретарь Республики Казахстан М.Тажин неоднократно заявлял о необходимости особого внимания не только ученых, преподавателей, но и государства, всего общества к изучению отечественной истории [1]. В принципе, думаю, что здесь нужно уделять особое внимание не только истории нашей страны, но и всех остальных наук, как социально-гуманитарных, так и естественных. Как известно, повышение внимания к отечественной истории в целом, безусловно, необходимое явление для всей системы науки и образования. Известно, что народ, забывший свою историю, в сущности, теряет свою идентичность, превращается в аморфную массу, лишенную уважения к прошлому своих предков, забывает национальные традиции и обычаи. Знание, а главное уважение к истории своей страны, бесспорно очень важно для всего общества. К сожалению, сейчас многие студенты не стремятся к глубокому изучению отечественной истории, и рассматривают сам предмет истории Казахстана, как второстепенный, который не вызывает у них особого интереса. Конечно, есть студенты, отлично знающие историю Казахстана, причем обучающиеся не на исторических специальностях. Но такие студенты не составляют большинство, и даже не составляют половины всех обучающихся. Во многом такая ситуация сложилась в связи со всем спектром проблем, сформировавшихся в образовательной системе страны. Сейчас отчетливо видно, что нужны новые подходы и принципы к развитию отечественного образования и науки. В частности необходимо быть последовательными в реализации принципов Болонской конвенции, которые Казахстана стремится осуществлять. Некоторые учебные заведения, с энтузиазмом восприняв идеи об увеличении внимания к истории Казахстана, решили увеличить учебную нагрузку по данной дисциплине, т.е. увеличить количество аудиторных часов. Мы абсолютно уверены в том, что такой подход не является оптимальным и верным, а напротив, приводит к ещё большей загруженности самой учебной дисциплины и соответственно студентов. Некоторые руководители учебных заведений решили, что лучшим способом для улучшения преподавания истории Казахстана является простое увеличение количества аудиторных часов, наивно полагая, что это значительно повысит интерес к предмету со стороны учащейся молодежи. Честно говоря, от этого выигрывает, в реальном плане, только одна группа людей – преподаватели истории, т.к. таким путем возрастает их учебная нагрузка, т.е. например, вместо одной ставки получается полторы ставки, а соответственно возрастает размер заработной платы. С этим все понятно, возможно, это действительно помогает (в материальном смысле, в первую очередь) определенной части преподавателей-историков, которых, как известно, немало в стране, в том числе имеющих ученые степени и звания. Но, это одна сторона вопроса, а нужно отметить ещё и другую сторону, а именно, насколько механическое увеличение нагрузки по истории Казахстана является приемлемым фактором для самих студентов. Задумывался ли кто-нибудь над тем, если увеличить число аудиторных часов по истории Казахстана, то будет ли это интересно самим студентам, станет ли им от этого легче, а главное интереснее учить историю. Почему-то никто не хочет спросить у студентов, а интересно ли им будет учить историю Казахстана, когда вместо 30 часов лекций станет 50, а вместо 15 часов семинарских занятий появится 30. Но будут ли студенты после этого учить историю нашей страны с большим интересом, или может быть это, напротив, будет вызывать у них еще большее раздражение к этому предмету. Собственно, какая разница студентам, будет ли по истории Казахстана 30 часов лекций или 60. Вряд ли это добавит им энтузиазма. Не думаю, что студенты будут в восторге от того, что истории в учебном плане станет больше. Особенно это касается студентов, обучающихся на неисторических

специальностях. Представьте, если, например, у физиков по специализированным предметам, относящихся к их профессии будет по 3 кредита, а по истории Казахстана 6 кредитов. Понятно, что это вряд ли вызовет у них восторг.

Мы убеждены в том, что механическое увеличение учебной нагрузки по отечественной истории в учебных заведениях не является оптимальным и разумным вариантом решения проблемы. Нужно не просто увеличивать учебную нагрузку, а создавать отдельные, интересные, оригинальные спецкурсы в рамках отечественной истории. Например, можно отдельно ввести спецкурс, касающийся уникальных археологических, этнографических памятников Казахстана, или, например, отдельно изучать личностный фактор, деятельность знаменитых деятелей в истории Казахстана и т.д. и т.п. При этом эти спецкурсы должны быть по выбору студентов. Общеобязательными дисциплинами они не должны быть ни в коем случае. Уверен, что чем интереснее тот или иной преподаватель-историк разработает спецкурс, будет постоянно его усовершенствовать, развивать, интересно преподавать студентам, тем больше учащихся будут посещать этот предмет. Но мало кто хочет разрабатывать эти спецкурсы, ведь для этого нужно работать с источниками, месяцами, или даже годами сидеть в архивах, библиотеках, прочитать и проанализировать огромный пласт литературы, разноплановые материалы. Естественно, многие видят выход в том, чтобы просто увеличить количество учебных часов уже по имеющейся дисциплине «История Казахстана», ведь это путь наименьшего сопротивления, когда не нужно ничего открывать нового и интересного. Добавил материал к уже имеющимся лекциям и все, вопрос закрыт. Действительно, зачем сидеть в архивах, библиотеках, развивать свои риторические данные, работать часами над лекциями и над самим собой. Проще увеличить аудиторные часы и ничего не менять, годами читая студентам одно и то же. Многим рутина намного ближе, чем новые открытия. Ведь создать хороший, интересный, продуктивный, разноплановый, но в то же время, специализированный спецкурс по истории – это сложная, кропотливая работа, требующая неумеренной энергии, затраты физических и моральных сил. Многие не хотят этим заниматься, поэтому и предлагают увеличивать часы.

Безусловно, что нужны новые креативные подходы и идеи, которые помогут разнообразить процесс преподавания отечественной истории. Это не вопрос и проблема отдельного историка в индивидуальном порядке. Этим должны заниматься все историки, особенно работающие в Вузах. Это необходимо поднять до государственного уровня[2]. Когда говорят о том, что нужно улучшить уровень преподавания истории Казахстана, то все сходится к тому, что это нужно для патриотического воспитания молодежи, что нужно знать историю своего народа, что без истории нет будущего и т.д. Все эти доводы конечно верны, но нужно ставить вопрос о том, как сделать преподавание истории более интересным, продуктивным, чтобы именно студентам было интересно эту историю изучать. Эта тема остается обычно в стороне, а между тем, вопрос об интересе студентов к предмету нужно затрагивать не в последнюю очередь. Но еще более очевидным является тот факт, что предмет истории Казахстана в рамках сложившейся учебной нагрузки, не повысит интерес к истории страны в глобальном масштабе. Нужны новые спецкурсы, разработанные и представленные так, чтобы студенты сами заинтересовались историей и начали ее изучать. Вот этого как раз в нашей стране и не хватает. Того, что увеличивая учебную нагрузку, но не делая предмет более привлекательным для учащихся, невозможно поднять у них интерес к дисциплине – этого к великому сожалению, очень многие никак не могут, или не желают понять. А ведь этот вопрос довольно принципиальный. Можно только посочувствовать нашим студентам, которым приходится еще больше времени сидеть за партой, и слушать вдвое больше материала о том, например, как происходил процесс завоевания территории Казахстана монголами, или как развивалась экономика в годы Великой Отечественной войны. Интересно ли им это, понимают ли они материал, успевают ли они по данной дисциплине, интересно ли проводит занятие преподаватель – это естественно никого не интересует. Преподаватели

зачастую думают так – мы в свое время учили даже Научный коммунизм и Историю КПСС и ничего страшного не произошло. Поэтому, думают они, пусть и нынешние студенты молча сидят и пишут лекцию, и не задают лишних вопросов, переживут как-нибудь предмет истории Казахстана даже в большем размере. Но времена меняются, и нужны новые подходы к изучению предмета. Однако многие этого понять не хотят и продолжают жить и работать в рамках давно сложившихся стереотипов и предрассудков. Существует ещё одна довольно значительная проблема, которая в корне губит весь энтузиазм профессорско-преподавательского состава. Речь идет об уравнительном принципе в оплате труда. Например, кандидаты наук получают в целом одинаковую зарплату, разница обычно небольшая. Это конечно погашает интерес к работе. Предположим, один преподаватель работает очень хорошо, его занятия проходят на высоком уровне, он регулярно публикуется в научных журналах, у него есть научные и педагогические достижения, высоко оцененные в соответствующих профессиональных кругах. В то же время его коллега работает далеко не лучшим образом, научные статьи не публикует, признания в научных кругах не имеет. В общем, работает на среднем, или даже ниже среднего, уровне. С течением времени у того преподавателя, который работает лучше, скорее всего возникает вполне резонный вопрос к самому себе – зачем работать лучше, ведь зарплата остается такая же, как и других преподавателей, которые работают не лучшим образом. После этого интерес к работе начинает постепенно ослабевать или исчезает совсем. Вот в этом заключается огромная опасность для всей отечественной системы образования и науки. Уравнительность в оплате труда профессорско-преподавательского состава и ученых приводит к потере интереса к работе, препятствует появлению желания работать лучше. Это очень больная тема для многих преподавателей. Безусловно, никакой уравниловки в оплате труда не должно быть. Зарплата должна являться дифференцированной и напрямую зависеть от уровня учебных, научных и иных достижений того или иного преподавателя, независимо от должностей, степеней и званий. Только личные заслуги должны быть условием для повышения зарплаты. Преподаватель, работающий на высоком профессиональном уровне и его коллега, не показывающий реальных достижений, ни при каких условиях не должны получать одинаковую зарплату. Тот, кто работает лучше, а главное продуктивнее, кто признан в научных кругах, кого по-настоящему ценят как высококлассного специалиста студенты и коллеги, тот должен всегда и везде получать зарплату намного выше, чем те коллеги, которые работают менее продуктивно. Только тогда будет огромный стимул для всех работать лучше, постоянно повышать квалификацию, развивать научные идеи и т.д. И до тех пор, пока это не станет незыблемым правилом для всех учебных заведений, говорить о реальном повышении уровня образования и науки в стране, по меньшей мере, некорректно. Помимо этого нужно отметить и такой факт, что отечественные преподаватели уже давно стали терпимыми к таким негативным явлениям, как списывание студентов на занятиях и экзаменах, а также плагиат в их самостоятельной работе в виде рефератов, курсовых работ и т.д. Эти явления, как ни странно, уже давно никого не удивляют, стали нормой в жизни любого учебного заведения. Для сравнения, например, в американских университетах, студентов, уличенных в плагиате, а также списывающих на экзаменах, сразу отчисляют из учебного заведения. Для них это принципиальный вопрос и они уделяют этому особенное внимание. Но у нас не только не ставится вопрос об отчислении списывающих студентов, но их, как правило, даже не удаляют с экзамена. В лучшем случае шпаргалка изымается, и студент дальше присутствует на экзамене. Хотя естественно это никак не мешает ему, допустим, достать другую шпаргалку. Безусловно, весь учебный процесс должен быть открытым, справедливым и студенты, уличенные в списывании или плагиате должны отчисляться из учебного заведения. У нас на каждом шагу говорят о заимствовании позитивного опыта передовых стран, но почему-то этот передовой опыт заимствуется в искаженном виде, при этом перенимаются не самые лучшие факторы.

Здесь уместно сказать и об успеваемости студентов. Уже давно сложилась такая ситуация, когда в Вузы принимают практически всех абитуриентов, набравших проходной балл на тестировании. Собственно говоря, нет системы соревновательности между абитуриентами, кто набрал баллы, того и зачислили. Поэтому и получается такая картина, что уже на первом курсе набирается огромная масса студентов, не блистающих своими знаниями. И весь парадокс заключается в том, что большинство из них впоследствии благополучно получают диплом. Здесь можно вновь упомянуть об опыте передовых стран. Например, в Венском университете в принципе принимают всех желающих абитуриентов, для этого только нужно сдать необходимые документы. Но затем, уже на первом курсе примерно половина из них отчисляются ввиду неуспеваемости. Таким образом, остаются лучшие абитуриенты, которые продолжают учебу дальше. Такая ситуация и во многих других западных Вузах. И можно, я даже сказал бы нужно, этот, безусловно, позитивный фактор, перенимать в нашей стране. Некоторые могут возразить, что это невыгодно для отечественных вузов и колледжей, которые теряют студентов, учащихся на платном отделении, то есть ссылаются на финансовые проблемы ввиду большого отчисления студентов. Но здесь нужно отметить, что в системе образования на первом месте должны быть вопросы образования и подготовки высококвалифицированных специалистов, а не стремление получить от студентов финансовую прибыль. Вузы, выпускники которых не востребованы на рынке труда, не получили квалифицированного, профессионального образования, не имеют никаких заслуг в области образования и науки, должны лишаться государственной лицензии и закрываться. Тогда, наконец, учебные заведения будут думать не о получении финансовой прибыли, а о предоставлении качественных знаний студентам, чтобы впоследствии не лишиться престижа и лицензии.

Вернемся к проблеме углубленного изучения истории Казахстана, о чем сейчас немало говорится, в том числе и на государственном уровне. Конечно, это своевременный акцент на проблему преподавания отечественной истории. Тем более что сейчас накопилось немало противоречий в этом вопросе. Совершенно верно говорится о том, что историю должны писать именно историки, а не представители точных наук, что, к сожалению, в последнее время присутствует в нашей стране. Также требуется глубокое переосмысление отечественной истории, начиная с самых древних времен и до нашего времени. Необходима колоссальная работа, в том числе в архивах, систематизация источников, переоценка тех или иных событий из нашей истории и т.д. Одним словом, в будущем казахстанским историкам придется самым серьезным образом поработать над огромным пластом источников и материалов, касающихся прошлого нашего государства[3]. Но здесь я хочу сказать о том, что помимо истории, безусловно, в нашей стране присутствуют и другие науки. Согласно наиболее общей классификации наук, они делятся на социально-гуманитарные и естественные науки, при этом, к последним из них относятся и точные науки. И нужно комплексное, поступательное, скоординированное развитие всех наук. Интересно, в наших учебных заведениях задумываются ли всерьез о том, почему в стране нет ни одного лауреата Нобелевской, Филдсовской премий, которые, между прочим, присуждаются ни по истории. Говорить об углубленном, объективном изучении истории Казахстана конечно нужно, но не следует забывать о других науках. Думается, что для прогрессивного развития научного потенциала нашей страны нужно уделить особое, самое пристальное внимание развитию точных наук, в первую очередь математике. Великий ученый Галилео Галилей совершенно верно говорил, что: «Книга природы написана на языке математики, и тот, кто хочет ее прочесть, должен знать этот язык». Не случайно над входом в знаменитую Академию Платона висела надпись: «Не математик, да не войдет!». Действительно, по большому счету, не может быть и речи о прогрессе отечественной науки без всемерного развития математики и других точных наук. Скажем прямо, большинство великих открытий прошлого (Общая теория относительности, гелиоцентрическая картина мира, законы движения планет, всемирный закон тяготения,

создание машин, воздухоплавательных аппаратов и многое другое) были бы просто немислимы без успехов математики. Если бы не было математики, и других точных наук, то человечество никогда бы не достигло такого высокого уровня индустриального развития, как сейчас. Математику совершенно справедливо называют царицей наук, потому что это полностью соответствует истине. Поэтому, говорить об углубленном изучении в нашей стране, по большому счету нужно ни об истории, а о математике, чего сейчас нашей науке сильно не хватает. Собственно с историей ученые и преподаватели-историки, постепенно справятся, найдут новые подходы, принципы, методы, проанализируют источники, это не так уж и страшно, как многие думают. Несмотря на всю шумиху, которую поднимают вокруг отечественной истории, ссылаясь на то, что она якобы необъективно изучается, но я абсолютно уверен в том, что это не глобальная проблема для нашего общества, вернее это решаемая проблема. Но если не уделять должного внимания математике, не развивать математические школы и направления, другие точные, а также естественные науки, то наша отечественная наука будет только деградировать. Вместе с развитием математики будет развиваться весь комплекс точных и естественных наук, физика, информатика, биология и т.д., будет расти научный потенциал. А это все будет позитивно сказываться и на развитии социально-гуманитарных наук, не в прямом смысле, но в плане общего повышения научного уровня страны. Несмотря на то, что я историк, и, казалось бы, должен заботиться об исторической науке, тем не менее, я убежден в том, что в первую очередь именно в нашей стране нужно развивать точные и естественные науки, а социально-гуманитарные науки можно развивать и при существующем потенциале. Все это важно для прогрессивного развития нашей страны.

Конечно, социально-гуманитарные науки очень важны для всестороннего развития общества. Они способствуют духовному развитию человека, постижению им своего внутреннего мира, и смысла бытия, осознанию роли и значения истории своего народа для развития будущих поколений. История, в некоторой степени, составляет основу для всех наук, ведь у каждой из них есть своя история, например, история химии, история физики, история философии и т.д. Здесь и проявляется значимость истории для всего комплекса наук. Вообще, для любого историка очень важно хорошо разбираться в других гуманитарных науках, особенно в философии, политологии, социологии. Я убежден в том, что для специалиста по исторической науке этот аспект имеет принципиальное значение. Например, ему необходимо знать всеобщие законы развития, разработанные Гегелем, владеть информацией о социальной стратификации и социальной мобильности в обществе, знать основы государственного устройства, довольно хорошо разбираться в географических картах и многое другое. Для историка это очень важно, ибо без этих обстоятельств невозможно объективно исследовать историю любой страны и Казахстан здесь не исключение. Вообще я считаю, что пробелы, существующие в развитии исторической науки в нашей стране, во многом связаны с тем, что историки не в полной мере владеют информацией о сущности других социально-гуманитарных наук, не применяют достижения этих наук в исторических исследованиях. Нет в полной мере взаимосвязи между гуманитарными науками, не соблюдается принцип всесторонности, очень важный для науки. Вот для этого нельзя замыкаться на данном предмете истории Казахстана в его существующих рамках, а нужно именно разрабатывать новые интересные спецкурсы. Ведь существует масса интересных, своеобразных проблем в отечественной истории: культурное развитие, археологические памятники, архитектурные творения, история политических сил и направлений, военная история и многое другое. Думается, что это было бы намного интереснее, чем преподавание истории Казахстана в тех рамках, как это принято сейчас.

Некоторые историки могут возразить, что создание спецкурсов по отдельным направлениям будет снижать уровень подготовки студентов по основным, ключевым аспектам истории Казахстана. Но здесь можно с полной уверенностью сказать, что

большинство студентов не воспринимают предмет истории Казахстана приемлемым и интересным для себя, а разнообразные спецкурсы, безусловно, повысили бы интерес к нашей истории. Вместе с отдельными направлениями постепенно будет возрастать интерес к отечественной истории в целом, переход от частных положений к общим факторам. То есть через изучение конкретных аспектов будет возрастать интерес в целом ко всей истории Казахстана. Ведь история тесно связана с поступательным развитием всего мира, общества и каждого человека в отдельности. И именно история должна стремиться к прогрессу всего комплекса наук, всего глобального научного потенциала, находить общее и особенное в явлениях, чтобы понять специфику прошлых событий для избегания ошибок в будущем. История как наука, безусловно, сама должна постоянно развиваться, совершенствоваться, и поэтому сами историки должны развиваться вместе с исторической наукой. Вот почему нельзя замыкаться в узких рамках, а стремиться к постоянному развитию мысли и духа, совершенствовать свои знания, регулярно просвещаться, только так историк сможет понять всю значимость истории для нашего общества. Чтобы история стала интересной для учащейся молодежи, сначала нужно, чтобы сами историки поняли глубокую сущность исторического развития страны, осознали эту историю, поняли ее истинную значимость, так сказать прочувствовали ее от начала до конца. Только после этого можно говорить о том, чтобы возрос интерес к исторической науке у членов нашего казахстанского общества, особенно молодежи. Ко всему вышеизложенному нужно добавить, что не только для истории Казахстана, но и для всех других наук в нашей стране нужны качественно новые подходы, принципы, методы, чтобы повысить их потенциал, значимость для всего общества. Эта глобальная работа еще предстоит будущим поколениям, которым нужно осознать значимость фундаментальной науки для прогресса нашего общества.

Литература

1. Народ в потоке истории // Казахстанская правда. – 2013. – 6 июня. – с. 3.
2. Историческое знание и национальное самосознание // Казахстанская правда. – 2013. – 27 июня. – С. 4-5.
3. Абусейтова М. Новые подходы к исследованию исторических процессов // Казахстанская правда. – 2013. – 26 июня. – С. 3.

**ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВОВЕДЕНИЕ**

УДК 330

**ФОРМИРОВАНИЕ НАУКОЕМОЙ ЭКОНОМИКИ В КАЗАХСТАНЕ
НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ КЛАСТЕРОВ**

Еспаев С.С.

Институт экономики КН МОН РК (Астана)

Мақалада Қазақстан экономикасын бәсекеге қабілетті етуде ғылымның маңызы зор екендігі айтылады. Инновациялық кластердің технологиясын дамытуға инвестиция құя отырып, отандық ғылым мен білім саласын жетілдіру қажеттілігі көрсетілген.

The article examined how to do economy of Kazakhstan better and necessity improvement industry.

Кілт сөздер: инновация, ғылым, кластер, адами капитал, инвестиция.

Key words: innovation, science, clusters, human capital, investments.

В Послании Президента страны Н. А. Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее» указано, что самое важное – это внедрение наукоёмкой модели экономики, которая преследует цель увеличить до 70% долю готовой продукции в казахстанском экспортном потенциале. При этом создание новых высокотехнологических отраслей экономики потребует роста финансирования науки не ниже 3% от ВВП и повышение производительности труда в 5 раз – с нынешних 24,5 тысяч до 126 тысяч долларов.

Как указал Глава государства: нам надо решить ряд задач по приоритетным направлениям. Для этого важно скорректировать и усилить тренд инновационной индустриализации и учесть при разработке проекта второй пятилетки форсирование индустриально-инновационного развития. Ключевым звеном работы станет создание максимально благоприятных условий для развития казахстанского МСБ. В ближайшие 10-15 лет надо создать наукоёмкий экономический базис, без которого мы не встанем в один ряд с развитыми странами мира, что решается на базе развитой науки. Создание наукоёмкой экономики – это, прежде всего, повышение потенциала казахстанской науки.

В этой связи следует отметить, что Казахстану для достижения уровня наиболее развитых стран необходимо обеспечить высокие темпы роста, обязательно устойчивого на протяжении всего периода до 2050 года. Достижение уровня наиболее развитых стран, в первую очередь оценивается по качественным параметрам. Это высокий уровень ВВП на душу населения и продолжительность жизни; качественное образование и здравоохранение; развитая инфраструктура. Главное – это высокий уровень жизни населения, эффективные государственные и частные институты, постоянное стремление к инновациям. Такие возможности дает наукоёмкая экономика, в которой доминирует сектор услуг, а величина добавленной стоимости, измеряемая использованием научных знаний в общем объеме производимых товаров и услуг, достигает 15-20%. Гибкость и динамичность роста в сочетании с устойчивостью может обеспечить переход к наукоёмкой экономике, способствующей стабильному повышению производительности труда и это возможно только через инновации. Высокотехнологичные сферы

промышленности и услуг, инвестиции в научные исследования, образование, информационные и коммуникационные технологии обеспечивают рост ВВП и занятости. Поэтому ставка должна делаться на инвестиции направленные на развитие человеческого капитала и организацию инновационно – технологических кластеров.

При этом надо отметить, что мировые затраты на науку составляют примерно 1,2 трлн. долларов, в то время как на развитие информационных технологий расходуется 3,5 трлн.долларов. Президент США Барак Обама, выступая перед членами Национальной академии наук США и Национальной инженерной академии США, подчеркнул, что одним из факторов выхода из мирового кризиса является развитие науки и технологий и увеличил расходы на науку в четыре раза (400 млрд. долларов). Ежегодные расходы на науку ЕС составляют 270 млрд., Японии и Китая - по 140 млрд. В США в год на одного ученого тратится около 260 тысяч долларов, и это мировой рекорд.

Наукоемкими рынками являются рынки продукции пятого и шестого технологических укладов. Ядро пятого технологического уклада составляет электронная промышленность, вычислительная, оптико-волоконная техника, программное обеспечение, телекоммуникации, роботостроение, производство и переработка газа, информационные услуги. В настоящее время происходит промышленное освоение шестого технологического уклада, ядро которого включает наноэлектронику, генную инженерию, мультимедийные интерактивные информационные системы, высокотемпературную сверхпроводимость, космическую технику, тонкую химию и т.п.

Процесс опережающего роста затрат на науку и образование в структуре материального производства отражается в понятии “наукоемкость” отраслей экономики. К категории наукоемкой принято относить такую продукцию, при производстве которой доля затрат на исследования и разработки в общих издержках или в объеме продаж составляет не менее 3,5-4,5%. Существует и другой показатель - наукоотдачи, под которым понимается отношение объема продаж наукоемкой продукции к расходам на НИОКР за определенный период времени. Критерием эффективности наукоотдачи является относительный рост продаж инновационной продукции. В этой связи государство выделяет на поддержку науки определенную долю своего ВВП. В развитых странах на протяжении последних десятилетий XX в. эта доля составляла от 1 до 3% в зависимости от страны. Это значит, для того чтобы увеличить финансирование на науку на 1 млрд. долл. США нужно, чтобы национальный ВВП вырос приблизительно на 40 млрд. долл. США. Ни в отраслях, ни в масштабах государства выделяемая на исследование и разработку доля затрат не является юридически закрепленным нормативом, она устанавливается как конечный результат множества происходящих в обществе объективных процессов и отражает уровень его социально-экономического, технологического и инновационного развития.

Развитие наукоемкого рынка тесно связано с глобализацией экономики. Эти процессы не просто взаимосвязаны, они - взаимно обусловлены. Рост наукоемких рынков происходит за счет перераспределения финансовых, производственных, материальных и трудовых ресурсов с других рынков. Появление наукоемких производств является результатом технологического развития, когда все увеличивающиеся затраты на науку и образование требуют создания в экономике замкнутого воспроизводственного контура, обеспечивающего отдачу затраченных средств, в том числе на расширение базы исследований и разработок и улучшение системы образования. Согласно данным Всемирного банка 1, национальное богатство развитых стран только на 5% состоит из природных ресурсов, на 18% – из капитала и на 77% - из знаний и умения ими распоряжаться. Финансовые ресурсы не дадут отдачи, если нет людей, способных ими умело и правильно распоряжаться, провести исследования и разработки на высоком научно-техническом уровне и внедрить результаты в производство. Место страны в современном мире определяется качеством человеческого капитала, состоянием образования и уровнем наукоемкости экономики.

Инновационное развитие и формирование наукоемкой экономики является процессом последовательного становления и смены технологических укладов. Однако в экономике республики преобладает третий технологический уклад. Даже в г. Алматы, имеющем мощный научно-технический потенциал, вклад четвертого технологического уклада по оптимистическим оценкам не превышает 25-35%, доминирует третий технологический уклад - примерно 50-60%, вклад второго сохраняется на уровне 5-10%. Поэтому в стране развиваются кластеры, технопарки, СЭЗы, офисы по трансферту технологий, центры инжиниринга, и т. д. Прогнозируя роль инновационно-технологических кластеров, формируемых в Казахстане, прежде всего, следует отметить ожидаемое улучшение структуры отраслей экономики, после сформирования ядер наукоемких производств пятого, а затем, шестого технологических укладов. Они обеспечивают освоение конкурентоспособных технологий и товаров, привлечение иностранных инвестиций, передового менеджмента.

На наш взгляд, главным при формировании наукоемкой экономики и реализации инновации является поэтапное решение поставленных задач в виде последовательных и взаимосвязанных мер: 1) подготовка и создание технологических кластеров, отработка системы контроля и поддержка МСБ с использованием инноваций, в основном на уровне обеспечивающем улучшение технологий в обрабатывающей промышленности, на существующих научно-технологических и производственных базах, апробация выхода товаров на внешние рынки, формирование кадровой базы, закуп лицензий, патентов и технологий; 2) осуществление комплекса перспективных научно-технологических разработок по созданию высоких технологий и наукоемких производств, ориентированных на выпуск продукции, конкурентоспособной на внешних рынках.

Для создания наукоемкой экономики в соответствии с Стратегией «Казахстан - 2050» и реализации инновационно-индустриальной модернизации, необходимо продолжить формирование инновационной инфраструктуры, сделав основной упор на создание кластеров, технопарков и СЭЗов, которые могут сыграть незаменимую роль в увеличении числа малых инновационных компаний, а также содействовать расширению практики формирования сетевых структур по формированию новых «точек роста». Так, новым направлением должно стать последовательное формирование нового инновационного задела как следующий шаг в индустриальном развитии нашей страны. Ключевым инструментом ее реализации должен стать кластерный подход.

В этой связи Президент страны считает необходимым следовать мировой тенденции активного формирования кластеров нового инновационного поколения. Это для нас новое направление и важно организовать эффективные кластеры. Традиционная административная система плохо справляется с этой задачей. Поэтому поставлена сложная цель - организационное оформление кластерного развития. Если после добычи алюминиевого сырья его обогатили сначала из металла начали делать готовые изделия, вплоть до посуды - это есть кластер. Это во всем прослеживается. И в медицине, и в образовании, и в любом производстве. То есть, можно работать так, чтобы в конечном итоге выдавать готовую продукцию», - указал Глава государства.

Анализ показывает, что лидерами в росте конкурентоспособности оказываются те кластеры, которые опираются на **модель «четырёхугольника»** – партнерство органов власти, бизнеса, науки и образования, что особенно важно для нашей страны. Данная модель представляет собой механизм достижения синергетического эффекта непрерывных технологических обновлений и накопления базы знаний в экономике, что дает особую устойчивость и мобильность в глобальной конкуренции. При этом названная модель инновационного развития кластеров включает в себя следующие основные элементы: 1) усиление роли науки и образования во взаимодействии с промышленностью и органами власти; 2) наука, образование, бизнес, власть стремятся к сотрудничеству; 3) каждый их четырех институтов постоянно взаимодействует и разделяет риски. На наш взгляд, **названная модель** представляется исключительно эффективным инструментом,

поскольку становится очевидной параллель инновационной системы и кластера, гармонизация взаимоотношений отдельных участников и их совместных устремлений к единой цели. В мире не существует ни одного примера, где бы национальная инновационная экосистема кластера эффективно действовала вне принципов данной модели. Такой подход к сбалансированному развитию кластеров в виде «четыхугольника» является чрезвычайно актуальным для Казахстана, и в настоящее время это нужно осуществить на базе СЭЗ.

Для достижения целей и задач, сформулированных в Стратегии «Казахстан 2050», необходимо использовать комплексный подход и соответствующий инструментарий государственного регулирования и управления. Исходя из этого государственная поддержка развития инноваций в реальном секторе экономики должна иметь селективный, адресный характер. Налоговые и кредитные льготы, бюджетные средства и другие преференции должны предоставляться инновационным кластерам, взаимосвязанным научно-исследовательским, опытно-конструкторским и производственно-коммерческим организациям, ориентированным на выпуск инновационной продукции. Реализация данной идеи требует пересмотра программных документов. По содержанию и наполнению, в новом качестве государственные и отраслевые программы должны представлять собой набор проектов и бизнес-планов организаций, задействованных в реализации соответствующих проектов.

В целях координации действий в области приобретения новых технологий рекомендуется создать Национальное агентство передачи технологий на базе действующих институтов. Его основными задачами могли бы стать: оказание содействия в определении потребностей в новых технологиях для различных отраслей; помощь в получении и анализе информации об альтернативных источниках технологии; содействие в оценке и отборе технологии, в разбивке импорта технологии на отдельные элементы, в анализе прямых и косвенных затрат, в оценке целесообразности условий передачи технологии, в освоении, приспособлении и распространении иностранных технологий.

Инновационное развитие не может осуществляться без внешних источников. Поэтому важным направлением является создание международных кластеров трансферта технологий. Их цель – содействовать организации двухстороннего трансферта технологий между Казахстаном и странами-партнерами. Уже начал действовать Казахстанско-французский центр трансферта технологий. Заинтересованность к созданию аналогичных структур высказали партнеры из других стран.

Для инновационного развития важное значение имеет реализация проекта «Астана EXPO-2017», включая следующие приоритеты: создание инновационных кластеров на территории проекта; обеспечение площадки EXPO-2017 автономной инфраструктурой для воплощения как научных, так и бизнес-проектов; превращение территории EXPO-2017 в мощный центральноазиатский ИКТ хаб; использование EXPO-2017 как платформы для государственно-частного партнерства.

В инновационно-индустриальной политике регионов целесообразно ориентироваться на формирование ряда **кластеров, таких как новая модель организации бизнеса**, что послужит региональным преломлением идеи цепочки добавленных стоимостей. Инновационные кластеры обладают большей способностью к нововведениям, вследствие следующих основных преимуществ: субъекты инновационного кластера, особенно МСБ, способны более адекватно и быстро реагировать на потребности покупателей; субъектам – участникам кластера облегчается доступ к новым технологиям, используемым на различных направлениях хозяйственной деятельности; в инновационный процесс включаются поставщики и потребители, а также предприятия других отраслей и в результате межфирменной кооперации уменьшаются издержки на НИОКР; субъекты фирмы в кластере находятся под интенсивным конкурентным давлением, которое усугубляется постоянным сравнением собственной хозяйственной деятельности с работой аналогичных субъектов; в отличие от традиционных технопарков инновационные

кластеры представляют собой систему тесных взаимосвязей между фирмами, поставщиками, клиентами, а также институтами знаний, среди которых исследовательские центры и университеты, являясь генераторами новых знаний и инноваций, обеспечивают высокий образовательный уровень региона. Кроме того, у них создается возможность координации усилий и финансовых средств для создания нового продукта и технологий и выхода с ними на рынок. В частности, нами рекомендуется на базе городского технопарка организовать «Региональный инновационно-образовательный-технологический кластер» в Актобинской области (пилотный проект), ядром которого может стать АО "СНПС-Актобемунайгаз". Для этого, на наш взгляд, нужно создать соответствующие условия. В частности, Китайская Национальная Нефтегазовая Корпорация имеет обязательства инвестировать суммарно в развитие данного проекта не менее 4,0 млрд. долларов в течение 20 лет. Стоит отметить, что фактически сумма накопленных инвестиций за период 2002 - 2012 годы составила 6,27 млрд. долларов и корпорация ведет планомерную масштабную работу по развитию компании.

В этой связи следует особо остановиться на **роли центральных и местных органов власти в формировании кластерных стратегий**. Если первоначально кластеры образовывались исключительно благодаря «невидимой руке рынка», прежде всего при модернизации ТНК, то в последнее время правительства многих стран стали «выращивать» их по собственной инициативе в рамках государственно-частного партнерства, оказывая процессу ощутимое материальное и моральное содействие. Для научного и идеологического подкрепления этой идеи нужно создать специальное агентство либо определить ответственный государственный орган и самое основное определить полномочия акиматов всех уровней.

Следует также реализовать комплексную пропагандистскую работу, включающую в себя проведение PR-стратегий, конкурсов среди бизнесменов, семинаров, выставок, конгрессов и других мероприятий, формирующих у населения благоприятное мнение об инновациях и инноваторах. Например, в США в разветвление новейших информационных технологий вкладывается до 40% всех инвестиций. В результате этого абсолютная полнота информации становится объективной необходимостью.

Таким образом, основными ожидаемыми результатами **кластера на базе АО "СНПС-Актобемунайгаз" являются:** обеспечение производства отраслей комплекса новыми техническими средствами и технологиями; укрепление и развитие научной базы разработок инновационных технологий комплекса и их **коммерциализации** (центры трансфера технологий, лабораторные и пилотные центры и др.); развитие взаимодействия научных и проектных организаций с предприятиями комплекса; укрепление кадрового потенциала путем подготовки и переподготовки работников с формированием нового инженерно-технического и управленческого персонала, способного обеспечить инновационное развитие; освещение в средствах массовой информации проводимых работ по углублению сотрудничества предприятий, комплексов; повышение сотрудничества с органами управления, субъектами науки и образования, инфраструктурными организациями, проведение работ по сертификации, лицензированию и т.д.

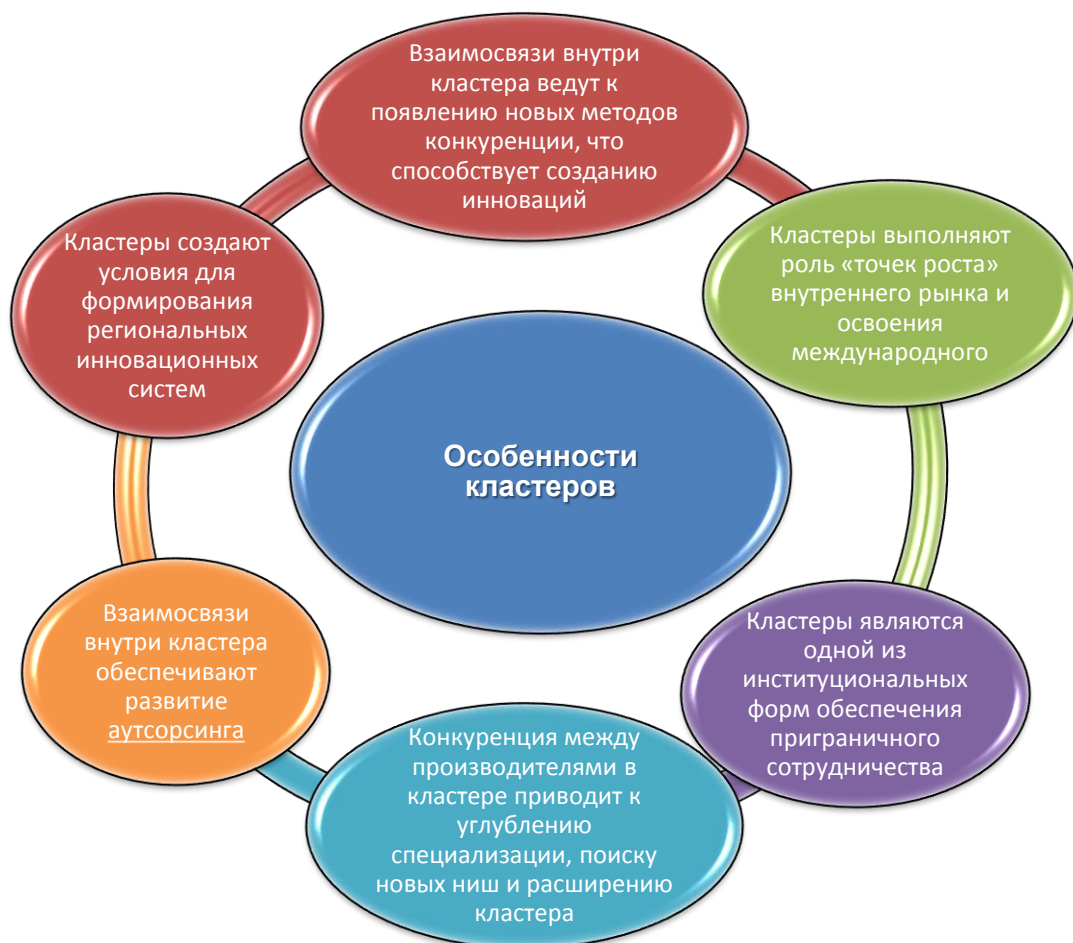
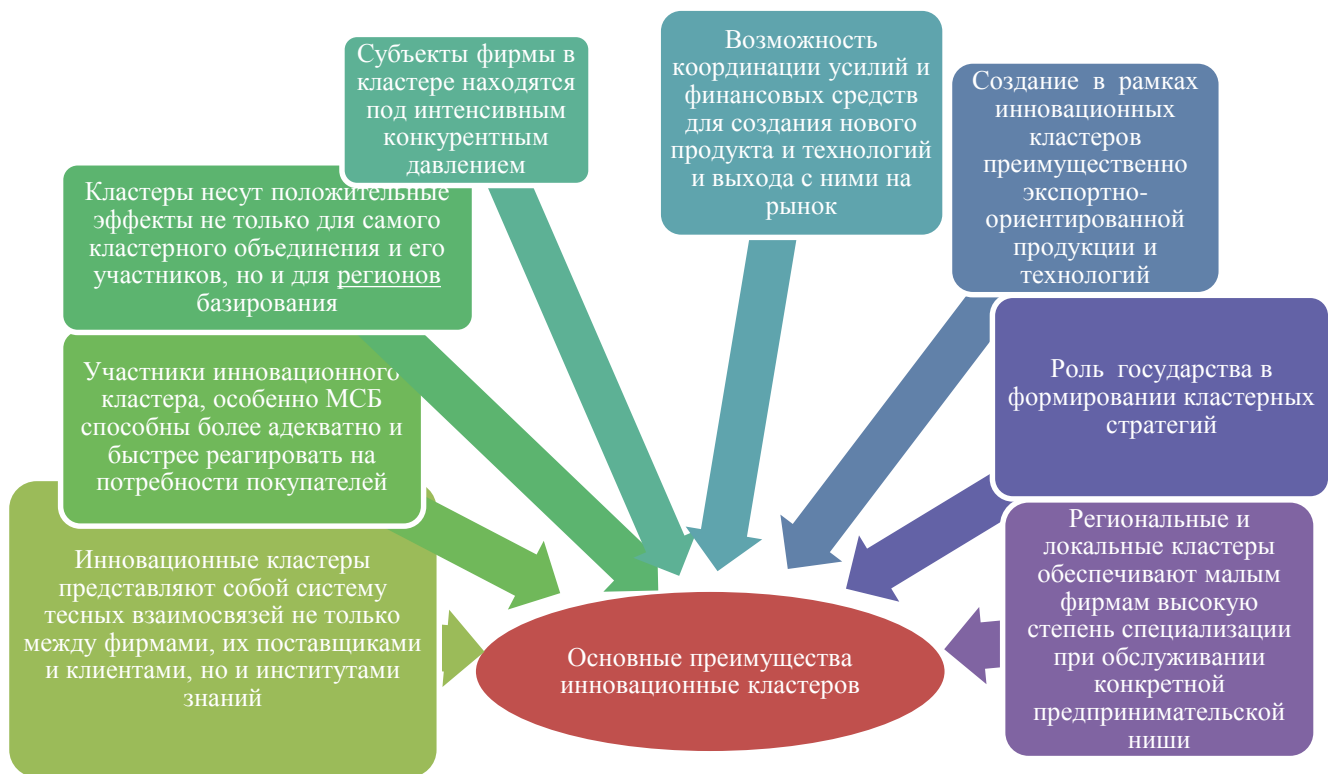
При этом для формирования кластера **АО "СНПС-Актобемунайгаз"** необходимо определить конкретные этапы организации и мероприятия по их достижению. Состав мероприятий, исполнители, сроки, источники и средства реализации в комплексе образуют Кластерную стратегию. Для этого необходимо определить участников, которые будут входить в систему кластера. Также целесообразно начать формирование кластера на основе ядра кластера. В качестве ядра кластера может выступить АО "СНПС-Актобемунайгаз", которое будет являться интегрирующей силой для всех участников. АО станет выполнять функции комплектации портфеля проектов, определения

спецификации проектов, формирования базы конкурентных исполнителей - производителей, организации конкурсного распределения заказов среди предприятий.

Важнейшим этапом формирования кластера на базе АО "СНПС-Актобемунайгаз" является правильное формирование задач, которые будут решать технологическое и образовательное - инновационные кластеры. При этом необходимо предусмотреть выполнение следующих миссии: сформировать базу данных по инновационным предложениям и потенциальным проектам; создать систему **информационной** поддержки инфраструктуры инновационного развития; обеспечить систему подготовки кадров для реализации инновационного развития; сформировать механизмы финансирования инновационных проекты и содействие продвижению инновационных продуктов на внутреннем и внешнем рынках; подготовить проекты учредительных документов и разработать предложения по внесению изменения и дополнений в НПА; выполнить практическую работу по формированию, государственной регистрации и сопровождению инновационных проектов, и др. Перечисленные задачи направлены на создание кластера на базе АО "СНПС-Актобемунайгаз", которая смогла бы обеспечить активизацию инновационного потенциала соответствующих отраслей науки и производства; формирование инновационной культуры; создание благоприятных условий для инновационного развития экономики, повышение её конкурентоспособности путём создания серии инновационных проектов на основе современных научно-технических разработок; обеспечение в будущем устойчивых темпов развития инновации.

Основные принципы кластерного развития

Ключевые проблемы в формировании и реализации государственной

- Недостаточность усилий региональных властей по улучшению условий для инновационной деятельности и кластеризации;
- Недостаточная эффективность инструментов государственной поддержки инноваций;
- Отсутствие действенных механизмов реализации определенных государством приоритетных направлений развития науки и технологий;
- Сохранение барьеров для распространения в экономике новых технологий, обусловленных отраслевым регулированием, процедурами сертификации, таможенным и налоговым администрированием
- Низкая инновационная активность ведущих промышленных предприятий республики
- б) Взаимодействие науки, бизнеса и государства в формировании и реализации инновационной политики пока не носит достаточно регулярного характера;
- 7) Низкая информационная прозрачность инновационной сферы;
- 8) Проблемы межведомственной координации стимулирования формирования кластеров;
- 9) Отсутствие Комплексной государственной программы развития инновационных кластеров до 2020 года ;
- 10) Недостаток квалифицированных кадров;
- 11) Недостаточный уровень развития кооперационных связей и механизмов стимулирования.

Реализация Концепции формирования и развития перспективных национальных кластеров будет обеспечена

Разработкой «дорожных карт» (планы-графики реализации) формирования и развития перспективных национальных кластеров

Ростом производительности труда, в том числе в организациях – участниках перспективных национальных кластеров

Созданием новых предприятий – субъектов малого и среднего предпринимательства, в том числе новых участников перспективных национальных кластеров

Повышением конкурентоспособности отечественных товаров на внутреннем и внешних рынках и увеличением количества инновационно активных организаций и доли экспорта наукоемкой и высокотехнологичной продукции

Модернизацией национальной экономики в соответствии с приоритетными направлениями научно-технической деятельности

Созданием новых и модернизацией существующих рабочих мест, характеризующихся высоким уровнем производительности

Увеличением объемов инвестиций в основной капитал предприятий всех форм собственности кластеров

Литература

1. ¹Where is the Wealth of Nations? - World Bank. - 2005.- С.198.
2. О состоянии и перспективах развития науки и технологии в Республике Казахстан: отчет Министерства образования и науки Республики Казахстан, Национального центра научно-технической информации Республики Казахстан, Национальной Академии наук США.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОТРАСЛИ КАК ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ УСЛОВИЙ ЭФФЕКТИВНОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Нурманов А.О., Тасимов А.Т.

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Бұл мақалада ұлттық экономиканы дамытуда ауылшаруашылық саласының ролі зор екені жайында айтылған.

The article examined the develops of national economy and agricultural industry.

Кілт сөздер: *ұлттық экономика, даму, ауылшаруашылығы.*

Key words: *national economy, development, agriculture.*

В любой современной стране государство играет весьма важную роль в функционировании и развитии национальной экономики. На сегодня практически невозможно представить себе не зависимую от государства рыночную экономику. Проблемам государственного регулирования экономики посвящены труды многих ученых экономистов: С. Л. Брю, Дж. Кейнса, К. Р. Макконнелла, К. Хэмрика, Дж. Харвурда, Л. Абалкина, И. Б. Загайтова, А. Зельднера, А. Ф. Шишкина, А. Голубева, Л. Кошолкиной, М. Коробейникова, В. Орешина, Т. Есполова, К. Сагадиева, Г. Калиева, О. Сабдена, Н. Нурлановой, М. Кенжегузина, Р. Куватова, Ж. Нусипова, С. Ахметжановой, С. Каленовой, Г. Бейсеновой, А. Сапарбаева, Б. Нигай, А. Макуловой, А. Сатыбалдина, С. Турсунова, Т. Есиркепова, О. Ескараева, М. Сигарева.

Ученые, занимающиеся проблемами государственного регулирования экономики, подходят к данному явлению, как правило, с двух позиций. Одна группа исследователей рассматривает государственное регулирование как систему мер, то есть как явление. Другая группа ученых рассматривает государственное регулирование экономики как процесс.

В истории развития мировой цивилизации были разные подходы к оценке роли государства в экономике. В их числе можно назвать меркантилизм, классический подход, марксизм, кейнсианство, монетаризм, неокейнсианство.

Основной экономической школой в период позднего средневековья была школа *меркантилизма*. Меркантилизм - воззрение, имевшее место среди французских экономистов XVIII века, суть которого состояла в том, что государство должно играть активную роль в экономической жизни страны в целях содействия богатству страны и короля.

Сторонники меркантилизма (Т. Мэн, А. Монкретьен) провозглашали необходимость активного вмешательства государства в экономику в целях пополнения государственной казны. Учитывая специфику экономического развития в тот период, а именно то, что главный показатель богатства страны - количество золота, меркантилисты призывали поощрять экспорт и сдерживать импорт.

Следующей ступенью развития представлений о роли государства стала работа А. Смита «Исследование о природе и причинах богатства народов», в которой он утверждал, что «свободная игра рыночных сил (принцип «невидимой руки») создает гармоничное устройство» [1].

В соответствии с *классическим подходом* государство должно обеспечивать безопасность жизни человека и его собственности, разрешать споры, иными словами, делать то, что индивидум либо не в состоянии выполнить самостоятельно, либо делает это

неэффективно. В своем описании системы рыночной экономики А. Смит доказывал, что именно стремление предпринимателя к достижению своих частных интересов является главной движущей силой экономического развития, увеличивая в конечном итоге благосостояние как его самого, так и общества в целом.

Главное заключалось в том, что для всех субъектов хозяйственной деятельности должны быть гарантированы основные экономические свободы, а именно: свобода выбора сферы деятельности, свобода конкуренции и свобода торговли.

Кейнсианская концепция получила распространение в 30-е годы XX века после экономического кризиса в США. Дж. Кейнс выдвинул теорию, в которой опроверг взгляды классиков на роль государства. Теорию Кейнса можно назвать «кризисной», поскольку он рассматривает экономику в состоянии депрессии. По его теории, государство должно активно вмешиваться в экономику по причине отсутствия у свободного рынка механизмов, которые по-настоящему обеспечивали бы выход экономики из кризиса.

При этом Кейнс считал, что государство должно воздействовать на рынок в целях увеличения спроса, так как причина капиталистических кризисов - перепроизводство товаров. Он предлагал несколько инструментов. Это гибкая денежно-кредитная политика, активная бюджетно-финансовая политика и прямое создание государством рабочих мест. Модель государственного регулирования, предложенная Кейнсом, позволила ослабить циклические колебания в течение более чем двух послевоенных десятилетий. Однако примерно с начала 70-х годов стало проявляться несоответствие между возможностями государственного регулирования и объективными экономическими условиями. Кейнсианская модель могла быть устойчивой только в условиях высоких темпов роста. Высокие темпы роста национального дохода создавали возможность его перераспределения без ущерба накоплению капитала.

Однако в 70-е годы условия воспроизводства резко ухудшились. Кейнсианские пути выхода из кризиса только раскручивали инфляционную спираль. Под воздействием этого кризиса произошла кардинальная перестройка системы государственного регулирования и сложилась новая, неоконсервативная модель регулирования.

Теоретической основой *неоконсервативной* модели послужили концепции неоклассического направления экономической мысли (И. Фишер, М. Фридмен). Трансформация модели государственного регулирования заключалась в отказе от воздействия на воспроизводство через спрос и использовании вместо этого косвенных мер воздействия на предложение.

Сторонники теории экономики предложения считают необходимым воссоздать классический механизм накопления и возродить свободу частного предпринимательства. Экономический рост рассматривается как функция от накопления капитала, которое осуществляется из двух источников: за счет собственных средств, т.е. капитализации части прибыли, и за счет заемных средств (кредитов). В соответствии с этой теорией государство должно «обеспечить условия для процесса накопления капитала и повышения производительности производства».

Главные преграды на этом пути - высокие налоги и инфляция. Высокие налоги ограничивают рост капиталовложений, а инфляция удорожает кредит и тем самым затрудняет использование заемных средств для накопления. Поэтому сторонники невмешательства в экономику предложили осуществление антиинфляционных мероприятий (на базе рекомендаций монетаристов) и предоставление налоговых льгот предпринимателям.

Согласно неоклассической теории монетаристов государство может лишь косвенно влиять на экономику. Главная же роль в реализации экономического развития страны отводится рыночным силам. В основу монетаристского подхода, существующего в рамках неоклассической теории, положен постулат о жесткой связи предложения денег и скорости их обращения с объемом производства и уровнем цен. При анализе

экономических связей сторонники монетаристского подхода полагают, что скорость обращения денег стабильна. Это утверждение прямо противоречит кейнсианским постулатам о прямо пропорциональной зависимости скорости обращения денег от процентной ставки и обратно пропорциональной зависимости от предложения денег. Некейнсианцы - сторонники экономической теории, утверждающей, что циклические колебания и инфляция вызываются изменениями в совокупных расходах и предложении денег (Дж. Робинсон, Р. Харрод, Е. Домар). Некейнсианцы выступают за активную стабилизационную политику с предпочтительным использованием инструментов бюджетно-налогового регулирования.

По нашему мнению, такая множественность теоретических воззрений на роль государства в экономике обусловлена, прежде всего, отсутствием целостного концептуального представления о происходящих в экономической жизни явлениях, преобладанием эмпирического подхода к выработке научных обобщений экономических процессов. Так, несостоятельными оказались как кейнсианские подходы к преодолению стагфляции путем активизации государственного вмешательства, так и монетаристские рекомендации по поводу ограничения вмешательства государства в экономические процессы только методами монетаристской политики.

На сегодня, необходимость государственного регулирования получила своеобразное международное признание. Нобелевскую премию по экономике за 2001г. получили три ведущих американских ученых (Д. Стиглиц, Д. Акерлоф и М. Спенс), которые выступают за активное вмешательство государства в регулирование экономики, в том числе в регулирование рыночных отношений. Они считают, что абсолютно свободное, стихийное развитие рынка ведет к созданию неравных условий в экономике. Возникновение острых и нерегулируемых коллизий ведет к дестабилизации и появлению кризисных потрясений, для предотвращения которых, по их мнению, необходимо закономерное возрастание регулирующей роли государства.

Тем не менее, отсутствие целостной теории не позволяет некейнсианцам обоснованно подойти к оценке и прогнозированию реально наблюдаемых явлений и процессов.

В настоящее время в мировой практике сложились три подхода к вопросу о роли государства в руководстве экономикой переходного периода.

Первый из них представлен концепцией невмешательства государства в экономические процессы. Своими корнями он уходит в теорию классиков политической экономии.

Второй подход можно назвать «ограниченной интервенцией государства в экономику».

Он предполагает проведение макроэкономической политики, основанной на монетаристских теориях.

Третий подход предполагает активную роль государства в проведении экономической политики различными средствами, начиная от управления ограниченными производственными ресурсами, проведения структурно-отраслевой и структурно-территориальной политики различными методами. Он связан с планированием национальной экономики в соответствии с идеями К. Маркса, В. И. Ленина и их последователей. На протяжении XX столетия роль государства в экономике неуклонно возросла. Об этом, в частности, свидетельствует роль государственного сектора в экономике большинства стран мира.

Объективная возможность государственного регулирования экономики появляется с достижением определенного уровня экономического развития, концентрации производства и капитала. Необходимость реализации государственного регулирования экономики заключается в нарастании проблем, с которыми и призвано справиться государственное регулирование экономики.

Ученые называют целый ряд причин для государственного вмешательства в экономику. В частности, можно выделить следующие:

- отсутствие в реальности совершенной конкуренции;

- недоступность для рыночных субъектов всей информации и неспособность рынка достичь полного равновесия;
- необходимость общественного перераспределения благ в соответствии с факторами, неподвластными рынку;
- отсутствие многих видов рынков в достаточно развитом виде (например, фьючерсные и страховые);
- наличие внешних факторов (экстерналий), требующих компенсационных действий;
- существование значительных сфер, связанных с созданием и потреблением общественных благ (оборонные услуги, фундаментальная наука и т. п.);
- разграничение «достойных потребностей» и тех, интерес к которым нужно снижать (алкоголь, табак, наркотики и др.).

Вышеназванные причины характеризуют ортодоксальный подход к объяснению государственного регулирования, который может быть определен как теория общественных интересов.

Существует также второй подход – теория захвата выгод от регулирования.

Родоначальником его был американский экономист Джордж Стиглер. Он отмечает, что государство с его мощью и организационным аппаратом является потенциальным источником или угрозой для каждой отрасли. Поэтому главные задачи теории экономического регулирования состоят в том, чтобы объяснить, кто будет получать выгоды или бремя от регулирования, какие формы регулирования будут применяться и каково влияние регулирования на распределение ресурсов. Центральный тезис Стиглера состоит в том, что, как правило, регулирование приобретает отраслью и предназначено и осуществляется исключительно для ее выгоды.

В качестве основных направлений регулирования рыночных отношений отечественные ученые выделяют:

1. Регулирование непосредственно процесса производства:

- по структуре субъектов хозяйственной деятельности путем регламентации, кто имеет, а кто не имеет права участвовать в производстве определенного набора товаров в тех или иных регионах;
- по отраслевой и региональной структуре хозяйственной деятельности путем поощрения приоритетных направлений роста производства;
- воздействием на темпы экономического развития, в одних случаях стимулируя рост, а в других сдерживая «перегрев» экономики.

2. Регулирование товарного обращения:

- по линии внутреннего товарооборота,
- по линии внешней торговли.

3. Регулирование денежного обращения, внутреннего и валютного.

4. Регулирование доходов различных социальных групп.

5. Регулирование потребительского рынка.

6. Регулирование движения ресурсов, обеспечивающих нормальное развитие социальной сферы, экологическое благополучие.

Все вышеперечисленные направления можно сгруппировать по четырем основным сферам государственного вмешательства в экономику:

- поддержка конкурентной среды;
- обеспечение общеэкономической стабильности;
- социальная обеспеченность и сбалансированность;
- преодоление кризисов на микроуровне.

Опыт стран с развитыми рыночными отношениями показывает, что их экономический рост сопровождался существенным увеличением доли государственных расходов в ВВП. После Великой депрессии, а также во время Второй мировой войны наблюдалось значительное повышение доли государственных расходов в структуре ВВП всех стран.

Например, США и Япония, традиционно имевшие самый низкий удельный вес правительственных расходов, тем не менее, не избежали общей тенденции роста роли государства в экономике. К концу XX века европейские страны заняли позицию у отметки 50% ВВП, распределяемого через бюджет государства, США и Япония остановились на 35% соответствующих расходов.

В целом развитые страны мирового сообщества увеличили долю государственных расходов в ВВП за сто лет в 2,5-3,5 раза, что показывает устойчивую тенденцию к усилению роли правительства в регулировании рыночной экономики.

Мы полагаем, что в ближайшее десятилетие усиление роли государства и формирование государственной политики в области поддержания и стимулирования экономического роста должны быть ориентированы на активизацию следующих важнейших факторов:

1. Развитие единого международного рынка товаров и поддержка открытых национальных рынков с целью эффективного использования внутренней и внешней конкуренции на рынках товаров и услуг (для стран, имеющих примерно одинаковый уровень развития).
2. Защита прав частной собственности.
3. Оптимизация государственных расходов и минимизация инфляции вследствие необоснованных денежных эмиссий. Госбюджет должен быть оптимальным для структуры и размера экономики: излишние государственные расходы могут привести к вытеснению и оттоку капиталов из частного сектора.
4. Эффективность налоговой системы и системы социальной поддержки, которые должны создать условия для роста легального предпринимательства и повышения уровня жизни населения.
5. Стимуляция предпринимательской активности.
6. Инвестиции в человеческий капитал – активная политика государства на рынке труда, особенно в сфере образования.

Следует подчеркнуть, что государственное регулирование распространяется в той или иной степени на все отрасли национальной экономики. Весьма значимую роль оно играет в развитии именно сельскохозяйственной отрасли по ряду объективных и субъективных причин.

Литература

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Т. 1-2. – М., Л., 1935. Т.1. – 371 с., Т.2. – 374 с.

ӘОЖ 631.1

Еуразиялық экономикалық одақ - аймақтық деңгейдегі стратегиялық жоба

Жүнісов Б.А., Мамбетов У.Е.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В статье рассматриваются вопросы вступления Казахстана в Евразийский экономический союз, проблемы создания новых рабочих мест, повышение конкурентоспособности отечественной продукции, что является одной из составляющих успеха в развитии экономики нашей страны.

In the article examined questions of entry Kazakhstan to the Eurasian economic union and problems of creation of new workplaces, increase of competitiveness of home products, that is one of constituents of success with development of economy of our country.

Ключевые слова: *зона свободной торговли, таможенный союз, интеграция, единое экономическое пространство, евразийский экономический союз, торговая политика, индекс глобальной конкурентоспособности.*

Key words: *free trade zone, customs union, single economic about, Eurasian economic union, trade policy, index of global competitiveness.*

Еуразиялық экономикалық одақты құру (ЕАЭО) – 1994 жылы Президент Н.Ә.Назарбаев ұсынған Еуразиялық ынтымақтастық идеясы 20 жыл бойы жоспарлы және жүйелі түрде жүзеге асырылып келді. Қазақстан, Ресей және Беларусь елдері арасындағы экономикалық ынтымақтастық 1996 жылы **еркін сауда аймағын** құрудан бастау алды. Оның екінші кезеңі **Кеден одағы (КО)** қалыптастыру болды, оның аясында 2011 жылдың 1 шілдесінен бастап үш мемлекеттің арасындағы кеден шекарасы жойылды. 2012 жылдың 1 қаңтарынан бастап біздің елдеріміз ынтымақтастықтың үшінші сатысына, яғни **Бірыңғай экономикалық кеңістікке (БЭК)** қадам басты. Оның шеңберінде тауарлардың, қызмет көрсетудің, капитал мен жұмыс күшінің еркін қозғалысы қамтамасыз етіле бастады. Қазірде Кеден Одағы және БЭК барынша серпінді дамып жатқан әлемдік экономикалық жобаға айналды. Бұл жетістіктер біздің елдеріміздің арасында **Еуразиялық Экономикалық одақты** құруға алғышарт жасады.

Еуразиялық экономикалық одақ 20 млн. шаршы км. (әлемдік құрылықтың 15%) көлемдегі территорияны біріктіреді, 170 млн. тұрғындары бар, 2,5 трлн. АҚШ доллары көлеміндегі (шамамен, әлемдік ЖІӨ-нің 5% құрайды) жаңа экономикалық орталық құрылып отыр. Қазіргі таңда кедендік ғғодақ елдері мұнай мен газды өндіруден 1-ші, минералды тыңайтқыштарды шығарудан 2-ші, электр энергиясынан 3-ші, астық, көмір және болат қорытудан 4-ші орынға шықты.

Әлемде 200 интеграциялық бірлестіктер бар. Экономикалық аймақтану интеграциялық процесі жер шарының әртүрлі аймақтарында жүзеге асырылуда, соның ішінде 28 елді біріктірген **Еуропалық одақ**, Оңтүстік-Шығыс Азиядағы **АСИАН**, Солтүстік Америкалық аймақтағы **НАФТА**, Оңтүстік Америкадағы **Меркосур** ғаламдық экономикалық ынтымақтастықта елеулі рөл атқарып келеді. Енді міне, **Еуразиялық экономикалық одақ** жаңа экономикалық бірлікке айнала отырып, әлемдік санада берік негізге ие болатынына сенімдіміз.

Бұл одақ халықаралық келісім шарт нышанындағы, белгілі бір ерекшелігі бар, халықаралық тәжірибиені және қатысушы елдердің ерекшелігін үйлестіретін аймақтық бірлестік болып табылады. Айта кету керек, ЕАЭО Кеден одағы немесе Бірыңғай экономикалық кеңістік сияқты саяси одақтың элементтерінен мүлдем ада. Бұл қатысушылар үшін нақты пайдасы бар таза экономикалық құрылым. ЕАЭО мынандай негізгі экономикалық қағидаттарға сүйенеді. Оған Еуразиялық кеңістіктің ашықтығы, дамудың эволюциялылығы, барлық шешімдерді қабылдаудағы тең құқықтылық, экономикалық прагматизм, егемендікті сыйлау, еріктілік жатады. Мұның бәрі де ЕАЭО Шартында жан жақты көрініс тапқан.

Құрамы және мазмұны бойынша ЕАЭО-тық шарт 969 беттен, 23 бөлімнен, 35 қосымшадан тұрады және экономиканың маңызды салаларын қамтиды. Қатысушы елдермен жобаны талқылау нәтижесінде халықаралық стандарттарға жауап беретін жетілген нормативтік - құқықтық базаға қол жеткізілді. Құжат көптеген бағыттар, соның ішінде кедендік әкімшілік жасау, үшінші елдерге қатысты сауда саясаты, ЕАЭС аясында бәсекелестік саясат, техникалық реттеу және санитарлық ветеринарлық, фитосанитарлық шаралар бойынша балансыланған және салмақты.

ЕАЭО-тың Қазақстан кәсіпкерлері үшін елеулі артықшылықтары мен мүмкіндіктері бар. Оған тауарлармен қызметтердің, капиталдың, жұмыс күшінің үш ел арасындағы еркін қозғалысы, бірыңғай мемлекеттік сатып алу жүйесіне кәсіпкерлер үшін қол жетімділік, бәсекелестіктің тең шарты, біртұтас нарықты құру есебінен инвестициялық шығындардың азаюы, интеллектуалды меншік құқын қорғау, ЕАЭО ішінде кедендік баж салығының

болмауы, техникалық реттеудің жалпы жүйесі, теміржол жүк тасымалының бірыңғайландырылған тарифі жатады. Мысалы бірыңғай сатып алуларға үш елдің кәсіпкерлер бизнесмендері қол жеткізе отырып бәсекелестік пен қызмет сапасын арттырады. Сондай-ақ Ресейдің көлік инфрақұрылымына енудің оңтайлы шарттар есебінен қазақстандық экспорттаушылар көлік шығындарын қысқартып, сәйкесінше үшінші елдер нарықтарында өз тауарының бәсекелестігін күшейтеді. Айталық Еуропаға газды экспорттау арқылы қосымша табыс алу мүмкіндігі бар. Мәселен, қазақстандық газдың экспорттық бағасы мың м3 үшін 223,8 АҚШ долларын құрайды, ал ол Еуропада 470 доллар. Осылайша, көлік инфрақұрылымына жеңілдікпен енген жағдайда түсер пайда шамамен мың м3 үшін 145,2 АҚШ долларын құрайтын болады.

Кейбір сараптаушылардың пікірінше, экономикасы әлем бойынша бесінші орындағы Ресей мен экономикалары шағын Қазақстан және Беларусьтің тең құқылы одағы мүмкін бе деген сұрақ туады. Оған мынандай уәж айтуға болады. Біріншіден, қазіргі таңда үш елдің даму деңгейі, яғни бәсекеге қабілеттілігі шамалы, соның ішінде жан басына шаққандағы ЖІӨ мөлшері, білім мен денсаулық сақтау, жаңа технологияның таралуы, жұмыс күшінің кәсібилігі, көлік инфрақұрылымы бойынша бір біріне жақын деңгейде. Сонымен бірге, бәсекеге қабілеттіліктің әлемдік рейтингі және бүкіләлемдік экономикалық форумның индексі бойынша Қазақстан 50-ші орында (Ресей - 64, Беларусь - 94-ші орында), ал Менеджмент институтының жаһандық қабілеттілікке байланысты рейтингі бойынша Қазақстан 34-ші, Ресей Федерациясы - 42-ші орында (Беларусь Республикасы қатыспайды). Қазақстанның артықшылығы икемді және тиімді еңбек нарығында (15 орын) және тұрақты макроэкономикалық көрсеткіштерде (23 орын). Соңғы жылдары елімізде қосылған құны жоғары дайын өнімдер экспортқа шығарыла бастады. Соның ішінде жеңіл және жүк автомобилдері, тепловоздар, аккумуляторлар, конденсаторлар, минералды тыңайтқыштар, фосфор, ұн, макарон бұйымдары, кондитерлік өнімдер тек қана ішкі нарықты қамтамасыз етіп қоймай Кеден одағы, ТМД және алыс шет елдерге де экспортталады. 2009-2013 жылдар аралығында экспорттың үлесі 44,9%-дан 54,3%-ға өсті.

Әлемдік сараптаушылардың бағалауынша, ХХІ ғасырдың бірінші онжылдығындағы барынша серпінді 25 экономиканың арасында Қазақстан үшінші орынды иемденді. Соңғы жиырма жылда жан басына шаққандағы ЖІӨ 20 есе артты, сөйтіп 2013 жылы 12 мың АҚШ долларын құрады, елдің алтын валюта қоры 90 млрд. АҚШ долларынан асты, бұл Қазақстан экономикасының 30% құрайды. Кеден одағы құрылғаннан бері Қазақстанның өңдеу өнеркәсібіне құйылған тікелей инвестициялардың көлемі екі есе өсті. Қазақстанның өңдеу өнеркәсібіне құйылған шетелдік тікелей инвестициялардың көлемі 88% көбейді, яғни 2009-2012 жылдарда 1,8 млрд. АҚШ долларынан 3,4 млрд. АҚШ долларына өсті. Кедендік одақ жұмыс істегеннен бастап мүше-мемлекеттердің өзара саудасының артқандығы байқалды және жалпы қазақстандық экспорт, 2009 жылмен салыстырғанда 64% ұлғайды.

Жоғарыдағы позитивті көрсеткіштерге қарамастан бір сыпыра бағыттар бойынша Қазақстанның деңгейі әлі де төмен. Айталық «Жаңа технологияға қол жетімділік» және «Кәсіпорын деңгейінде технологияны қолдану» көрсеткіштері бойынша, сәйкесінше 88 және 78 орында. Соңғы жылдары елімізде ғылыми зерттеулерге арналған шығынның көбеюіне қарамастан халықаралық салыстыру деңгейінде оның мөлшері әзірше мардымсыз болып отыр. Мысалы, ғылыми зерттеу және тәжірибе -конструкторлық жұмыстар шығыны Израилде ЖІӨ-нің 4,38%, Финляндияда - 3,78%, Оңтүстік Кореяда 3,74%, Норвегияда 1,67% құрайды, ал Қазақстанда 2013 жылы оның мөлшері шамамен 0,3% құрады. Осы тұрғыдан алғанда және әлемдік тәжірибие көрсетіп отырғанындай иновациялық жаңа салаларды, ғылыми-техникалық зерттемелерді дамытуға, дүниежүзілік нарықта бәсекелестікті арттыруға қажетті қамтамасыз етер күшке ие бірнеше ірі экономикалардың бірігуі арқылы құрылған одақтар өмір сүруге қабілетті екендігін

көрсетеді. Финляндияның тәжірибиесі көрсеткендей осындай ірі орталықтардың айналасында шоғырланған шағын әріптестердің гүлденуіне жол ашылады.

Еуразиялық экономикалық одақтың Қазақстанға тигізетін пайдасы қандай деген сұраққа жауап беріп көрелік. Оның тиімді жақтарына мыналар жатады деуге толық негіз бар: әлемдік дағдарыстарға тұрақтылықты арттыру; тарифтік және тарифтік емес кедергілерсіз біртұтас нарыққа шығу; өндіріс пен технологияны жаңарту және өндірістік қуатты ұлғайту; сыртқы сауданың өсуі; нығұрлым жоғары талаптар есебінен өнім сапасын арттыру; бәсекелестіктің артуынан бағаны төмендету; бірлескен кәсіпорындарда жаңа жұмыс орындарын құру; экономиканың шикізат емес секторының айтарлықтай дамуы; инвестициялық ахуалды жақсарту; қызмет көрсету нарықтарын, адам ресурстарын дамытудың жаңа деңгейіне шығу; жаңа капитал және ғылымды қажетсінінтенін салаларды ашу. Сонымен бірге, тұрғындар көптеген тауарлар мен әртүрлі қызмет көрсету түрлеріне қол жеткізеді, оның сыртында импорттық өнімдер мен жергілікті өнімдер арасындағы бәсекелестіктің орын алуы, олардың бағасының, белгілі бір шамада төмендеуіне мүмкіндік береді. Өндірілетін тауарлардың дүниежүзілік стандарттарға жауап бере алатындай жоғары сапада болуына талап күшейеді. Осыған орай, азық-түлік тауарларын өндірудің техникалық регламентін бірегей сипатқа көшіру жоспарланып отыр. Мәселен, бүгінгі таңда шұжық өнімдеріндегі еттің үлесі 5-20% ғана екен. Техникалық бірегей регламент енгізілген жағдайда Ресей стандарттарына сәйкес мұндай өнімдердің құрамындағы ет 60%-дан кем болмайтын болады. Тағы бір артықшылық – жаңа ашылған біріккен кәсіпорындардың және жұмыс істеп тұрғандарының кеңейтілуі есебінен жаңа жұмыс орындары ашылады, ол жұмыссыздықты азайтып, халықтың әл-ауқатының көтерілуіне серпін береді, одақтың кез-келген елдерінде жұмысқа қабылдау кезінде кәсіби және әлеуметтік құқықтары мен міндеттері ортақ болады.

Еуразиялық экономикалық одақ Қазақстанның тәуелсіздігіне нұқсан келтірмейме деген де сұрақ туындайды. ЕАЭО ең алдымен мүше-елдердің егемендік теңдігін, олардың территориялық тұтастығын және тараптардың ұлттық мүделерінің сақталуын ескеріп, халықаралық құқықтың көпшілік мойындаған нормаларының негізінде құрылып отыр. ЕАЭО туралы шарттың 118-бабына сәйкес әр қатысушының ұйымнан шығу құқы сақталады. Себебі ЕАЭО саяси одақтың элементтерінен мүлдем ада, оның мақсаты бірыңғай нарық құру, саяси егемендікке нұқсан келтірмей, тауарлардың, қызмет көрсетудің, инвестициялардың, еңбек ресурстарының қозғалысындағы кедергілерді жою (ЕАЭО туралы шарттың 1 бабы). Экономикалық тұрғыдан ЕАЭО қазақстандық кәсіпкерлерді нарықтан ығыстырады, нәтижесінде кәсіпорындар жабылып жұмыссыздық көбейеді дегенде пікір бар. Біздің пікірімізше, одан келетін елеулі салдар жоқ, себебі Қазақстан 17 млн. ғана халқы бар ауқымы тар нарық. Сондықтан Ресей және тағы сол сияқты алпауыт мемлекеттерден шығарылатын тауарлар сыйымдылығы жоғары Қытай, Еуроодақ нарықтарына баруға мүдделі. Дегенмен, ЕАЭО жағдайында қазақстандық кәсіпкерлерге бәсекелестік қабілеттерін арттыруға түрткі болады, оларды иновациялық жобаларға инвестиция салуға, халықаралық стандарттарға сәйкес келетін бәсекелестік қабілеті жоғары өнімдерді шығаруға экономикалық тұрғыдан мәжбүр етеді. Тағы бір түйткілді мәселе болашақта біртұтас валютаны ендіру мәселесі туралы пікірлер. Айталық, Ресей Федерациясы үкіметінің бірінші орынбасары Игорь Шувалов қаржы немесе валюталық одақ туралы сұрақтарды зерттеу керек, бірақ ол, келешектің мәселесі және қазірде күн тәртібінде көзделмеген деп айтқан болатын. Ал Қазақстан Республикасының бірінші вице-премьер министрі Бақытжан Сағынтаев ЕАЭО деңгейінде біртұтас валютаны енгізу бірде-бір рет талқыланған жоқ, ешқандай да валюталық немесе қаржы одағы туралы сөз болуы мүмкін емес деп нақтылады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы–2050: Бір мақсат, бір мүде, бір болашақ» Жолдауында әлемнің дамыған 30 елінің қатарына кірудің маңызды механизмін, біз, еліміздің экономикасының аймақтық және жаһандық

экономикалық жүйелерге интеграциялануынан айқын көреміз, бұл, бірінші кезекте Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одақтың қалыптасуына қатысуымен, Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруімен байланысты деп атап көрсеткен болатын.

УДК 345.21

К ВОПРОСУ О ФОРМАХ И МЕТОДАХ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОТРАСЛИ

Нурманов А.О., Тасимов А.Т.

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Ауылиаруашылығы саласы мемлекет тарапынан қолдауды қажет етеді. Жер - ұлттық байлықтарымыздың бірі. Сондықтан оны тиімді пайдалану керек.

The land our first national riches. Therefore the agricultural needs a support industry from the state.

Кілт сөздер: ауылиаруашылығы, қолдау, жерді тиімді пайдалану.

Key words: land, agriculture, support.

Государственное регулирование аграрного сектора является одним из важнейших условий устойчивого функционирования аграрной экономики. Как ни одна другая отрасль национальной экономики, аграрный сектор ввиду своих специфических особенностей нуждается в государственном регулировании и поддержке.

На основе проведенных исследований нами был выявлен ряд предпосылок, обуславливающих усиление роли государственного регулирования аграрной сферы с учетом ее специфики. А именно:

- во-первых, земля как основное средство производства в сельском хозяйстве, являясь частью национального богатства страны, объективно требует со стороны государства определенных мер по ее эффективному использованию, демонополизации, сохранению и повышению почвенного плодородия;
- во-вторых, труд работников аграрной сферы отличается такими особенностями, как сложность нормирования во многих случаях, прерывистость, растянутость в течение суток, сезонность и т. д., что делает его непрестижным и непривлекательным, особенно для молодежи, а отсюда - усиление миграционных процессов и весьма сложное демографическое положение на селе, обуславливающие необходимость государственного вмешательства и регулирования вышеназванных процессов;
- в-третьих, уровень развития производительных сил на селе существенно ниже в сравнении с другими отраслями народного хозяйства. За годы реформ данная проблема еще более обострилась, значительно сократилось наличие тракторов, комбайнов, сельскохозяйственных машин, а имеющийся на сегодня парк сельскохозяйственной техники морально устарел и физически износился;
- в-четвертых, в условиях нерегулируемой рыночной экономики, при свободной конкуренции цены в монополизированном секторе промышленности растут значительно быстрее, чем в демонополизированном аграрном секторе;
- в-пятых, высокий уровень рискованности предпринимательской деятельности в аграрной сфере, прямая зависимость доходности отрасли от природно-климатических условий приводят к повышению неустойчивости доходов сельскохозяйственных предприятий и могут представлять серьезную угрозу благополучию товаропроизводителей, а также

оказывают значительное влияние на трудовые ресурсы, занятые в сельском хозяйстве, так как сокращение объемов производства вызывает рост как скрытой, так и реальной безработицы;

- в-шестых, сезонность сельскохозяйственного производства, выражающаяся в большом временном разрыве между произведенными затратами на производство продукции и получением доходов от их реализации, объективно обуславливает необходимость использования среднесрочных и долгосрочных кредитных ресурсов, получение которых в коммерческих банках, с одной стороны, весьма затруднительно из-за отсутствия залоговой базы, а с другой – малоэффективно из-за дороговизны кредитных ресурсов;

- в-седьмых, низкий уровень развития производственной, социальной и рыночной инфраструктур делают аграрный сектор еще менее инвестиционно привлекательным, что свидетельствует о необходимости активизации соответствующей работы со стороны государства по их восстановлению и созданию;

- в-восьмых, низкий уровень менеджмента сельскохозяйственных предприятий, определенный консерватизм мышления и поведения не позволяют при быстроизменяющихся внешних и внутренних условиях хозяйствования принимать соответствующие эффективные управленческие решения, что также вызывает необходимость создания государственных образовательных, информационных программ для сельхозтоваро производителей.

Таким образом, вышеперечисленные и многие другие особенности сельского хозяйства объективно обуславливают необходимость государственной поддержки и регулирования аграрной экономики через различные механизмы и инструменты.

В экономической науке нет единства относительно возможных инструментов государственного регулирования экономики. Так, одни ученые выделяют три главных инструмента, или средства влияния правительства на экономическую деятельность [1]:

- налоги на доходы, товары и услуги. Такие налоги сокращают доход, получаемый частными лицами, а следовательно, и частные расходы и обеспечивают необходимыми ресурсами общественные расходы;
- расходы на некоторые виды товаров или услуг, а также трансфертные платежи, которые предоставляются частным лицам;
- регулирование и контроль, которые побуждают людей осуществлять или прекращать определенную экономическую деятельность.

Другие выделяют следующие методы экономического регулирования со стороны государства на макроэкономическом уровне:

- 1) денежная политика;
- 2) налоговая политика;
- 3) политика государственных расходов;
- 4) управление государственным долгом.

Среди административных методов отмечают:

- 1) прямой государственный контроль над монопольными рынками;
- 2) меры превентивного порядка, ограничивающие побочные эффекты рыночных процессов;
- 3) разработка стандартов, контроль их соблюдения;
- 4) определение и поддержание минимально допустимых параметров жизни населения.

Обращает на себя внимание нетрадиционный подход к группировке инструментов государственного регулирования. В частности, выделяются следующие основные элементы:

- экономическое прогнозирование – предвидение будущего состояния экономики и сопряженных с ней сфер;
- составление индикативного плана (прогноза) по всему комплексу хозяйства страны;

- разработка и реализация адресного плана по определенному кругу хозяйственных субъектов, входящих в подведомственное государственным органам власти хозяйство;
- применение инструментария косвенного воздействия (через экономические рычаги) на хозяйствующие субъекты;
- разработка и реализация целевых комплексных программ по решению наиболее приоритетных задач социально-экономического развития страны.

На наш взгляд, применительно к сельскому хозяйству меры государственного воздействия на функционирование АПК можно разделить на две группы:

- прямое воздействие государства на развитие сельского хозяйства, включающее принятие директивных, административных и плановых мер по регулированию данной отрасли;
- косвенное воздействие - ценовые, кредитно-финансовые, налоговые и инвестиционные механизмы.

При этом государственное регулирование может проводиться с помощью целого ряда методов. Прямое воздействие на функционирование АПК осуществляется через:

- бюджетное регулирование. Государственные органы обладают правом распределять средства бюджета по различным направлениям. При этом одним отраслям, сферам, социальным группам населения, признанным в данный промежуток времени приоритетными, могут быть выделены большие бюджетные ассигнования, государство также может осуществлять субсидирование процентных ставок кредитных банков для агропромышленных предприятий;
- регулирование путем формирования государственных программ и государственных заказов. Правительственные органы часть бюджетных средств направляют на реализацию социальных, научных и других программ, заказывая предприятиям производство определенных видов товаров и услуг коллективного пользования в сфере здравоохранения, обороны и т.д. Таким образом, производство направляется в определенное русло, необходимое государству;
- социальное регулирование, в том числе государственное социальное страхование. Предусматривает меры по пенсионному обеспечению, помощь инвалидам, детям и другим нуждающимся категориям населения, страхование здоровья и жизни людей. Государство устанавливает минимальный уровень пенсий, пособий, стипендий и других форм государственных трансфертов;
- регулирование условий труда, трудовых отношений, оплаты труда. Выражается в форме государственного законодательства о труде и занятости, призванного обеспечивать охрану труда, соблюдение трудовых контрактов, выплату пособий по безработице;
- регулирование охраны и восстановления окружающей среды предусматривает меры по защите природы в виде штрафов и санкций за загрязнение, а также предписаний по выполнению обязательных природоохранных мероприятий;
- регулирование посредством ограничения и запретов определенных видов экономической деятельности, государственного лицензирования;
- непосредственное управление отраслями и предприятиями сельскохозяйственного производства, являющимися государственной или муниципальной собственностью.

Косвенное регулирование аграрного сектора осуществляется следующими методами:

1. Налоговое регулирование. Выполняется путем назначения и дифференциации налоговых ставок, введения налоговых льгот, освобождения от налогов и т.д. В том же направлении действуют пошлины и таможенные сборы.
2. Денежно-кредитное регулирование, посредством которого правительство воздействует на денежное обращение. Государство через Центральный банк управляет эмиссией и общей денежной массой, устанавливает предельные ставки банковского ссудного процента, выпускает облигации и другие ценные бумаги.

Такое регулирование способно изменять денежные потоки и накопления и таким образом оказывать воздействие на хозяйственную жизнь.

3. Ценовое регулирование. Осуществляется посредством установления на некоторые общественно значимые товары и услуги предельных цен. Ценовое регулирование проявляется также в форме установления предельных уровней рентабельности для предприятий-монополистов, параметров, определяющих величину цен.

Следует отметить, что одним из основных инструментов государственной поддержки сельского хозяйства является регулирование ценообразования в данном секторе экономики. В научной литературе нет единого мнения по поводу способов и размеров такого регулирования. Однако большинство ученых-экономистов единогласны в том, что в процессе государственного регулирования должен применяться ценовой механизм, сочетающий свободные (договорные) цены на продукцию сельского хозяйства с регулируемыи: целевыми, гарантированными, залоговыми, ориентированными (рекомендуемыми), пороговыми.

Оптимально функционирующая система цен на сельскохозяйственную продукцию должна учитывать следующие факторы:

- общественно необходимый объем и ассортимент продукции;
- территориальные и отраслевые различия в темпах воспроизводства и нормах рентабельности, обеспечивающих эти темпы;
- обеспечение максимальной эффективности производства при имеющихся ресурсах.

Таким образом, в качестве концептуальной основы государственной политики в аграрном секторе, должно быть, с одной стороны, декларирование принципа свободного ценообразования, которое приспосабливается к платежеспособному спросу, а с другой – применение механизма регулирования цен предложения, в том числе путем определения уровня целевых, гарантированных (защитных), залоговых и других видов цен.

Литература

1. Нордхаус В.Д. Экономика.: - Пер. с англ.: 16-е изд.: Уч. пос. / Нордхаус В.Д., Самуэльсон П. Э. – М.: Издательский дом «Вильямс».- 2000. – С.688 .

УДК 34.343

МЕДИАЦИЯ В СФЕРЕ УГОЛОВНОГО И УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РК

Исмагулов К.Е., Сатаева А.Н.

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Мақалада «Медиація туралы» заңның қабылдануына байланысты оның қылмыстық және қылмыстық-процессуалдық құқықтағы орны жайында мәселелер қарастырылған. Медиацияның қылмыстық құқықта дара құбылыс екендігі және көтермелеу әдісі болып табылатынына, сондай-ақ қылмыспен күресте ымыралау институты екендігіне назар аударылады.

This article examines the adoption of the law "On Mediation", its concept and scope of the criminal and criminal procedural law. Mediation is a particular manifestation of the method and the promotion of criminal law, and the institution of a compromise in the fight against crime.

Кілт сөздер: *медиация, медиатор, қылмыстық іс жүргізу кодексі, фасилитатор, гуманизация, бейтараптық.*

Key words: *mediation, the mediator, Criminal - Procedural Code, humanization, neutrality.*

Конституция Республики Казахстан провозгласила себя демократическим, правовым, конкурентоспособным и социальным государством, которое неотъемлемыми признаками являются развитое гражданское общество, благоприятные условия для развития бизнеса и высокий уровень правовой культуры граждан. Неоспорим тот факт, что на своем пути к совершенствованию правовой системы, Казахстану необходимо обращаться к положительному опыту развитых государств и после внимательного изучения, перенимать прогрессивные правовые институты. Одним из наиболее динамично развивающихся в мире, в том числе и в странах СНГ, институтом является медиация — вид альтернативного урегулирования споров. Существует мнение, что медиация — это основа гражданского общества, путь к демократии и цивилизованности.

Медиация (от лат. *mediare* - посредничать) - форма внесудебного разрешения споров впомощью третьей нейтральной беспристрастной стороны - медиатора (посредника)[1].

Медиация позволяет участникам спора посмотреть в будущее и использовать свои творческие способности. Медиация является наиболее мягкой формой альтернативного разрешения споров. Медиация помогает сэкономить время, деньги и эмоциональные силы участников спора.

Как и любой институт, институт медиации имеет определенные условия и правила ведения, очередность действий, фаз, а также основывается на следующих принципах:

- добровольность;
- конфиденциальность;
- взаимоуважение;
- равноправие сторон;
- нейтральность и беспристрастность медиатора;
- прозрачность процедуры[2].

Медиатор (посредник) — человек или группа людей, которые, являясь третьей нейтральной, независимой стороной, не заинтересованной в данном конфликте, помогают конфликтующим разрешить имеющийся спор. В некоторых школах медиации медиатор может играть более активную роль, в то время как в других роль медиатора сводится в основном к фасилитации (содействию).

Медиатор — третье нейтральное, независимое лицо (посредник, примиритель), помогающее сторонам разрешить имеющийся конфликт, спор. Профессиональная деятельность в области альтернативного разрешения споров называется медиацией.

Целями медиации являются:

- 1) достижение варианта разрешения спора (конфликта), устраивающего обе стороны медиации;
- 2) снижение уровня конфликтности сторон[1].

Использование посредников для разрешения споров отмечается с древних времен, историки отмечают подобные случаи ещё в торговле финикийцев и Вавилоне. В Древней Греции существовала практика использования посредников (*proxenetas*), римское право, начиная с кодекса Юстиниана (530—533 н. э.), признавало посредничество. Римляне использовали различные термины для обозначения понятия «посредник» — *internuncius*, *medium*, *intercessor*, *philantropus*, *interpolator*, *conciliator*, *interlocutor*, *interpres*, и, наконец, *mediator*.

В некоторых традиционных культурах к фигуре посредника относились с особым уважением и почитали наряду с жрецами или вождями племени.

Медиация в её современном понимании стала развиваться во второй половине XX столетия, прежде всего, в странах англо-саксонского права — США, Австралии, Великобритании, после чего начала распространяться и в Европе. Первые попытки

применения медиации, как правило, касались разрешения споров в сфере семейных отношений. Впоследствии медиация получила признание при разрешении широкого спектра конфликтов и споров, начиная от конфликтов в местных сообществах и заканчивая сложными многосторонними конфликтами в коммерческой и публичной сфере [2].

Фасилитатор отвечает за организацию переговоров (следит за соблюдением регламента и структурой процесса), содействует сторонам при их проведении[3].

Теперь рассмотрим непосредственное действие института медиации. Работа медиатора отличается от работы адвоката или консультанта, так как медиатор ориентирован на достижение чётких соглашений между участниками спора о том, как они будут решать конкретные вопросы и медиация требует от обеих сторон готовности к переговорам. Так, во время процедуры медиации стороны, участвующие в конфликте, самостоятельно приходят к взаимовыгодному решению, опираясь на опыт, знания и умения медиатора. Разрешение спора полностью зависит от воли самих спорящих.

При ее проведении обстановка, организация, регламент и содержание процесса могут быть определены индивидуально.

Медиация ориентирована не столько на конфликт (выяснение кто прав, а кто виноват) или на выигрыш, сколько на конструктивный поиск решений.

В плане временных затрат медиация может быть легко подстроена под потребности участников и может учитывать эмоциональные и личные аспекты спора.

При этом сфера частных интересов участников полностью защищена, поскольку процесс медиации это конфиденциальный процесс.

При разрешении спора с помощью медиации достигнутые договоренности, как правило, более долговечны и отвечают реальному положению вещей, что не только способствует претворению их в жизнь, но и делает их осуществление обоюдно приемлемым и естественным шагом.

Медиация существует так же давно, как существуют конфликты. Историкам хорошо известно, что издревле медиация применялась при разрешении международных, межэтнических и просто многосторонних споров. Называлось это по-разному: «посредничество», «ходатайство», «предложение добрых услуг». Подобные методы разрешения споров все чаще использовались в тех случаях, когда переговоры заходили в тупик, и для достижения успеха нужно было заставить спорящие стороны понять и принять точки зрения друг друга. Уже много веков назад люди убедились, что при разрешении серьезных разногласий взаимовыгодного, а, главное, жизнеспособного и решения проще добиться переговорами, нежели используя нормы или иерархический порядок.

У Казахстана есть исторический опыт медиации – это суды биев, мудрецов, к которым спорщики приходили за решением своих проблем. С принятием закона «О медиации» в республике этот процесс возрождается на другом уровне. И исключительную важность применение медиации имеет именно в школьной среде, ведь нужно с самого детства научить ребят справляться с конфликтами мирным путем, привлечь внимание взрослых к детским проблемам.

Можно провести аналогию между медиацией и судом биев, которые разрешали споры в казахской степи многие века. Как и медиаторы, бии действовали как посредники в возникавших спорах, при этом не существовало какого-либо формального назначения на данную должность.

Медиация может быть внесудебной, досудебной и судебной.

Внесудебная медиация проводится в случае, когда возникший между сторонами спор вызывает затруднения в его разрешении, а стороны не намерены обращаться в суд.

В досудебном порядке – когда в законе или договоре заключенным между участниками спора имеется медиативная оговорка о необходимости урегулирования разногласий путем применения процедуры медиации.

В рамках судебного процесса – это право стороны на любой стадии судебного разбирательства прервать процесс и обратиться к процедуре медиации.

Суд обязан разъяснить сторонам их право обратиться за разрешением спора в порядке медиации, а так же приостановить производство по делу в случае заключения сторонами соглашения о проведении медиации до прекращения медиации.

28 января 2011 года в Казахстане принят, и 5 августа введен в действие закон «О медиации».

Сферой применения медиации являются споры (конфликты), возникающие из гражданских, трудовых, семейных и иных правоотношений с участием физических и (или) юридических лиц, а также рассматриваемые в ходе уголовного судопроизводства по делам о преступлениях небольшой и средней тяжести, если иное не установлено законами Республики Казахстан. Процедура медиации не применяется к спорам (конфликтам), возникающим из гражданских, трудовых, семейных и иных правоотношений с участием физических и (или) юридических лиц, когда одной из сторон является государственный орган [1].

До официального принятия закона потребовалась большая подготовительная, научно-исследовательская работа. Ещё 11 лет назад, 20 сентября 2002 года Президентом Казахстана был издан Указ «О Концепции правовой политики Республики Казахстан». Где он отметил необходимость гуманизации уголовной политики, Указ определил, что в уголовном судопроизводстве это должно быть отражено через «более широкое внедрение института примирения путем расширения перечня преступлений, подпадающих под возможность освобождения от уголовной ответственности через процедуру медиации, возмещения потерпевшему имущества и морального вреда, а также причиненного вреда здоровью». Это первое упоминание о медиации в нормативно-правовых актах и других документах связанных с медиацией Казахстана. Нашим казахстанским ученым было проведено немало работ и времени, чтоб проанализировать и изучить специфику института медиации, а так же принять опыт у зарубежных стран и внедрить его в наше государство. Одновременно с этим законом приняты и вступили в действие изменения и дополнения в Гражданский, Уголовный, Административный, а также в Уголовно-процессуальный и Гражданский процессуальный кодексы Республики Казахстан и Закон «О местном государственном управлении и самоуправлении» [4].

Исследование уголовно-правовой природы института медиации и определение его места в системе казахстанского уголовного права позволяет сделать вывод о том, что данный институт является органичным для казахстанского законодательства.

Медиация является частным проявлением и метода поощрения в уголовном праве, и института компромисса в борьбе с преступностью. Проанализировав весь нормативный массив, имеющий своим назначением предоставление определенных благ лицу, совершившему преступление, можно сделать вывод, что всем вышеуказанным требованиям в полной мере отвечают лишь два уголовно-правовых института: деятельное раскаяние и примирение с потерпевшим.

К институту медиации в целом отнесены и уголовно-процессуальные нормы, предусмотренные гл. 88-1 Уголовно-процессуального кодекса РК «Медиатор». Однако в этом случае нечеткой оказалась граница, разделяющая материальное и процессуальное право.

Процедура медиации не применяется по уголовным делам о коррупционных преступлениях и иным преступлениям против интересов государственной службы и государственного управления.

Медиационные правоотношения отличаются своим субъектным составом - они являются трехсторонними. Медиационные поощрительные правоотношения строятся по схеме: преступник – потерпевший - государство. При этом в качестве потерпевшего могут выступать: физическое или юридическое лицо, общество, государство. Общество и

государство в данном контексте понимаются узко. Государство и общество в широком смысле слова являются вторичными (опосредованными потерпевшими). Исходя из общеконституционного принципа провозглашения человека, его прав и свобод высшей ценностью, а признание, соблюдение и защиту прав и свобод человека и гражданина - обязанностью государства, предпочтения в случае противоречий между интересами физического (юридического) лица и государства (общества) должны отдаваться правам конкретных физических и юридических лиц.

Медиация и поощрение неразрывно связаны, поскольку при реализации медиационных процедур государство на законодательном уровне изначально стимулирует преступника к активному взаимодействию с государством, а в стадии правоприменения устанавливает с ним устойчивую связь, выражающуюся во взаимных правах и обязанностях. Также необходимо отметить, что компромисс является лишь одним из методов реализации основных задач уголовно-правовой политики.

Уголовным Кодексом РК предусмотрено право сторон на примирение и виновное лицо освобождается от ответственности, призывание к возмещению вреда, по категориям преступлений небольшой тяжести и впервые совершении преступлений средней тяжести, если при этом не причинен тяжкий вред здоровью или смерть (ст.67 УК РК). В связи с принятием вышеуказанных Законов, данные действия, стороны, могут осуществить при помощи медиации. Также статьёй 88-1 Уголовно - процессуального Кодекса РК определен статус медиатора в процессе, с процессуальными правами.

Медиатор вправе:

- 1) в ходе медиации проводить встречи как со всеми сторонами одновременно, так и с каждой из сторон в отдельности и предоставлять им устные и письменные рекомендации по разрешению спора (конфликта);
- 2) информировать общественность об осуществлении своей деятельности с соблюдением принципа конфиденциальности.

Медиатор обязан:

- 1) при проведении медиации действовать только с согласия сторон медиации;
- 2) до начала медиации разъяснить сторонам медиации ее цели, а также их права и обязанности.

Профессиональный медиатор обязан соблюдать Кодекс профессиональной этики медиаторов, утверждаемый ассоциацией (союзом) медиаторов.

Медиатор имеет также другие права и несет другие обязанности, предусмотренные законодательством Республики Казахстан [1].

Следует подчеркнуть, что права участников процесса, связанные с проведением медиации, гарантируются предусмотренными статьей 114 УПК обязанностями лица, ведущего уголовный процесс, по разъяснению прав и обязанностей и обеспечения возможности их осуществления лицами, участвующим в производстве по уголовному делу.

Таким образом, медиация в сфере уголовного законодательства только развивается. На наш взгляд, с развитием медиации сократится количество судебных споров, что заметно упростит работу уголовной системы в целом. Процедура медиации не носит характера тяжбы. Медиатор не является арбитром, представителем какой-либо стороны спора или посредником между сторонами, не обладает правом принимать решение по спору. Он лишь способствует урегулированию спора, помогает сторонам спора в ходе дискуссии выявить их истинные интересы и потребности, найти компромиссное решение, удовлетворяющее всех участников конфликта. В этом заключается основная задача медиатора. Для проведения процедуры медиации стороны по взаимному согласию выбирают одного или нескольких медиаторов.

Стороны медиации пользуются равными правами при выборе медиатора, процедуры медиации, своей позиции в ней, способах и средствах ее отстаивания, при получении

информации, в оценке приемлемости условий соглашения об урегулировании конфликта и несут равные обязанности.

При проведении медиации медиатор независим от сторон, государственных органов, иных юридических, должностных и физических лиц. Медиатор самостоятелен в выборе средств и методов медиации, допустимость которых определяется Законом Республики Казахстан. Участники медиации не вправе разглашать сведения, ставшие известными им в ходе медиации, без письменного разрешения стороны медиации, предоставившей эту информацию.

Медиатор не может быть допрошен в качестве свидетеля о сведениях, ставших ему известными в ходе медиации, за исключением случаев, предусмотренных законами Республики Казахстан.

Разглашение участником медиации сведений, ставших ему известными в ходе медиации, без разрешения стороны медиации, предоставившей эту информацию, влечет ответственность, установленную законами Республики Казахстан [1].

Обязательным условием проведения процедуры медиации является добровольное участие в ней всех сторон спора, их готовность включиться в процесс поиска путей его урегулирования, а также отказ от обращения к другим (судебным, административным) способам разрешения споров на время проведения процедуры медиации.

Договор о медиации по урегулированию споров, вытекающих из гражданских, трудовых, семейных и иных правоотношений с участием физических и (или) юридических лиц, находящихся на рассмотрении суда, является основанием для приостановления производства по делу.

При прекращении медиации, проводимой в рамках гражданского процесса, стороны обязаны незамедлительно направить суду, в производстве которого находится гражданское дело:

- 1) в случае подписания соглашения об урегулировании спора - указанное соглашение;
- 2) в иных случаях - письменное уведомление о прекращении медиации с указанием оснований, предусмотренных статьей 26 Закона «О медиации».

Литература

1. Закон Республики Казахстан «О медиации».
2. ru.wikipedia.org.
3. www.mediacia.com.
4. www.blog.factont.kz.

ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Мороз С.П.

Институт законодательства Министерства юстиции РК (Астана)

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының «Инвестициялау» туралы заңы жайында баяндалған. Бүгінгі қолданыстағы заңның олқылықтарын жойып, толықтыру қажет.

In the article are considered law "About investing" Republic Kazakhstan . Destroying today's inferiority of law, it is necessary to complement .

Кілт сөздер: *заң, инвестиция, толықтыру, қаржы.*

Key words: *law, investment, to complement, finances.*

В настоящее время основным специальным актом, регулирующим инвестиционные отношения, является Закон РК «Об инвестициях» от 8 января 2003 г. [1], который объединил нормы, регулирующие отношения, связанные с инвестициями, и установил общий правовой режим для иностранных и национальных инвестиций, предоставив гарантии инвесторам, осуществляющим свою деятельность в РК. В частности, гарантии правовой защиты деятельности инвесторов на территории РК (полная и безусловная защита прав и интересов инвесторов законами и иными нормативными актами РК, а также международными договорами, ратифицированными РК; право на возмещение убытков, причиненных инвестору в результате издания не соответствующего законодательству акта государственного органа, а также в результате действия (бездействия) должностных лиц этих органов, в соответствии с гражданским законодательством); гарантии использования доходов; гарантии прав инвесторов при национализации и реквизиции.

Вместе с тем, возникают определенные вопросы при рассмотрении отдельных положений данного закона. Во-первых, сфера регулирования закона, из которой исключены отношения, связанные с осуществлением инвестиций из средств государственного бюджета, и отношения, связанные с вложением капитала в некоммерческие организации, в том числе для образовательных, благотворительных, научных или религиозных целей. С одной стороны, вполне оправданно, чтобы отношения, связанные с осуществлением инвестиций из средств государственного бюджета, не входят в сферу регулирования данного закона, так как государственное инвестирование не следует смешивать с частным. Но сама формулировка носит неконкретный характер, так как наряду с государственными инвестициями, есть и инвестиции, софинансируемые из средств государственного бюджета, как на возмездной, так и на безвозмездной основе. Из смысла анализируемого положения следует, что отношения, связанные с государственным софинансированием, также не включены в сферу регулирования, т.к. они осуществляются за счет государственных средств. Далее, отношения, возникающие по поводу организации и деятельности коммерческих организаций, в настоящее время регулируются гражданским законодательством и специальными нормативными актами, но отношения, связанные с вложением капитала в некоммерческие организации, должного законодательного закрепления еще не получили. То же самое относится и к социальным инвестициям, направленным на создание нематериальных благ, поэтому необходимо закрепить в действующем законодательстве основные начала их осуществления, хотя возможно и не следует смешивать все виды инвестиций в одном законодательном акте.

Во-вторых, содержащееся в законе определение инвестиций, нуждается в серьезной доработке. Если исходить из общей классификации инвестиций на коммерческие

(капитало образующие) и некоммерческие (социальные, интеллектуальные), то в данном случае имеются в виду только коммерческие инвестиции (а если точнее, то их разновидность – прямые инвестиции). В принципе, подход законодателя понятен в виду того, что из сферы регулирования Закона об инвестициях исключены отношения, возникающие при осуществлении социальных (некоммерческих) инвестиций, но в Законе прямого указания на это нет, и поэтому складывается впечатление, что инвестиции, как таковые – это все виды имущества (кроме товаров, предназначенных для личного потребления), включая предметы финансового лизинга с момента заключения договора лизинга, а также права на них, вкладываемые инвестором в уставный капитал юридического лица или увеличение фиксированных активов, используемых для предпринимательской деятельности, а также произведенные и полученные фиксированные активы в рамках договора концессии концессионером (правопреемником (п. 3 ст. 1). В общем, это определение представляет некий синтез определений инвестиций, содержащихся в различных законодательных актах (и, в первую очередь, в утративших силу Законах РК об иностранных инвестициях и о государственной поддержке прямых инвестиций). С одной стороны, вполне оправданно стремление законодателя распространить инвестиционные преференции только на прямые инвестиции, но, с другой стороны, непонятно зачем нужно сужать общее понятие «инвестиции», которое охватывает не только прямые, но и портфельные инвестиции, и т.п. Чтобы избежать терминологической путаницы, нужно ввести термин «прямые инвестиции» и тогда все станет на свои места – есть различные виды инвестиций, но есть и «прямые инвестиции», при осуществлении которых предоставляются льготы и преференции.

В-третьих, необходимо изменить законодательную трактовку понятия «инвестиционная деятельность». Прежде всего, это касается такого признака предпринимательской деятельности как извлечение прибыли. Бесспорно, что инвестиционная деятельность направлена на получение прибыли (как и предпринимательская), но в процессе ее осуществления возможно и желательно достижение социального эффекта (улучшение материального благосостояния населения страны, сокращение безработицы и т.д.); экономического эффекта (внедрение новых технологий, развитие отсталых отраслей экономики и т.д.); экологического эффекта (разрешение существующих и предотвращение будущих экологических проблем, создание благоприятной для проживания окружающей среды и т.п.) и научно-технического эффекта (развитие отечественных науки и техники, инновационной деятельности и т.п.). Для этих целей и используются инвестиции во всем мире, и в первую очередь, иностранные. Так, немногим более чем пятьдесят лет назад чуть ли не самым рискованными считалась капиталовложения в экономику Германии и Японии. Однако грамотное и умелое привлечение и размещение иностранных инвестиций позволило этим странам не только выйти из экономического кризиса, но и занять ведущие позиции в мировом сообществе. Пример, достойный внимания, тем более, что по всем показателям послевоенные Германия и Япония находились в гораздо худшем состоянии, чем наша республика в начале 90-х г.г. XX в.

В юридической литературе неоднозначно подходят к определению сущности инвестиционной деятельности, наоборот, вопрос о том, является ли инвестиционная деятельность предпринимательской, представляется спорным. В частности, приводится такой аргумент: если мы, безусловно, признаем инвестиционную деятельность предпринимательской, то у любого лица, которое приобретает ценную бумагу, возникает обязанность регистрироваться в качестве предпринимателя; поэтому инвестиционная деятельность в разных своих проявлениях может носить статус предпринимательской, может таковой не являться [2;282]. Следовательно, инвестиционная и предпринимательская деятельность тесно взаимосвязаны, но по своему содержанию они не всегда совпадают. И тот факт, что товары, импортируемые и предназначенные для реализации без переработки, в законодательном порядке были исключены из состава

инвестиций, лишнее тому подтверждение. Ведь именно эта предпринимательская деятельность, широко и повсеместно развивающаяся в Казахстане, инвестиционной деятельностью и не является.

Проблема соотношения предпринимательской и инвестиционной деятельности усугубляется нечеткостью законодательного определения инвестиционной деятельности. На подобные разночтения уже указывалось М.К. Сулейменовым в связи с введением в Закон об иностранных инвестициях термина «инвестирование», под которым понималась деятельность, связанная с осуществлением вложений иностранных инвестиций в объекты предпринимательской деятельности в целях предпринимательской деятельности, в целях получения прибыли (дохода): это внесло только смешение понятий «осуществление вложений инвестиций» и «осуществление инвестиций», а также привело к неравноценной замене категорией «инвестирование» понятия «инвестиционная деятельность» (включающее в себя инвестирование и совокупность практических действий по реализации инвестиций) [3;235]. В Законе об инвестициях термин «инвестирование» заменен на термин «осуществление инвестиций» (что в принципе одно и то же) и введено понятие «инвестиционная деятельность». Вроде бы наконец-то найдено оптимальное решение проблемы надлежащего законодательного урегулирования, но не все так просто. С учетом того, что понятие «инвестиции» сужено до «инвестиций в создание новых, расширение и обновление действующих производств», инвестиционная деятельность, в свою очередь, ограничена участием в уставном капитале коммерческих организаций либо по созданию или увеличению фиксированных активов, используемых для предпринимательской деятельности, а также по произведенным и полученным фиксированным активам в рамках договора концессии концессионером (правопреемником) (п. 8 ст. 1). Следовательно, в очередной раз произошла подмена понятия «инвестирование» понятием «инвестиционная деятельность», и вторая составляющая инвестиционной деятельности (совокупность практических действий по реализации инвестиций) опять-таки осталась не урегулированной.

В-четвертых, в самом Законе объединены нормы, в основном, двух утративших силу законодательных актов – об иностранных инвестициях и о государственной поддержке прямых инвестиций. Но не следует забывать о том, что отношения, возникающие по поводу иностранных и прямых инвестиций, это не есть все инвестиционные отношения. Более того, и название закона и определенная сфера его регулирования предполагают, что им будут урегулированы отношения, связанные с инвестициями в РК, определены правовые и экономические основы стимулирования инвестиций, гарантирована защита прав инвесторов при осуществлении ими деятельности и порядок разрешения споров с участием инвесторов. К сожалению, так и непонятно, какие еще виды инвестиционных отношений, помимо вышеуказанных, будут регулироваться данным законодательным актом.

В-пятых, установленный Законом об инвестициях порядок разрешения инвестиционных споров (ст. 9), по сути дела, процедуру их разрешения не определяет. Выделены две группы споров: инвестиционные споры (споры, вытекающие из договорных обязательств между инвесторами и государственными органами в связи с инвестиционной деятельностью инвестора) и споры, не относящиеся к категории инвестиционного спора (в законе не содержится прямого указания на то, что под ними понимается). Если исходить из смысла анализируемой статьи, то получается, что только споры между инвесторами и государственными органами могут быть отнесены к инвестиционным, все остальные споры инвестора инвестиционными не являются и разрешаются в соответствии с законодательством РК. В отношении же инвестиционных споров иностранных инвесторов вообще не содержится никаких указаний. Очевидно, предполагается, что процедура их разрешения будет аналогична процедуре разрешения споров национальных инвесторов. В-шестых, в Законе об инвестициях дано определение инвестиционного контракта как договора на осуществление инвестиций, предусматривающего инвестиционные

преференции (п. 7 ст. 1). Однако данный контракт, заключаемый с уполномоченным органом – Комитетом по инвестициям, в соответствии с которым предоставляются инвестиционные преференции, не может быть признан договором, поскольку он содержит только отдельные элементы договора, и по своей сути является односторонним решением компетентного государственного органа.

На наш взгляд, следует четко разграничивать понятия «инвестиционный контракт» – договор, и «контракт о предоставлении инвестиционных преференций» – административный акт властного органа, оформленный в виде договора. В первом случае, имеется в виду инвестиционный контракт как гражданско-правовой договор, во втором случае – властное решение государственного органа о предоставлении инвестору налоговых преференций, натуральных грантов, и (или) освобождении его от обложения таможенными пошлинами. Разумеется, нельзя согласиться с тем, чтобы эти два различных понятия смешивались, чтобы избежать этого, следует законодательно определить, что инвестиционный контракт – это гражданско-правовой договор, а в случае принятия решения о предоставлении инвестиционных преференций использовать иную терминологию, более точно отражающую суть данного явления (например, акт, решение и т.п.).

В литературе отмечается достаточная распространенность так называемых «налоговых договоров» или «договоров инвестиционного налогового кредита» на практике. С нашей точки зрения, использование термина «договор» применительно к финансовым или налоговым отношениям неоправданно, поскольку договорные отношения основаны на принципах автономии воли и равенства сторон, что совершенно неприемлемо в финансовых или налоговых отношениях. Другое дело, что такая практика уже сложилась и вынуждает согласиться с тем, что «налоговый договор» (также как и «финансовый договор») – это фикция, применение которой обусловлено скорее стремлением субъектов инвестиционной деятельности к упрощенной терминологии, чем причинами объективного характера.

Поэтому следует законодательно определить, что есть инвестиционный контракт как разновидность гражданско-правового договора и есть «контракт о преференциях» (раз такая терминология понятнее для инвесторов и проще к использованию на практике). Признавая гражданско-правовую природу инвестиционного договора, полагаем, что это особая группа договоров, объединяющая договоры разного типа, выделяемые не по видам деятельности, а по экономической сфере их применения (сфере инвестиций), такие как договоры (сделки), заключаемые на рынке ценных бумаг (например, договор купли-продажи ценных бумаг); договор лизинга, договор строительного подряда, договор банковского займа и другие. Отдельную группу инвестиционных договоров составляют договоры в сфере недропользования. Исходя из общей классификации договоров, можно утверждать, что, как правило, инвестиционный договор является консенсуальным, двусторонним и возмездным. Считаем необходимым, в целях дальнейшего развития и совершенствования действующего инвестиционного законодательства РК четко определить понятие инвестиционного договора (контракта), условия договора, форму и порядок его заключения и расторжения, а также отдельные виды инвестиционных договоров, с установлением общих начал и правил применения их на практике. Анализ основных положений Закона об инвестициях позволяет сделать вывод о том, что позитивная в целом идея установления единого правового режима для иностранных и национальных инвестиций на практике реализовалась не в полной мере: вместо того, чтобы правовой статус национальных инвесторов поднять до уровня иностранных инвесторов, правовой статус иностранных инвесторов был приравнен к правовому статусу национальных инвесторов. Соответственно, от такого подхода к проблеме создания равных условий для осуществления инвестиционной деятельности в республике, не выигрывает никто: национальные инвесторы – потому, что их правовой статус не изменился; иностранные инвесторы – потому что их правовое положение ухудшилось.

Принятие Закона об инвестициях является вполне закономерным. Необходим был единый основной инвестиционный закон, который бы объединил вокруг себя специальные акты, регулировавшие инвестиционные отношения и относившиеся до его принятия к различным отраслям законодательства. Уже с момента принятия Закона о государственной поддержке прямых инвестиций было ясно, что это первый шаг к уравниванию в правовом положении иностранных и национальных инвесторов. Теперь с признанием утратившими силу Законов об иностранных инвестициях и о прямых инвестициях, можно говорить о новом этапе в развитии инвестиционного законодательства. В этот период произошла систематизация законодательства о государственных инвестициях, государственном заимствовании и долге, о бюджетной системе и др. Принят единый кодифицированный закон – Бюджетный кодекс РК от 24 апреля 2004 г., в котором вопросам государственных (бюджетных) инвестиций специально посвящен раздел 8 «Бюджетные инвестиции» (гл. 32 «Планирование и осуществление бюджетных инвестиций»; гл. 33 «Мониторинг реализации и оценка эффективности бюджетных инвестиций»).

Данный этап ознаменовался также коренными изменениями в законодательстве о рынке ценных бумаг: приняты Закон РК «Об акционерных обществах» от 13 мая 2003 г. № 415-II [4] и Закон РК «О рынке ценных бумаг» от 2 июля 2003 г. № 461-II [5]. Модернизация законодательства о рынке ценных бумаг как важной составляющей инвестиционного законодательства и глобальная перестройка самого инвестиционного законодательства определили серьезные структурные изменения в системе законодательства. Вокруг нового Закона об инвестициях стали группироваться другие нормативные акты, отраслевою принадлежность которых в отсутствие единого инвестиционного закона довольно сложно было бы определить, поскольку это акты комплексного характера. В первую очередь, здесь следует назвать Закон РК «О концессиях» от 7 июля 2006 г. [6] Тут нужно отметить, что Закон о концессиях представляет собой комплексный законодательный акт, так как в нем определяется порядок предоставления концессионерам-инвесторам не только недр, но и земель, вод и других природных ресурсов, а также товарно-материальных ценностей, имеющих различный правовой режим.

Еще одним значимым шагом в регулировании инвестиционных отношений стало принятие нового Налогового кодекса РК (Кодекса РК «О налогах и других обязательных платежах в бюджет») от 10 декабря 2008 г. № 99-IV ЗРК, в связи с принятием которого инвестиционные налоговые преференции были исключены из законодательного перечня [7]. Законом РК от 10 декабря 2008 г. № 101-I было также предусмотрено приостановление действия ст. 123 «Инвестиционные налоговые преференции» нового Налогового кодекса до 1 января 2012 г., что означало приостановление предоставления инвестиционных налоговых преференций инвесторам (по крайней мере, на три года), но в современных условиях преодоления негативных последствий мирового финансового кризиса такое решение было вряд ли оправданным, что и было подтверждено на практике. Законом РК от 9 января 2012 г. № 535-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственной поддержки индустриально-инновационной деятельности» в перечень инвестиционных преференций опять были возвращены налоговые льготы – 1) льготы по земельному налогу и налогу на имущество для юридических лиц, реализующих инвестиционные стратегические проекты; 2) промышленные льготы для юридических лиц, реализующих инвестиционные стратегические проекты в населенных пунктах с низким уровнем социально-экономического развития [8].

Законом РК от 20 февраля 2012 г. № 567-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам инвестиций» [9] были уточнены понятия «инвестиции», «инвестиционная деятельность», «инвестиционные преференции» и т.п., но кардинальных изменений, существенно

влияющих на повышение эффективности инвестиционного законодательства и практики его применения на практике, так и не было внесено.

Наряду с налоговым законодательством РК, серьезной трансформации подверглось и законодательство РК о недрах и недропользовании – был принят новый Закон РК «О недрах и недропользовании» от 24 июня 2010 г. № 291-IV, в соответствии с которым были признаны утратившими силу ранее действовавшие Закон РК от 28 июня 1995 г. «О нефти» и Закон РК от 27 января 1996 г. «О недрах и недропользовании».

Все эти шаги свидетельствуют об укреплении роли государства в регулировании инвестиционных отношений в различных сферах деятельности, и в первую очередь, в стратегических отраслях экономики. В Закон об инвестициях было внесено немало изменений и дополнений, большая часть которых была направлена на обеспечение соблюдения условий контрактов о предоставлении инвестиционных преференций со стороны инвесторов. С одной стороны, вызывает сомнение целесообразность установления новых административных барьеров для инвесторов и других субъектов инвестиционной деятельности, но с другой стороны, нельзя не поддержать стремление законодателя к упорядочению инвестиционных отношений и к обеспечению надлежащей защиты публичных интересов (например, предусматривающих сохранность натуральных грантов и своевременное их возвращение и т.д.). Необходимо отметить, что с принятием законодательных актов о внесении изменений и дополнений в Закон об инвестициях была затронута только малая часть проблем, и нормы Закона об инвестициях нуждаются в дальнейшей доработке и в совершенствовании. Поэтому современный этап в развитии инвестиционного законодательства можно охарактеризовать следующим образом – этап становления инвестиционного законодательства как самостоятельной отрасли законодательства со всеми присущими ей признаками и характерными чертами.

Наряду с этим, этот период можно обозначить и так – этап равных возможностей для иностранных и национальных инвесторов. Но, при этом, не следует забывать и о том, что устойчивое экономическое развитие невозможно обеспечить без оптимального сочетания общегосударственных интересов и интересов как национальных, так и иностранных инвесторов – во главу угла должен быть поставлен принцип взаимовыгодности инвестиций. Без надлежащего законодательного закрепления правового режима иностранных и национальных инвестиций трудно будет сохранить уже имеющиеся и практически невозможно будет привлечь новые инвестиции в экономику нашей страны (в первую очередь, иностранные инвестиции).

Несмотря на полное исключение из нового закона норм, посвященных иностранным инвестициям, отдельные различия в их регулировании останутся, по крайней мере, до истечения сроков контрактов с иностранными инвесторами. То есть пока еще рано говорить о полном равенстве правовых режимов иностранных и национальных инвестиций, но законодательные основы для единого правового режима уже заложены. Значительные преференции будут предоставляться вне зависимости от того, иностранные или национальные инвесторы намерены осуществлять инвестиционную деятельность, главным будет соответствие инвестиционного проекта условиям, определенным законодательством об инвестициях.

Конечно, за пределами регулирования инвестиционного закона остался целый круг инвестиционных отношений, и, прежде всего, отношений, связанных с осуществлением деятельности на рынке ценных бумаг, осуществлением государственного (бюджетного) инвестирования, но уже можно сказать о преодолении разрозненности инвестиционных норм. На данном этапе специальное инвестиционное законодательство, ядром которого является Закон об инвестициях, окончательно сформировалось в самостоятельную отрасль законодательства РК.

В заключение хотелось бы остановиться на рассмотрении вопроса о кодификации инвестиционного законодательства. Российские ученые не раз уже высказывали такое предложение, считая, что Инвестиционный кодекс на федеральном уровне необходим,

прежде всего, субъектам инвестиционной деятельности, чтобы они при вложении своих средств в объекты инвестиционной деятельности были защищены от некоммерческих рисков (политические риски, изменяющееся законодательство, ухудшающие положение инвестора; необоснованное вмешательство государственных органов и должностных лиц в хозяйственную деятельность инвестора) [10]. Идея единого Инвестиционного кодекса была поддержана и некоторыми узбекскими учеными, в частности, С.С. Гулямовым, который обосновывает необходимость свести воедино и предельно четко изложить в Инвестиционном кодексе все нормы, касающиеся любых инвестиций и инвесторов, а также привести все нормы других законодательных актов, прямо или косвенно касающихся условий инвестирования [11]. Здесь необходимо отметить, что Инвестиционные кодексы приняты в ряде стран Африки (Алжирской Народно-Демократической Республике, Центральной Африканской Республике, Народной Республике Конго и др.) [12], а также в Республике Беларусь (Инвестиционный кодекс Республики Беларусь от 22 июня 2001 г. [13]).

Однако мы уверены в том, что защиту прав и законных интересов инвесторов при отсутствии механизма реализации не способен будет обеспечить и кодифицированный закон. С позиций создания надлежащих условий для осуществления инвестиционной деятельности не является настолько принципиальным вопрос о придании Закону РК «Об инвестициях» статуса кодифицированного закона. Более значимым будет совершенствование норм данного законодательного акта с целью приведения его в соответствие со сложившейся международно-правовой практикой регулирования инвестиционных отношений.

Литература

1. Закон РК «Об инвестициях» от 08.01.2003 г. № 373-П. // Казахстанская правда.- 2003 г, 11 января. - № 9-11 (23948-23950).
2. Ершова И.В., Иванова Т.М. Предпринимательское право: учебное пособие. – М.: Юриспруденция, 2000.- С. 282.
3. Право и иностранные инвестиции в Республике Казахстан. / Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы: Жеті Жарғы, 1997г. -С. 235.
4. Закон РК «Об акционерных обществах» от 13.05.2003г. -№ 415-П. // Казахстанская правда.- 2003.- № 141-142 (24081-24082).
5. Закон РК «О рынке ценных бумаг» от 02.07.2003г.- № 461-П. // Казахстанская правда. 2003. - № 199-200 (24139-24140).
6. Закон РК «О концессиях» от 07.07.2006 г. № 168-П. // Казахстанская правда.- 2006, 19 июля. -№ 177 (25148).
7. Пункт 1 ст. 13 Закона РК «Об инвестициях» от 8.1.2003г.- № 373-П // Казахстанская правда. 2003г., 11 января. -№ 9-11 утратил силу в соответствии с Законом РК от 10.12.08 г. -№ 101-І.
8. Казахстанская правда от 26.01.2012 г. -№ 29 (26848).
9. Казахстанская правда от 03.03. 2012 г. -№ 63 (26882).
10. Мартемьянов В.С. Хозяйственное право. Общие положения: Курс лекций. – М.: Юрист, 1994г.- Т. 1. -С. 51.
11. Самарходжаев Б.Б. Проблемы правового регулирования отношений по инвестициям в Республике Узбекистан (международный частно-правовой аспект): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. – Ташкент, 2003 г.- С. 7.
12. Артюшенко А.А. Основные гарантии и страхование инвестиций в международном частном праве. // Субъективное гражданское право и средства его обеспечения: сб. материалов международной научно-практической конференции. / Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы: НИИ частного права КазГЮУ, 2005 г. -С. 128-132.

13. Инвестиционный кодекс Республики Беларусь от 22.06.2001 г. // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь.- 2001 г.- № 62.- Ст. 62. 2/780.

ӘОЖ 311.6

ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ҚАҒИДАТТАРЫ

Болатова Б.Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В статье рассматриваются характеристики понятий «финансы» и «финансовая система» и основные принципы ее построения.

In the article are examined descriptions of concepts "finances" and "financial system" and basic principles of her construction.

Ключевые слова: *финансы, экономика, финансовая система, денежный фонд.*

Key words: *finances, economy, financial system, money fund.*

Мемлекет экономикасында қаржы жүйесінің атқаратын қызметтері өте маңызды болып табылады. Қаржы жүйесінің жағдайына қарап экономиканың жағдайын болжауға болады. Қаржы жүйесінің қызметі экономикалық қатынастар жиынтығын туғызып, ақша қаражатын ұлғаймалы ұдайы өндірісте құру, пайдалануды жүзеге асырады және басқа да қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыруға жұмсалады.

Президенттің Қазақстан халқына жолдауында қойған біздің мемлекеттің кең ауқымды мақсаты – тәуелсіз гүлденген және саяси тұрақты Қазақстанды орнату үшін шекті ұзақ мерзімді басымдылықтарды жүзеге асыру керек: ұлттық қауіпсіздік, ішкі саяси тұрақтылық және қоғамның үйлесімі, шетелдік инвестициялар мен ішкі жиналымдардың жоғарғы деңгейімен бірге ашық нарықтық экономикаға негізделген экономикалық өркендеу, республика азаматтарының денсаулығы, білімі мен әл ауқаты, инфрақұрылымы, әсіресе көлік пен байланыс, кәсіби мемлекет. Осы басымдылықтарды іске асыру мемлекеттен орасан зор қаржылық ресурстарды жұмылдыру мен тиімді қолдануды талап етеді. Яғни қаржы экономиканың даму процесін қамтамасыз етуге бағытталады.

Экономикалық өмірде қаржының сыртқы көрінісі қоғамдық өндірістегі әр түрлі қатысушылар қаражаттарының қозғалысы түрінде болып жатады. Құбылыстар бетінде бұл қозғалыс ақшалай соманы шаруашылық жүргізуші субъектілердің бір-бірімен қолма-қол ақшасыз жасасатын есеп айырысулары; табысты бөлу және кәсіпорындарда, фирмаларда ішкі шаруашылық арналымының қорларын қалыптастыру; мемлекеттік бюджеттің кірістеріне салық төлемдерін аудару; қайырымдылық қорларына қаражаттар төлеу және тағы басқа операциялар қолма-қол ақшасыз немесе қолма-қол ақшамен есеп айырысу түрінде бір иеленушіден басқа иеленушіге беруі болып табылады.

«Қаржы жүйесінің» ұғымы қаржы ұғымының одан әрі дамуы және нақтылана түсуі болып табылады. Елдің бір тұтас қаржы жүйесі тиісті ақша қорлары құрылып, пайдаланылатын қатынастардың, сонымен бірге бұл қатынастарды ұйымдастыратын органдардың жиынтығын қамтиды. Қаржы жүйесінің ұғымы кейде тар мағынада, тек мемлекеттің қаржы мекемелерінің жиынтығы ретінде қолданылады, бұл жеткіліксіз.

[1;522]

Сонымен бірге жалпы институционалдық тұрғыдан алғанда қаржы жүйесі бұл қаржы мекемелерінің жиынтығы, ал экономикалық тұрғыдан – ол мемлекетте іс-әрекет ететін бір-бірімен өзара байланысты қаржы қатынастарының жиынтығы екенін естен шығармаған жөн.

Қаржы жүйесі терминінің жоғарыда келтірілген анықтамасында қаржының мәнділік сипаттамасын, оның қоғамдық-экономикалық процестегі орнын негіздей отырып, қаржы жүйесін сыныптаудың қағидалы үлгісі қойылған. Осы критерийге сәйкес қаржы жүйесі мынандай үш бөлікті қамтиды:

- 1) қаржы қатынастарының жиынтығы;
- 2) ақша қорларының жиынтығы;
- 3) басқарудың қаржы ақпараты.

Ақша қорларының қозғалысына байланысты мемлекет, шаруашылық жүргізуші субъектілер, салалар, аймақтар және жеке азаматтар арасында пайда болатын экономикалық ақша қатынастарының жиынтығы *қаржы қатынастарын* құрайды. [1;522] Қаржыны басқарудың бүкіл жүйесі мемлекеттің қаржы саясатына негізделеді. Қаржы саясатын жасауға биліктің заңнамалық және атқарушы тармақтары қатысады. Қазақстан Республикасында оның конституциялық ерекшеліктеріне қарай жалпыэкономикалық саясат сияқты қаржы саясатын жасаудағы басымдық Қазақстан Республикасының Президентіне жатады, ол жыл сайынғы Жолдауында ағымдағы жылға және перспективаға арналған қаржы саясатының басты бағыттарын жүзеге асыру және қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатымен осы Жолдаудың шеңберінде іс-қимыл жасауы тиіс. Осыған орай биліктің атқарушы тармағының бір бөлігі ретінде Үкімет қаржы саясатын іске асыруға қажетті заңдардың жобаларын жасайды және оларды қарап, қабылдау үшін Президентке тапсырады.

Мезгілінің ұзақтығын және шешілетін мәселелердің сипатына қарай мемлекеттің қаржы саясаты қаржы стратегиясы мен қаржы тактикасы болып бөлінеді.

Қаржы стратегиясы экономикалық және әлеуметтік стратегиямен анықталып, перспективаға есептелген және ірі ауқымды міндеттерді шешуді қарастыратын қаржы саясатының ұзақ мерзімді курсы. Ол макроэкономикалық процестер дамуының ұзақ кезеңіне бағытталған, ал оның шеңберіндегі күнделікті міндеттер басты стратегиялық мақсатқа жетудің кезеңдері ретінде жүзеге асырылып отырады. Сөйтіп, қаржы саясатының мазмұны экономикалық жүйеде қаржыны пайдаланудың стратегиялық бағыттылығымен үнемі анықталып отырады.

Қаржы саясаты ғылыми зерттемелерге негізделсе және ғылыми тәсілдеме қаржы саясатының нақтылы қаржы қатынастарынан үзілмейтіндігіне қызмет етсе, онда қаржы саясаты прогрессивті болуы мүмкін.

Қаржы саясаты қазіргі кезеңде қарама-қайшылықты міндеттерді шешеді, демек, қаржы саясаты баланстандырылған болуы тиіс.

Қазіргі жағдайда қаржы саясатының негізгі бағыттары мыналар болып табылады:

- 1) шаруашылық жүргізуші субъектілер қаржысының сферасында нарықтық қатынастарды нығайту жөнінде шаралар жүргізу;
- 2) дағдарысты жай-күйді жою және қаржы жүйесін сауықтандыру;
- 3) халықты әлеуметтік қорғау жөнінде шаралар кешенін жүргізу. [1;522]

Қаржы саясатының бағыттары фискалдық және экономикалық саясат болып табылады. *Фискалдық саясат* ең маңыздысы мемлекеттік бюджет болып табылатын орталытандырылған мемлекеттік қорларды толықтырумен, *экономикалық саясат* экономикалық процестерді реттеумен байланысты. Фискалдық саясат салық төлемдерін плу, «қоғамдық тауарларды» өндіру кезінде ресурстарды орналастыру, оларды бөлу, ақша қаражаттарының трансферттік ағындарының қозғалысы жөніндегі бөлу және қайта бөлу әрекеттерін, үкімет пен жергілікті органдардың экономикалық және әлеуметтік сфераларда қаржыны пайдалану жөніндегі басқа іс-қимылдарын қамтиды.

Фискалдық саясат дискрециялық саясат ретінде, яғни ұлттық өндірістің нақтылы көлемін, жұмыспен қамтылуды (жұмыстылықты) өзгерту, инфляцияны бақылау, экономикалық өсуді тездету мақсатымен *мемлекеттің салықтарымен және шығыстарымен саналы айла-шарғы жасау* ретінде жүргізілді. Экономикалық циклдің сипатына қарай ынталандырушы немесе тежеуші фискалдық саясат жүргізілуі мүмкін. Икемсіз (дискрециялық емес) фискалдық саясат экономикалық циклдің түрлі фазаларындағы - өрлеу немесе құлдырау фазаларындағы ұлттық өнім көлеміне теңбе-тең түрде мемлекет шығындарының және салық алудың түрленуі ұғынылатын автоматты немесе «кіріктірме тұрақтандырғыштың» («кіріктірме тұрақтылықтың») іс-әрекетін қажет етеді.

Сондай-ақ бюджет тапшылығына қатысты фискалдық саясатты ажыратады. Мемлекеттің қаржы саясатының мазмұны айтарлықтай күрделі, өйткені ол шаралардың ауқымды кешені, оны дәйекті жүзеге асыру стадияларын қамтиды, олар:

- 1) экономикалық заңдардың әрекеті, экономиканың жай-күйі, қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының перспективалары негізінде елдегі қаржының ғылыми негізделген тұжырымдамасын әзірлеу;
- 2) экономикалық саясаттың тиісті мақсаттары мен міндеттерін негіздей отырып, қаржы саясатының стратегиялық және тактикалық шараларын тұжырымдау;
- 3) белгіленген іс-әрекеттерді қаржы механизмі арқылы (экономикалық қайта құрудың түбейлігіне қарай оны жаңғырта және түзете отырып) іс жүзінде жүзеге асыру.

Осы негізгі үш буынның бірлігі қаржы саясатының мазмұнын анықтайды. Демек, экономикалық заңдардың іс-әрекетін есепке ала отырып, қоғамды дамытудың міндеттеріне байланысты қаржыны ұйымдастыру мен пайдалану мемлекеттің қаржы саясатының мазмұны болып табылады.

Қазіргі кезде *қаржы саясатының көмегімен шешілетін* басты міндеттердің қатарына мыналарды жатқызуға болады:

- а) елдің дамуына әрбір нақты кезеңнің ерекшеліктері негізінде қаржы ресурстарының неғұрлым мүмкін болатын көлемін жасаудың жағдайларын қамтамасыз ету;
- ә) қаржы ресурстарын қоғамдық өндірістің сфералары арасында, ұлттық шаруашылық секторлары арасында ұтымды бөлу және пайдалану, ресурстарды белгілі бір мақсаттарға бағыттау;
- б) экономикалық дамудың белгіленген бағыттарын орындау үшін тиісті қаржы механизмін жасап, оны үнемі жетілдіріп отыру.

Сондықтан *Қазақстан жағдайында қаржы саясатының міндеті* экономиканы экономикалық өсудің траекториясына көшіру, ұлттық шаруашылықтың құрылымын одан әрі жетілдіру негізінде шаруашылық өмірді тұрақтандыру, кәсіпкерлік қызметті дамыту, мемлекеттік бөліктің үлесін оңтайландыра отырып, меншікті реформалау, сыртқы экономикалық қызметті ұлғайтып, жандандыру, әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыру жөнінде шаралар жасап, оларды қаржы механизмі арқылы іске асыру болып табылады. [1;522]

Елдегі жүргізіліп жатқан реформаларға сәйкес мемлекеттің қаржы саясаты мен қаржы жүйесінің қызметі нарық жағдайында қажетті қаржы ресурстарын жұмылдыруға, оларды бюджетке толық және дер кезінде түсіріп отыруға, әлеуметтік-экономикалық дамудың мемлекеттік бағдарламаларында қаралған шараларды үздіксіз қаржыландыруға және материал, еңбек және ақша ресурстарын мақсатты әрі ұтымды пайдалануға бақылауды күшейтуге бағытталған. Бұл мақсаттар Қазақстан Республикасының әлеуметтік және экономикалық дамуының, қоғамдық өмірдің барлық салаларын қайта құрудың стратегиясын қаржымен қамтамасыз ету қажеттігінен туындайды.

Қаржы саясатының тиімділігін қамтамасыз ететін жалпы қағидаттарға мыналар жатады.

- объективті экономикалық заңдардың іс-әрекетін есепке алу;
- нақты тарихи жағдайларды есепке алу;

- өткен жылдардың өзіндік тәжірибиесін және дүниежүзілік тәжірибиені есепке алу;

жеке(өзгеше) қағидаттарға мыналарды жатқызуға болады:

- қоғамда қаржы жүйесінің ұтымды құрлымын, қаржы қатынастарын жоспарлы ұйымдастыруды және қаржы механизмiнiң дұрыс құрылуын қамтамасыз ету;
- қаржы жүйесінің барлық салалары мен буындарындағы кірістер мен шығыстардың тепе-теңдігі;
- бюджеттегі кірістердің шығыстардан асып түсетін қаржы резервтерін жасау;
- салық жүйесін ұтымды құру арқылы экономикалық және әлеуметтік дамудың маңызды бағыттарына қаржы ресурстарын шоғырландыру;
- негізгі қаржы ресурстарын мемлекет қарамағына жұмылдыру, оларды мемлекет пен шаруашылық жүргізуші субъектілер арасында тиімді болу;

қаржы және кредит-ақша саясатының тепе-теңдігі. [2]

Қаржы саясаты нақты шаруашылық өмірде қаржы механизмі арқылы іске асырылады, ол қаржыны ұйымдастыру, жоспарлау және басқару түрлерінің, нысандарының және әдістерінің жүйесі болып табылады. Қаржы механизмі арқылы шаруашылық жүргізудің түрлі деңгейлерінде және қызмет сфераларында экономикалық және әлеуметтік дамудың мемлекеттік бағдармаларын орындау үшін мақсатты ақша қорлары мен ақша қорланымдарын қалыптастыру және пайдалану жөніндегі қаржы қатынастары басқарылады.

Қаржы механизмі – экономикалық және әлеуметтік даму үшін қолайлы жағдайлар жасау мақсатында қоғам қолданатын қаржы қатынастарын ұйымдастыру нысандарының, қаржы ресурстарын қалыптастырып, пайдалану әдістерінің жиынтығы. Ол қаржы қатынастарын ұйымдастырудың түрлерін, нысандарын және әдістерін, оларды сан жағынан анықтаудың амалдарын кіріктіреді. Қаржы механизмінің құрылымы қаржы қатынастарын топтастыру тұрғысынан қаржы жүйесін қамтып көрсетеді. Қаржы механизмі құрылымын сипаттау үшін оның буындары ретінде анықталатын жүйелі талдаудың қосалқы жүйесі (бөлігі), блогы, элементі сияқты ұғымдарын пайдаланған орынды. Қазақстан Республикасында макро және микрoэкономиканың қаржы жүйесінің реттеліп отыратын *қаржы қатынастары мен ақша ресурстарының жиынтығы* және оларды жұмылдыруды, ұлттық шаруашылықты қаржыландыру мен несиелендіруге байланысты бөлуді жүзеге асыратын *қаржы мекемелері* құрайды.

Бүгінгі Қазақстанның қаржы жүйесінің құрамы қаржы қатынастарының біршама дербес мына сфераларынан тұрады:

мемлекеттің бюджет жүйесі;

арнаулы бюджеттен тыс қорлар;

мемлекеттік кредит;

жергілікті қаржы;

шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржысы;

халықтың қаржысы. [3]

Қаржы қатынастарының алғашқы үш бөлігі *жалпы мемлекеттік*, яғни *орталықтандырылған қаржыларға* жатады және макродеңгейдегі экономика мен әлеуметтік қатынастарды реттеу үшін пайдаланылады. *Шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржысы орталықтандырылған қаржыларға* жатады және микродеңгейдегі экономика мен әлеуметтік реттеу және ынталандыру үшін пайдаланылады. *Жергілікті қаржы* мемлекеттің қаржы жүйесінің маңызды құрамы болып табылады. Жергілікті қаржының әлеуметтік рөлі, оның құрамы мен құрылымы бүтіндей жергілікті органдарға жүктелінген функциялардың сипатымен, сондай-ақ мемлекеттің әкімшілік-аумақтық құрылысымен және оның саяси экономикалық бағыттылығымен анықталады. Жалпы, қаржылардың бүкіл құрамы екі ірілендірілген бөлікке біріктіріледі:

мемлекеттік және муниципалдық қаржы;
шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржысы.

Мемлекеттің қаржысы қаржы ресурстарының орталықтандырылған қорын жасаудың экономикалық нысаны мен мемлекеттің негізгі қаржы жоспары ретіндегі *мемлекеттік бюджетте*, қоғамдық құжаттарды мақсатты қаржыландырудың қосымша көзі ретіндегі бюджеттен тыс *арнаулы қорларда*, *мемлекеттік кредитте* көрінетін қаржы қатынастарын қамтиды.

Мемлекеттердің көпшілігінде қаржы жүйесін құрудың қағидаты – *фискалдық (қазыналық) федерализм* қағидаты.

Қаржы жүйесінің функциялық құрылысы мынандай негізгі қағидаттарды қанағаттандыруы тиіс:

біріншіден, қаржы жүйесінің жеке алынған әрбір буыны ақша қатынастарының аса кең шеңберін қамти алады, бұл жалпы категория болып табылатын «қаржыға» ғана тән қасиет;

екіншіден, тұтастай алынған қаржы жүйесі әрбір нақты сәтте объективті экономикалық категория ретінде қаржының қағидалы мәндік сипаттамаларына және функциялық арналымына дәл сәйкес келуі тиіс.

Қаржы жүйесін құрудың негізіне мына қағидаттар қойылған:

Қаржы жүйесін ұйымдастыруда централизм мен демократизмнің үйлесуі. Мемлекеттік қаржы органдары тарапынан болатын орталықтандырылған басшылықпен бір мезгілде жергілікті қаржы органдарына және шаруашылық жүргізуші субъектілерге кең құқық пен дербестік берілген.

Бұл қағидат жергілікті қаржы органдарының тиісті жергілікті әкімшілікке және жоғарғы қаржы органдарына екі жақты бағынышты жүйесін алдын ала айқындайды.

Ұлттық және аймақтық мүдделерді сақтау. Аймақтарды дамытудың әлеуметтік жағынан қабылдауға болатын деңгейі сияқты бұл қағидаттың талаптары қаржы қатынастарына да ұлттық теңдікті қамтамасыз етуге шақырады. Қаржы жүйесін құрудағы оның көрінісі мемлекеттік қаржы органдары құрылымының ұлттық-мемлекеттік және әкімшілік-аймақтық құрылымына сай келуі. Әрбір облыста, ауданда және қалада қаржы органдарының тиісті аппараты бар. Төменгі құрылымдарда арнаулы қаржы органдарының болмауы мүмкін, онда олардың функцияларын жергілікті әкімшіліктің аппараты атқарады. Федеративтік құрылыс бар көп ұлтты мемлекеттерде бұл қағидаттың маңызы аса артып отыр.

Қаржы жүйесі бірлігінің қағидаты орталық қаржы органдары арқылы мемлекеттің жүргізіп отырған бірыңғай мақсаттармен алдын ала айқындалып отырады. Қаржылардың барлық буындарын басқару бірыңғай негізгі заңнамалық және нормативтік актілерге негізделеді. Қаржы жүйесінің бірлігі қаржы ресурстарының басты көздерінің ортақтастығында (бірлігінде), олардың қозғалысының өзара байланыстығында, қажетті қаржылық көмек көрсету үшін қаражаттарды аймақтар, салалар арасында қайта бөлуде болып отыр. Қаржы жүйесі бірлігінің қағидаты экономиканы басқарудың барлық деңгейлерінде жасалатын қаржы жоспарлары мен байланыстардың өзара үйлесу жүйесінде өзінің нақтылы көрінісін табады.

Қаржы жүйесінің жеке құрамды элементтерінің функциялық арналымының қағидаты қаржының әр буыны өз міндеттерін шешіп отыратынтығынан көрінеді. Оған айрықша қаржы аппараты сәйкес келеді. Мемлекеттің бюджеттің ресурстарын құрып, пайдалану жөніндегі жұмысты ұйымдастыруды республиканың Қаржы министрлігі мен Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігі жүзеге асырады. [4]

Әдебиеттер

1. Құлпыбаев С., Ынтықбаева С.Ж., Мельников В.Д. Қаржы: Оқулық / - Алматы.- Экономика. -2010. - 522 б.
2. Исакова З. Қазақстанның қаржылық жүйесінің мықтылығы және оның факторлары. // Қаржы-Қаражат» журналы. - 2004 ж. - №5.
3. Нурумов А. Қазақстанның ұлттық экономикасының дамуының қаржылық аспектілері». - 2006 ж. - №2.
4. Сахариева А., Сахариев С. Жаңа кезең экономикалық теориясы». - Оқулық, - Алматы, 2004 ж.

ӘОЖ 652

МОРАЛЬДЫҚ ЗИЯНДЫ ӨТЕУДІҢ СОТТЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

Ильясова Г.А.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

*В этой статье говорится о неразвитости института возмещения морального вреда. Из-за этого в обществе рождается множества вопросов.
In this article talked about the lack of development of institute of compensation of moral harm.
From it in society gives birth great numbers of questions.*

Ключевые слова: *моральный вред, возмещение, спор.*
Key words: *moral harm, compensation, dispute.*

Моральдық зиянның орнын толтыру институтының жетілмегендігі көптеген теориялық және тәжірибелік мәселелерді туғызады. Оның ішінде моральдық зиянның орнын толтыру туралы талаптарды мүліктік қамтамасыз ету болып табылады [1, 10].

Талапты қамтамасыз ету – сот шешімін орындау кезіндегі мүмкін болатын қиыншылықтарды алдын алуға бағытталған азаматтық процессуалдық алдын алу шарасы. Заңшығарушы талапты қамтамасыз етудің қандай да бір басқа критерийлерін анықтамаған [2, 35].

Дегенмен, тәжірибеде сот борышкердің мүлкін қамауға алу түрінде моральдық зиянның орнын толтыру туралы талапты қамтамасыз ету бойынша шараларын қолданудан бас тартады, өзінің шешімін мұндай мүліктік емес даулар бойынша талапты қамтамасыз ету шаралары қолданылмайтынымен негіздейді. Мұндай қорытындымен келісуге болмайды, себебі ҚР АЖК-нің 159-бабына талдау жүргізу негізінде мұндай пікірдің қате екендігін көз жеткізуге болады.

Сонымен қатар, қажет жағдайларда талапты қамтамасыз ету бойынша сотпен өзге шаралар қолданылуы мүмкіндігі қарастырылған. Бірақ ҚР АЖК-де аталған талапты қамтамасыз ету шаралары тек мүліктік дауларға ғана қатысты қолданылуы керек деп көрсетілмеген. Әрине, әрбір азаматтық іс бойынша заңды күшіне енген сот шешімінің орындалмауы мүмкін немесе оның орындалуына кедергі туғызатын себептердің пайда болуымен келісуге болады. Әрбір нақты іс бойынша сот өзінің қалауынша талапты қамтамасыз ету шарасын таңдай алады (талапкердің сұрауы бойынша немесе өзінің бастамасымен), бірақ та бұндай мүліктік емес сипатындағы істер бойынша, соның ішінде моральдық зиянды өтеу туралы талап бойынша талапты қамтамасыз ету шаралары жалпы қолданылмауы керектігін білдірмейді. Кез келген өзге шешім барлық істер бойынша сот

шешімінің дұрыс атқарылу мүмкіндігіне нұқсан келтіретінін білдіреді [3, 43]. Сондықтан, моральдық зиянды өндіру мүліктік даулар болып табылатындығына негізделі отырып, моральдық зиянды өндіру туралы талапты қамтамасыз ету шараларын қолданудан бас тарту – қателік және қолданыстағы заңнаманы тікелей бұзу болып саналады деп есептейміз.

Моральдық зиянды өтеу және зиянның орнын толтырудың арасында бірқатар айырмашылықтары бар. Зиянның орнын толтыру эквивалентті құқықты қалпына келтіру сипатына ие – мүліктік зиян натуралды түрде өндіріледі немесе жоғалған материалдық объектінің құны өтеледі. Моральдық зиянның орнын толтыру өтеу сипатына ие, оның өтеу құны әрқашан шартты түрде болады. Бұл жағдайда зиянның мөлшері есептеледі, сондықтан да талаптың бағасы көрсетіледі. Талапкердің мәлімдеген моральдық зиянды өтеу сомасы оның жеке ерекшеліктеріне байланысты анықталады, атап айтқанда, тән мен жан азаптарын «есептеуді» заң талап етпейді және талап ете алмайды. Осыған байланысты талаптың құны да болмайды. Моральдық зиянды өтеу мөлшері талап қанағаттандыруға жататын болғанда ғана сотпен анықталады. Бұл жағдайда сот өндіріп алу мөлшерін негіздеуге міндетті, себебі бұл үлкен маңызға ие және де сот басшылыққа алған критерийлер әрқашан да талапкердің ойымен сәйкес келе бермейді.

1992 жылғы 18 желтоқсанда «Азамат пен заңды тұлғалардың ар-намысын, абыройын және іскерлік беделін қорғау туралы заңнаманы соттардың қолдану тәжірибесі туралы» ҚР Жоғарғы Сотының № 6 қаулысының 13-тармағында моральдық зиянның басқа келтірілген зияндармен қатар өндірілетіндігіне назар аударылып, рухани зиянның толық дербестігі айқындалады: «Билік шығарылғанда моральдық зиянның мөлшері нұқсан келтіретін мәлімдеменің мәнісіне қарай (қылмыс жасады деуі, әкімшілік-құқықты, азаматтық құқықты бұзуды, адамгершілікке жатпайтын қылық жасады, т.б.), оның қаншама жарияланғанына, жауапкердің кінәсінің түріне, оның тұрмыс жайына және басқа еске алуға жататын жағдайға байланысты ақшалай есептеледі» деп сот қаулысында көрсетілген [4].

22 желтоқсан 1995 жылы өткізілген ҚР Жоғарғы Соты Пленумы моральдық зиянның орнын толтыру туралы заңнаманы дұрыс, әрі бірдей қолдану мақсатында, «Соттардың моральдық зиянның орнын толтыру жөніндегі заңды қолдануы туралы» № 3 нормативтік қаулыны қабылдады. Онда әртүрлі мерзімде күшіне енгізілген бірқатар нормативтік актілермен реттелетін моральдық зиянды өтеу мәселелеріне қатысты сұрақтар және онымен байланысты тараптардың өзара қарым- қатынасын анықтайтын мәселелер және бұл жағдайдағы зиянды өтеу жағдайлары, сонымен қатар моральдық зиянды өтеу институтының қолданылуының өзге де қырлары қарастырылған. Мәселен, қаулының 1-тармағында былай делінген: «Әрбір іс бойынша дауды дұрыс және дер кезінде шешуді қамтамасыз ету мақсатында соттар әр іс бойынша екі жақтың өзара қарым-қатынасының сипатын және олар қандай құқықтық нормалармен реттелетінін, мұндай жағдайда моральдық зиянның орнын толтыру шарттары мен тәртібі көрсетілген заң актісі қашан күшіне енгенін, сондай-ақ моральдық зиян тигізген әрекеттің қашан болғанын анықтап алуға тиіс. Соттар, сонымен бірге, жәбірленушіге жан немесе тән азабын тарттырған фактілердің немен расталатынын, олар қандай жағдайда және нендей әрекеттермен (әрекетсіздікпен) жасалғанын, зиян тигізушінің жазығының мөлшерін, жәбірленушінің қандай жан немесе тән азабын шеккенін, оның өтелуін қандай сомада немесе басқа да материалдық түрде бағалайтынын және дауды нақты шешуге қатысты басқа да жағдайларды анықтап алуы қажет» [5].

Қаулыда моральдық зиянның анықтамасы берілген: «Моральдық зиян дегеніміз - заңды бұза отырып жәбірленушіге жасалған жан немесе тән азабы (қорлау, ашуландыру, ызаландыру, ұятқа қалдыру, торықтыру, тән азабы, кемсіту, қолайсыз жағдайға ұшырату т.б.) болып табылады. Азаматтың тумысынан немесе заңмен бекітілген моральдық игілігі, мүліктік емес және мүліктік құқы (өмірі, денсаулығы, жеке басының абыройы, ішкі

құпиясы, жеке меншігі мен үй-жайына қол сұқтырмау құқы т.б.) заңға қарсы әрекеттің (әрекетсіздіктің) объектілері болуы мүмкін.

ҚР Жоғарғы соты Пленумының аталған қаулысында моральдық зиянның көрінуі мүмкін болатын тізімі берілген. Мәселен, жақын туыстарын өлтіру, мүгедектікке ұшыратқан тән жарақатын салу, бас бостандығынан айыру, жұмыссыз немесе үй-жайсыз қалдыру және т.б. байланысты жан азабы. Бұл тізім қатаң бекітілген деп айту дұрыс емес, себебі жан азабының толық тізімін құру мүмкін емес.

25 маусым 1996 жылы қабылданған «Тұтынушылардың құқығын қорғау туралы заңнаманы соттардың қолдану практикасы туралы» ҚР Жоғарғы Соты Пленумының № 7 нормативтік қаулысы моральдық зиянның орнын толтыру институтына бірқатар өзгерістер енгізді. Мәселен, қаулының 8 тармағында ҚР «Тұтынушылардың құқығын қорғау туралы» Заңының 18-бабын қолдану кезінде соттар құқықты бұзған тұлғаның кінәсіне қарамастан жеке мүліктік емес құқықтарды қорғау туралы ҚР АҚ-нің 141-бабының 3- тармағын басшылыққа алған жөн деп көрсетілген. Азаматтық кодекс құқықты бұзған тұлғаның кінәсіне қарамастан, жеке мүліктік емес құқықтарды қорғауды қарастырса да, бұл моральдық зиянға қатысты қолданылмаған. Себебі 131-бап тек жалпы ережелерді бекіткен, осыған сәйкес моральдық зиян тұлға кінәлі болған жағдайда ғана өтеледі.

2001 жылы 21 маусымда ҚР Жоғарғы Соты «Соттардың моральдық зиянды өтеу туралы заңдарды қолдануы туралы» жаңа қаулы қабылдады, оған сәйкес соттар азаматтарға тиесілі жеке мүліктік емес құқықтары мен игіліктерді соттық қорғау және оларға келтірілген моральдық зиянды өтеу құқықтық мемлекет құру және конституциялық құқықтар мен бостандықтардың жүзеге асырудың тиімді тәсілі деп атап көрсетілген. Азаматтық кодекстің 917-бабының 1-тармағына сәйкес моральдық зиянды оны құқыққа қайшы (қасақана немесе абайсыздықтан) жасаған әрекетімен (әрекетсіздігімен) келтірген тұлға толық көлемінде өтеуге тиіс. Моральдық зиянды толық өтеу деп зиян келтіруші тарапынан оның заң актілерінің нормаларының тікелей талабына сәйкес ол іске асыруға міндетті (мысалы, «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңға сәйкес бұқаралық ақпарат құралдары ол таратқан шындыққа сай келмейтін мәліметтерге түзету жариялауға; Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 44-бабына сәйкес, қылмыстық процесті жүргізуші орган моральдық зиянның салдарын жою жөнінде шаралар қабылдауға тиіс) немесе жәбірленушінің талабы бойынша сот шешімімен белгіленген ақша нысанында моральдық зиянға өтем жасау сияқты әрекеттерін түсіну қажет.

Азаматтық кодекстің 952-бабына сәйкес, моральдық зиянға тек ақша нысанында өтем жасалатындықтан, ал өтемнің мөлшерін сот анықтайтындықтан өтем мөлшерін анықтау кезінде соттар әділеттілік пен ақылға сыйымды қажеттілікті негізге алуы қажет.

Мүліктік зиянға ақшалай нысанда өтем жасау мөлшері, егер оның мөлшерін анықтау кезінде сот азаматтың мүліктік емес өзіндік құқықтарының бұзылуына байланысты барлық нақтылы мән-жайларды анықтаса және сот анықтаған өтем мөлшері талапкер мәлімдеген талаптардың тиісті мөлшерде қанағаттандырылуы туралы негізді тұжырым жасауға мүмкіндік берсе, ол әділ әрі жеткілікті мөлшерде жасалды деп есептеу қажет.

Моральдық зиян үшін жасалатын өтемнің мөлшерін белгілеу кезінде соттар субъективті баға ретінде жәбірленушіге келтірілген жан азабы мен тән азабының ауырлығын, сондай-ақ осыларды қуәландыратын объективті мәліметтерді, атап айтқанда: мүліктік емес игіліктер мен өзіндік құқықтардың (өмірі, денсаулығы, жеке бас бостандығы, жеке өмірі, жеке және отбасылық құпиясы, ар-намысы мен қадір-қасиеті және т.б.) өмірлік маңызын; жәбірленушінің басынан кешкен жан немесе тән азабының ауырлығын (бас еркінен айырылу, дене жарақатын түсіру, жақын туыстарынан айырылу, еңбек қабілетін жоғалтуы немесе шектелуі және т.б.); моральдық зиянды өтеу үшін қажет болған кезде зиян келтірушінің кінәсінің нысанын (қасақана ниетпен, абайсыздық) назарға алулары қажет.

«Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңның 22-бабында саяси қуғын-сүргін құрбандарына келтірілген зиянды өтеудің ерекшеліктері көзделген. Осы ерекшелік саяси себептер бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған адамдарға мүліктік және

мүліктік емес зиянның 2001 жылдың 1 қаңтарынан бастап, бас еркінен айыру орындарында болған әрбір айы үшін ақталушының әлеуметтік қорғау органдарына жүгінген күндегі Қазақстан Республикасының заңнамасымен белгіленген айлық есептік көрсеткіштің төрттен үшіндей мөлшерінде өтеуге жататынын білдіреді. Алайда мүліктік және мүліктік емес зиян өтемінің жалпы сомасы 100 айлық есептік көрсеткіштен аспауы қажет. Дегенмен, құқық қолдану тәжірибесінде соттардың «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңның 22-бабын сақтамау фактілері орын алатыны байқалады. Мәселен, талапкер ҚР Үкіметіне 1986 жылы 17-18 желтоқсан күндері Жезқазған қаласында демократиялық студенттік жастардың қозғалысына қатысқаны үшін институттан заңсыз шығарылған үшін келтірілген моральдық зиянды өтеу туралы талаппен сотқа жолданған. Астана қаласы Алматы аудандық сотының 2006 жылғы 21 желтоқсандағы шешімімен талап қанағаттандырылып, ҚР Қаржы Министрлігінен 300000 (млн) теңге өндірілген. ҚР Жоғарғы Сотының қадағалау алқасында іс қайта қаралып, аудандық сот келесідей қателіктер жіберді деп тапты: саяси қуғын-сүргін құрбандарына ақшалай өтемақы төлеумен байланысты сұрақтарды шешу үшін дербес бағдарлама қарастырылған, оның әкімшілік басқарушысы ретінде ҚР Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігі белгіленген. Сондықтан тиісті жауапкер ретінде сот осы аталған министрлікті қатыстыруы тиіс еді. Сондай-ақ сот ҚР «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңның 22-бабын басшылыққа ала отырып, онда бекітілген ақшалай өтемақының шекті мерзімі туралы ережені ескермеген. Сол себепті Астана қаласы Алматы аудандық сотының сырттай шешімінің күші жойылып, басқа құрамда жаңадан қарауға жіберілген [6].

ҚР АҚ-нің 931-бабы бойынша, жоғары қауіптілік көзі келтірген моральдық зиян үшін өтем өндіру туралы азаматтардың талаптарын қараған кезде соттар, егер осы зиянның жойқын күштің немесе жәбірленушінің қасақана ниетінің салдарынан не жоғары қауіптілік көзінің зиян келтірушінің құқыққа қайшы әрекеттерінің нәтижесінде оның ырқынан шығып кетуіне байланысты келтірілгенін дәлелдей алмаса, жоғары қауіптілік көзі иесінің моральдық зиян үшін ақша нысанында өтем жасауға тиіс.

Жоғары қауіптілік көзін иеленген адамдар құқыққа қайшы әрекеттерімен жәбірленушіге мүліктік зиян келтірген жағдайда, моральдық зиянды өтеу жөніндегі міндеттерді осындай зиянды келтірген адамдар тікелей өздері көтереді. Егер жоғары қауіптілік көзі оның иесінің кінәсі болған кезде де құқыққа сай иеліктен шықса, онда мүліктік зиян үшін жауапкершілік үлес тәртібімен зиян келтірушінің тікелей өзіне, сондай-ақ жоғары қауіптілік көзінің иесіне жүктеледі.

Моральдық зиянды өндіру туралы сот тәжірибесіне талдау жүргізу нәтижесінде соттардың ҚР АҚ-нің 931-бабының 2-бөлімін қате қолдану фактісі анықталып, бірінші және апелляциялық сатыдағы соттардың тараптардың арасындағы қатынастар мен оларды реттейтін заңдарды анықтауда қателіктер жіберетініне ҚР Жоғарғы Соты назар аударған. Мәселен, ҚР Жоғарғы Сотының қадағалау алқасының «Емделуге, жоғалтқан табысына шығындарды және моральдық зиянды өтеу туралы» 14 мамыр 2008 жылғы № 4 гп-111-08 қаулысында жолаушылар пойызы мен «Л» - «КЭЛД» АҚ филиалының локомотивтік бригадасымен соқтығысуы нәтижесінде талапкер В.-ның денсаулығына зардап келтірілген. Астана қаласы Сарыарқа аудандық сотының 2007 жылғы 18 мамырдағы шешімі бойынша, сот құқықтық қатынастарды дұрыс анықтамаған және ҚР 707-бабына ҚР «Темір жол көлігі туралы» заңының 75-бабына дұрыс түсінік бермеген. Бұл баптардың мәнісінде келтірілген зиян ҚР АҚ-нің 47-бабы қолданыла отырып тасымалдаушымен өтелуі тиіс. Сондықтан сот зиянды өтеуге қатысты даулы қатынастарға ҚР АҚ-нің 931-бабының 2-бөлімін қате қолданғаны белгілі болды. Аудандық сот талапкерді тиісті емес жауапкерге – «Жолаушылар тасымалы» АҚ талап қойған деп танып, талапты қанағаттандырмаған, тиісті жауапкер – жоғары қауіпті қайнар көздің иесі «Л» АҚ –на жолдануды нұсқаған. Бірақ ҚР Жоғарғы Сотының қадағалау алқасы талапкер жоғары қауіпті қайнар көз - «Л» АҚ-мен ешқандай құқықтық қатынас болған емес деген

қорытындыға келеді, сол себепті Астана қаласы Сарыарқа аудандық сотының шешімінің күші жойылып, істі аталған сотқа басқа құрамда жаңадан қарауға жіберілген [7].

ҚР АҚ-нің 951-бабының 1-бөлігіне сәйкес, моральдық зиян дегеніміз жеке және заңды тұлғалардың өзіндік мүлктік емес игіліктері мен құқықтарының бұзылуы, кемсітілуі немесе олардан айрылуы, соның ішінде жәбірленушінің өзіне қарсы құқық бұзушылықтың жасалуы салдарынан басынан кешірген жан азабы мен тән азабы.

Жалпы ереже бойынша моральдық зиян, азаматтардың өмірі мен денсаулығына зиян жоғары қауіптілік көзінен келтірілген жағдайларды қоспағанда, зиян келтірушінің кінәсі болған жағдайда өтеледі (ҚР АҚ-нің 951-баптың 2- бөлімі).

Талапкер моральдық зиянның кез келген мөлшерін талап ете алады, бұл ретте заңда ешқандай шектеулер көрсетілмеген. Өтемақының нақты мөлшерін АҚ-тің 952-бабының 2-бөлігіндегі ережелерді ескере отырып, сот белгілейді. Атап айтқанда, моральдық зиянның мөлшері анықталған кезде жәбірленушіге келтірілген адамгершілік залалдың ауырлығын субъективті түрде бағалау да, сондай-ақ жәбірленушінің жан азабы мен тән азабының дәрежесін дәлелдейтін объективті деректер де: қол сұғу объектісі болған игіліктің өмірлік маңыздылығы, құқық бұзушылық зардаптарының ауырлығы, жәбірленушінің өмір сүру жағдайлары, денсаулығы, жасы мен өзге де назар аударуға тұратын мән-жайлар ескеріледі.

Қоршаған ортаны қорғау туралы заңдардың бұзылуы салдарынан келтірілген моральдық зиян ҚР Азаматтық кодексінде белгіленген тәртіппен өтелуге тиіс (321-баптың 6-тармағы).

ҚР Жоғарғы Соты Пленумының 1999 жылғы 9 шілдедегі № 9 «Соттардың денсаулыққа келтірілген зиянды өтеу жөніндегі заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» қаулысының 9-т. сәйкес, денсаулыққа келтірілген зиянды өтеуге құқығы бар адамдардың шеңбері белгіленген. Атап айтқанда, денсаулыққа келтірілген зиянды өтеу құқығына кәсіби еңбек қабілеттілігін, ал ондай болмаған жағдайда жалпы еңбекке қабілеттілігін толық не ішінара жоғалтқан зардап шегушілер ие болатыны соттарға түсіндірілген. Егер 14 жасқа толмаған және еңбекақысы жоқ адамның денсаулығына зақым келсе немесе денсаулығы өзгеше бұзылса, онда шығындар өтелуге тиіс. Жәбірленуші (асыраушы) қайтыс болған жағдайда, қайтыс болған адамның асырауындағы еңбекке қабілетсіз адамдар немесе ол қайтыс болған кезде оның асырауында болу құқығына ие адамдар, сондай-ақ ол қайтыс болғаннан кейін туған оның баласы зиянды өтеуге құқылы [8].

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес, егер зиян еңбек қабілеттілігін уақытша жоғалтуға әкеп соқтырса және кәсіби немесе жалпы еңбек қабілеттілігін жоғалту ұзақ уақытқа созылмаса, денсаулықтарына келтірілген осындай экологиялық зиянды өтеуге құқық берілмейді.

Сонымен, егер ластайтын заттар көп мөлшерде тасталып, адамдар жаппай уланса, бірақ олардың денсаулығына келтірілген зиян қайтарымды сипатта болып, еңбек қабілеттілігін табанды жоғалтуға әкелмесе, онда құқық бұзушыны тек моральдық зиянды өтеу туралы талап арызбен жауапкершілікке тартуға болады.

Сот тәжірибесінде заңсыз жұмыстан шығару, басқа жұмысқа ауыстыру, жалақыны төлемеу, мертігуі, кәсіби ауыруы және т.б. байланысты жұмысшыға келтірілген жан мен тән азаптарын өтеу туралы істер жиі қаралады. Солардың бірінде, мәселен, ҚР Жоғарғы Сотының қадағалау алқасы талапкер Ш, теріс қылығы мәлім болған сәттен бастап бір ай мерзім өткен соң, іс сапарға жіберілген кезеңде жұмыстан шығарылғанын анықтады [9].

Мұндай мән-жайлар сот актілерін заңды деп есептеуге негіз болмайды.

Сонымен, моральдық зиянды өтеу мөлшерін судьялардың нақты анықтауы үшін, біздің пікірімізше, мамандардың (психолог, психиатр, сарапшы т.б.) міндетті қатысуымен, олардың заң талаптарына сай ресми қорытындылары негізінде анықталуы тиіс. Бұл, мүмкіндігінше, сот тәжірибесінде моральдық зиянды өтеу мөлшерін объективті және дәл анықтауға, жәбірленушілердің зиян мөлшері туралы күмәндарын жоюға және сот шешімдеріне берілетін шағымдардың санын азайтуға мүмкіндік берер еді.

Әдебиеттер

1. Резник Г. Неимущественный иск не подлежит обеспечению имуществом арестом // Российская юстиция. –1994 . - № 6. – С. 5-11.
2. Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан. В 2-х томах. Т.2. Особенная часть. Учебник. – Алматы: КазГЮУ, 2001. – С.468 .
3. Падва Г., Короткова Н. Обеспечение исков, вытекающих из личных имущественных отношений // Российская юстиция. – 1994. - № 3. – С. 43-45.
4. ҚР Жоғарғы Сотының «Азамат пен заңды тұлғалардың ар-намысын, абыройын және іскерлік беделін қорғау туралы заңнаманы соттардың қолдану тәжірибесі туралы» 1992 жылғы 18 желтоқсандағы № 6 нормативтік қаулысы // ИС «Параграф», 2014.
5. ҚР Жоғарғы Сотының «Соттардың моральдық зиянның орнын толтыру жөніндегі заңды қолдануы туралы» 1995 жылғы 22 желтоқсандағы № 3 нормативтік қаулысы // ИС «Параграф», 2014.
6. Постановление Надзорной коллегии Верховного Суда Республики Казахстан № 4 гп-89-08. -Астана, 16 апреля 2008 года // ИС «Параграф» АЖ, 2014.
7. «О взыскании расходов на лечение, утраченного дохода и возмещении морального вреда». Извлечение из постановления надзорной коллегии Верховного Суда Республики Казахстан от 14 мая 2008 года № 4гп-111-08 // Бюллетень Верховного Суда РК – 2008. - № 6.
8. ҚР Жоғарғы Соты Пленумының «Соттардың денсаулыққа келтірілген зиянды өтеу жөніндегі заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» 1999 жылғы 9 шілдедегі № 9 қаулысы // «Параграф» АЖ, 2011.
9. Постановление Надзорной коллегии Верховного Суда Республики Казахстан № 4гп-274-08. Астана, 1 октября 2008 года // ИС «Параграф», 2014.

ӘОЖ 562.1

ЖЕР ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Мұхтарова С.М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

*В статье говорится о земельном законодательстве Республики Казахстан.
In the article talked about the land legislation of Republic of Kazakhstan.*

Ключевые слова: *земля, закон, ресурсы, история.*
Key words: *earth, law, resources, history.*

Қазақстан Республикасы 1995 жылғы бүкіл республикалық референдумда қабылданған Конституцияға сәйкес жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады. Жер, сондай-ақ заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін деп жарияланды [1,6].

1995 жылы 30 тамызда егеменді Қазақстан Конституцияны қабылдады. Тәуелсіз Қазақстанның қоғамдық және мемлекеттік құрылысының іргелі принциптері бекітілді. Тәуелсіздікті алмастан бұрын ата-бабаларымыз мыңдаған жерлерді мекендеп, жердің құнарлығына аса мән берді. Қарапайым халық үшін жайылымды жерлерге мұқтаж

болғандықтан, әр маусымда көшіп қонуды әдетке айналдырды. Қазақстан аумағындағы жер қатынастарының тарихын зерттеу бұл ежелгі тарихтан зерттеуді талап етеді. Қазақстандағы жер қатынастарының тарихы Шығыстың түркі халықтарының қоғамы мен мемлекеттілігінің ерекшеліктерін, қоғамның өндірістік күштерінің сипатын ескере отырып, жүйелі тұрғыдан зерттеуді қажет етеді. Жер тайпаның, халықтың, мемлекеттің тіршілігінің негізі және олардың шаруашылық қызметінің материалдық базасы болды. Ол мал және басқа да мүлік сияқты адам өмірінде аса маңызды мәнге ие болды. Кейбір жағдайларда жер мал мен мүлікке қарағанда құндырақ болатын. Тайпалар, халықтар, мемлекеттер арасындағы соғыстардың басым көпшілігінің белгілі бір жердегі, аумақтағы билік үшін болуы да бекер емес. Аумақ ретінде пайдаланылатын жерді «туған ел» деп, ал шаруашылық қызмет үшін пайдаланылатын жерді шаруашылықтың бір бөлігі деп санаған. Жерге меншік құқығы оны пайдалану құқығы ретінде қарастырылған [2,29]. Ата-бабамыз жерді табиғи ресурс емес, сонымен қатар, пайдалану негізінде аумақтық бөліністерге де бөліне бастады. Осылай, біздің ойымызша жер қатынастарының тарихының түсінігі біріншіден, жер шаруашылық қызмет міндетін атқарса, яғни әртүрлі шаруашылық қызмет түрі негізінде пайдалануды қамтамасыз етеді және екіншіден, жерді халық өз қалаулары бойынша аумақтық бөліністерге бөліп өз аймақтары есебінде пайдаланды. Кейіннен ол аймақтар тұрғылықты жерге ауысып, жерге меншік құқығы туындады.

Жер мәселелері әр кезеңде Қазақстан аумағында өмір сүрген мемлекеттердің барлығы үшін негізгі мәселеге айналып отырды. Тарихи деректерге сүйенетін болсақ, Қазақстан аумағын да мекендеген мемлекеттердің негізгі кәсібі көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы болды. Соның салдарынан жайылым жерлерге мұқтаж болған мал өсірушілер шалғай жерлерге көшіп-қонып жүруге мәжбүр болды. Қоғамдық қатынастардың даму сатыларының қай-қайсысын алсақ та, жер қорларын пайдалану белгілі аумақтағы климаттық жағдайларға және материалды өндірістің бағытына байланысты болады. Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайы материалдық өндіріс жүйесінің негізгі бағыттарының сипатын анықтады. Сондықтан мындаған жылдар бойы Қазақстан аумағын мекендеген елдер үшін шаруашылықтың негізгі саласы - көшпелі мал шаруашылығы болып саналады. Мал өсіру үшін жайылым жер іздеу негізгі проблемалардың біріне айналып отырды [3,35]. Қазақ тарихында дәстүрлі шаруашылықтың негізгі түрі ретінде бұл мал шаруашылығы болып табылады. Себебі, мұнда тікелей жермен байланысты шаруашылық үшін халық жер қорларын тиімді пайдалануды жөн көрді.

Біріншіден, маусым сайын жайылымды жерлерге көшпестен амал болмады. Себебі мал өсіру үшін жайылымды жерлерді іздеп қоныстанды.

Екіншіден, халық күнделікті азық-түліктің бір түрі ретінде төрт-түлік мал болды. Көшпелі қазақ үшін жайылымды жерге көшу тиімді болатын, себебі, шаруашылықтың бір түрі ретінде мал бағумен шұғылданған халыққа жайылымды жерден артық жер болмады. Қазіргі таңда А.Е.Ереновтың «Очерки по истории феодальных земельных отношении» монографиялық еңбегі ерекше назарды тудырады. Себебі, мұнда автор, әділетті түрде, тарихтағы, басқа мәселелер сияқты көшпелі қазақтардың феодалдық қатынастарының негізі – жерге меншік екеніне күмән тудырып, ол мәселенің әлі де болса шешілмегенін ашық жазды[4]. Біздің ойымызша А.Е.Еренов бұл монографиялық еңбегінде қазақ халқының жерге меншік мәселесінің толықтай шешілмегенін және халық үшін негізгі табиғи байлық көзі болғандықтан, оны пайдалануға байланысты мәселелерді және меншіктің болмау себебі де көшпелі мал шаруашылығына негізделген экономикалық қатынастарымен байланыстырылды.

Қазақстанның табиғи климаттық жағдайлары материалдық өндірістің, шаруашылық жұмыстарының жүйесі, қазақтардың көшпелі қоғамының экономикалық потенциалына әсер етпей қоймады. Дәл осының есебінен, шөл, жартылай шөлейт, далалы аумақтарда, яғни Қазақстанның 90% территориясында үш мың жылдықтардан астам кезеңде басты шаруашылықтың түрі көшпелі мал шаруашылығы болды. Ол көбінесе қоршаған ортаның

талаптарына сай болды. Жайылымдарға байланысты территориялар, табиғат кезеңдеріне бағына отырып – қысқы жерлер – қыстау, жазғы жерлер – жайлау, көктемі – көктеу, күзгі – күзеу деп аталған [5,31]. Қазақ халқы үшін жер бөліктерін маусымды түрде пайдалану бұл мал шаруашылығымен шұғылданған халық үшін жайылымды жерлерге ауысып тұруға тура келді.

Ғалым С.З. Зимановтың пікірінше, адамзат қоғамының дамуы бүкіл қоғам тек қана мал шаруашылығымен айналысып, көшпелі өмір сүріп жер өңдеу мәдениетімен айналыспаған тарихи дәуірді білмейді. Тарихи мәліметтерге қарағанда, тіпті нағыз көшпелі халықтар да белгілі бір дәрежеде ұдайы немесе ішінара жер өңдеу мен шұғылданған, әрі отырықшы, жартылай отырықшы өмір сүріп, отырықшы халықтармен тығыз қарым-қатынаста болып келген[6]. Біз автордың пікіріне қосыламыз, себебі қазақ халқының көшпелі мал шаруашылығымен айналасу барысында табиғаттың төрт кезеңде көшіп-қонып жүрген көшпелі қауымдар үшін мындаған жерді бөлу қажеті де болмаған.

Қазақ хандығы тұсындағы меншіктік қатынастарға келетін болсақ, азаматтардың сатуға, айырбастауға, сыйлауға және мұраға қалдыруға болатын мүліктің барлығы жеке меншік заттары болып табылды.

Жерге жеке меншік ХІХ ғасырға дейін болмады, жер әдет-ғұрып нормалары бойынша қауымның меншігі деп есептелді. Қауым ретінде негізінен рулық бірлестік танылды. Қазақ қоғамының тарихына көз жүгіртсек, шын мәнінде мұнда жерге меншік болмағандығын, жер пайдалану рулық, қауымдық негізде жүзеге асқандығын көреміз. Сол себептен де, жер қазақ халқының бөлінбейтін меншігі саналған. Ендеше, уақыт өте келе халқымыздың жерді, о бастан қоғамдық меншікте тұрақты пайдаланып келгеніне дау жоқ. Ата-баба дәстүрінде жерді сату деген болған емес. Бұл жеріміз иесіз болды деген түсінікті тудырмасы анық. Баяғы замандардан бері бабаларымыз тоқымдай жер үшін жан беруге дейін барып, ұлан-ғайыр аумақты тұтас қорғап, ұрпақтарына мұра етіп қалдырған. Тарих қойнауынан сыр шертетін Қасым ханның (1511- 1520) «Қасқа жолы», Есім ханның (1598-1628) «Ескі жолы», Тәуке хан тұсындағы (1680-1718) «Жеті жарғы» әдет-ғұрып құқықтық нормаларында жер жалпы халықтық пайдалану меншігінің объектісі ретінде танылып, қоғамдық қатынаста туындайтын әрбір жер дауы ел ішінде ерекше мүдделілік пен назарға ілігіп отырды [7,36]. Көшпелі қазақ халқы үшін шын мәнін де жерге деген жеке меншіктің болуына аса мұқтаж болған жоқ. Ата-бабаларымыз өмір сүріп жатқан жерлерін кейінгі ұрпақта өмір сүреді деп насихаттаған. Халық арасында жер дауына байланысты мәселелерді әдет-ғұрып нормалары арқылы реттелетін болды.

Зерттеуші ғалым З.Кенжалиев көшпенді қазақ қоғамының әдет-ғұрып құқығын жүйелі түрде зерттеп жерді пайдаланудың ел бірлігі халық тыныштығы және тұтастығы ретінде мызғымас тіректер төңірегінде ғана іске асуы керектігін көшпелілердің жер қатынастарын реттейтін құқықтық нормаларында халықты жерді иемдену мен билік ету және пайдалану саласында халық еркіндігіне байланысты деп есептейді. Оның ойынша хан мен халық арасында жерді пайдалануда туындайтын құқықтық қатынастар императивтік тұрғыдан болды, өйткені хан халықтың рұқсатынсыз және қалауынсыз оның еркіндігін шектей алмады керісінше ол халық еркіндігін жаашыры әрі қамқоры болды [8]. Біз ғалым З.Кенжалиев пікіріне қосыламыз себебі, қазақ халқының ханы мен халықтың арасында орнаған жер қатынастары бір-бірімен тәуелді болды, себебі, хан жер даулары бойынша жоғарыда аталған құқықтық нормалар арқылы шешіліп отырды.

Профессор С.Л.Фукстің пікірі бойынша қазақтарда ХVІІІ ғасырға дейін жерге феодалдық меншіктің болмағанын бірқатар көшпенділерде феодалдық эксплуатацияның негізі ретінде малға деген жеке меншіктің болуын ғана айтады [9]. Біздің ойымызша, қазақ халқының негізгі саласы - көшпелі мал шаруашылығы болып саналады, сол себепті де жер бөліктерін маусымды түрде пайдалану мал шаруашылығымен айналысуда жайылымды жерлерге мұқтаж болған мал өсірушілер шалғай жерлерге көшіп-қонып жүруге мәжбүр болды.

Қазақ жерінің патшалық Ресейге қосылуымен байланысты үкімет бұл жерлерді Ресей мемлекетінің меншігі ретінде жариялады. Қазақ билердің, мемлекет басшыларының жер меншігі жойылды. Қазақ ауылдарындағы жер қатынастарын реттеудің әдет құқығы нормаларына негізделген тәртібі кейбір шектеулермен сақталды. Жер қатынастарын реттеуде біршама өзгерістер орын алды, меншік пен жер пайдаланудың жаңа нысандары пайда болды. Жергілікті халық тұратын жерлер мемлекеттік деп танылып, оларға қоғамдық пайдалануға берілді. Ресей казак әскерлері мен басқа да отарлау элементтеріне арналған жерлер үшін ерекше құқықтық режимді бекітті. Осы мақсатта қазақтардан тартып алынған ең жақсы жерлерде казак әскерлері мен Ресейден көшіп келген халық орналастырылды. Жергілікті халықтың көптеген миллион жерлері тартып алынды, бұл халық үшін орны толмайтындай зияндар туғызды. Жергілікті халықтың пайдалануында жер өңдеу үшін ғана емес, тіпті, кейде мал жаюға да жарамсызды және құмды жерлер, қамысты жерлер мен тау етегіндегі жерлер қалды. Қазақстандағы Ресей үкіметімен бекітілген жерлердің құқықтық режимі Ресейдің өз жерлерінің құқықтық режимінен ешбір айырмашылығы болмады. Жер реформасы Ресей мемлекетімен бекітілген жер құрылымына сәйкес жүргізілді [10,35]. Ресей үкіметінің үстемдік еткен кезеңдері қазақ халқы үшін өте ауыр кезең, сонымен қатар, барлық жайылымды жерлер Ресей үкіметіне тапсырылып, ал қазақ халқы үшін құнарсыз жерлерге көшуден басқа амалдары қалмады. Осылайша, қазақ жерінің Ресей патшалығына қосылу барысында өз мақсаттарын толық түрде орындаудан бас тартқан жоқ. Өйткені, Ресей үкіметі қазақ жұртымен санасқан жоқ. Құнарлы жерлерде айырылған жұрт қолындағы малдарына дейін Ресей үкіметіне тапсырды.

Өткен ғасырлар бойы жер заңнамасының даму тарихы кезең кезеңмен қарастыруға болады. Жер реформасының басты мақсаты – жер телімдерінің меншік иелерімен жер пайдаланушылардың құқықтық жағдайларын қалыптастырып, оны қорғайтын жер заңнамасын жетілдіру болды.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жыл 30 тамыз. - Астана, 2010. -6-бап.
2. Стамкулов А.С., Стамкулова Г.А. Қазақстан Республикасының жер құқығы. Жалпы бөлім. Оқу құралы. – Алматы.: Заң әдебиеті.- 2006 г. – 29 б.
3. Еркінбаева Л.Қ., Айғарин Г.Т. Қазақстан Республикасының жер құқығы. Жалпы және ерекше бөлім. Оқу құралы – Алматы.- «Жеті жарғы»- 2010ж.-35 б.
4. Еренов А.Е. Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. -Алма-Ата.: изд. НАН КазССР.- 1961г. -158 б.
5. Сопыханова А.Б. Қазақстан Республикасының жер құқығы. Оқу құралы. – Қарағанды, 2004. – 31 бет.
6. Зиманов С.З. Общественный строй казахов в первой половине XIX века. -Алма-Ата.: АН КазССР, 1958ж. - 296 б.
7. Еркінбаева Л.Қ., Айғарин Г.Т. Қазақстан Республикасының жер құқығы. Жалпы және ерекше бөлім. Оқу құралы. – Алматы.- «Жеті жарғы».- 2010ж.-36 б.
8. Кенжалиев З.Ж. дәстүрлі қазақ қоғамындағы құқық мәдениеті. Дис.заң.ғыл.докт. - Алматы, 1997 ж.
9. Фукс С.Л. Очерки истории государства и права казахов в XVIII и первой половине XIX в/под.общ.ред. С.Ф.Ударцева и Н.О.Дулатбекова. – Астана, 2008 ж. – 816 б.
10. Стамкулов А.С., Стамкулова Г.А. Қазақстан Республикасының жер құқығы. Жалпы бөлім. Оқу құралы. – Алматы.: Заң әдебиеті.- 2006 ж. – 35 бет.

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ**

ӘОЖ 330.1

БӘСЕКЕЛЕСТІККЕ ҚАБІЛЕТТІ МАМАН ДАЙЫНДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Дәрішев М.М., Тұрғанбаев М.Ә., Жиенбаев Ұ.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В статье рассматриваются проблемы и пути совершенствования методики подготовки специалистов, анализируется опыт обучения студентов в высшем учебном заведении.

In article are considered problems and way of the improvement of the methods of preparation specialist, is analyzed experience of the education student in the high educational institutions.

Ключевые слова: *рынок, реформа, интеллектуальная образования, гибкость, диагностика, экспертиза, инновация, коммуникация, информационный век.*

Key words: *market, reform, intellectual educations, flexibility, diagnostics, examination, innovation, communication, informative century.*

Бұдан бірнеше жыл ғана бұрын біздер нарық, нарықтық қатынастар жайында түсінігіміз өте таяз болғанын білеміз. Соған қарамастан біздер әлі де құпия, беймәлім нарықтық экономикаға бет бұрдық. Осы салыстырмалы аз уақыт ішінде адамдардың сана сезімі өзгеріп, нарықтық экономикаға деген бейімділігі артты. Бүгінде әр адам өз болашағына нық сезіммен қарайды, нарықтық қатынастар оны экономикадағы әр құбылысқа сын көзбен қарауға үйретті десе де болады.

Нарықтық қатынастар білім саласына да өз әсерін тигізбей қоймады. Білім саласында реформа жүргізу дегеніміз - еліміздің әлеуметтік-экономикалық сұранысына сай, соған сәйкестендірілген мамандарды сан мен сапасына ден қоя отырып дайындау деген сөз. Бүгінгі заманның талабына сай мамандарды даярлау ісіне жаңа міндеттер қойылып, ендігі жерде бәсекеге қабілетті маман мынадай талаптарға жауап беруі тиіс:

- диагностика, талдау, инновацияға және оқып-үйренуге бейімі жоғары интеллектуалды (немесе академиялық) білімінің бар болуы;

- әлеуметтік жағынан және адамдар арасындағы қарым-қатынасқа икемділігі, оған қоса коммуникациялық, әртүрлі мәселелердің шешімін таба білуі және топ ішінде (командамен) жұмыс жасай білуі, әртүрлі мәселелерге жағымсыз мінез-құлық көрсетпей, оң көзбен қарап, шешім таба білетін қабілеттілігімен және жауапкершілікті өзіне ала отырып, қабілеттіне қарап басқаларға тапсырма жүктеп бере білуі;

- іскерлік және кәсіпкерлік машығының болуы. Оған мынаны қосыңыз - әр іске іскерлікті дамыта және инновацияға жүгіне отырып қарау, істің мүмкіндіктерін анықтап, оны жасай білудегі қабілеттілік. Өтіп жатқан процестерді түсіну қабілеті, тәуекелге бел буып, барлық жауапкершілікті өзіне ала білуі, оның ішінде өз-өзіне жұмыс таба білуі;

- алуан түрлі техникалық дағдылығы (шеберлік, икем).

Білім, оның ішінде экономикалық білім - бәсекеге қабілеттіліктің басты шарты болып табылады. Ол, әртүрлі саладағы білімді біріктіре білу қабілеттілігіне және де оны іс жүзінде іске асыру шеберлігі мен икемділікке байланысты.

Қазақстан Республикасының білім туралы заңында білім жүйесінің басты міндеті ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым және тәжірибе табыстарының негізінде әр адамның мүмкіндіктерін дамыта отырып, кәсіби қалыптасуға бағытталған білім алу үшін керекті жағдай жасау болып табылады деп белгіленген.

Ғалымдардың басым бөлігі ақпараттық ғасырдың білікті адамы білмегенін қай жерден және қалай табу керек екендігін білетін адам болуы керек деп есептейді [1]. Мұндай шеберлікке әр ЖОО-ның бітірушісіне үйрету мүмкіндігі бар және де үйрету керек, немесе, осыған бағытталған әдейі мамандар даярлау қажет. Мамандарды әзірлеуі үдерісі ЖОО-ның меншік түріне қарамастан жекеше дайындау принципіне жүгіне отырып, осы қағиданы қатаң сақтауы тиіс. Бұл ретте «неғұрлым көп және әртүрлі саладан білім алған сайын сол жақсы» деген қағидадан бас тарту қажеттілігі туындап отыр. Бүгінгі таңда мамандардың жаңа буыны келу керектігі бесенеден анық десе де болады. Олар, қазіргі компьютерлік технологияларды түсініп, осы саладағы соңғы жаңалықтардан хабардар болуы тиіс. Сонымен бірге олар жоғарғы математикадағы, экономикадағы, юриспруденциядағы, ақпараттық қауіпсіздік саласындағы категорияларымен ойлап, банктік, салық, кеден ісі мен бухгалтерлік іспен қатар ең кемінде бір немесе екі тіл меңгергені абзал [2].

Біз өмір сүріп жатқан кезең білімнің бір жерде тұрақтамай, дамып отырғанын талап етеді. Осыған байланысты жоғарғы оқу орындарының білім берудегі әс-әрекеттерін жаңа сапалық деңгейге көтеру мәселесі туындайды. Бұл жерде білім беру саласы теория мен практиканы ұштастыра отырып, теорияға тәжірибенің кірігуіне көп мән береді.

Оқытудағы тәсілдер

	Дәстүрлі жол	Бастамашыл, талапкерлік жол
1	Мазмұнға назар аударып отыру	Оқыту үрдісіне назар аудару
2	Басты рольді оқытушы атқарады	Оқытушы оқу процесіндегі серіктес, көмекші
3	Эксперт ретінд ғана білім береді	Оқушылар оқу процесіне түелемен қатысып отырады
4	«Не екенін білу» қағидасына жүгіну	«Не екенін білу» және «Қалай екенін білу» қағидасына жүгіну
5	Қатысушылар талапсыздана отырып білім алып отырады	Қатысушылар білімді өздері өндіреді
6	Сессиялар мұқият жоспарланады	Сессиялар әркімнің қажеттілігіне қарай және бірқалыпты емес түрде өтеді (жасалады)
7	Оқудың мақсаты «жоғарыдан түседі»	Оқудың мақсаты келіссөз арқылы анықталады
8	Қателерге «жоғарыдан төмен қарап» қарайды	Қатеден сабақ алады
9	Теорияға бас назар аудару	Тәжрибе негізіне бас назар аудару
10	Пәнге назар аудару (функционалдық жағы)	Проблемаға баса назар аудару (пәнаралық сұрақтар)

Біздің педагогтық ұжымымыздың жұмысындағы басым бағыттардың ішінде облыстағы және қаладағы алдыңғы қатарлы кәсіпорындар мен фирмалармен байланыстарды нығайту ісі маңызды орын алады. Аталмыш шаруашылықтардың іс-әрекеттерін сипаттау оқытушылардың дәрістеріндегі нақты көрсеткіштер арқылы бұл бағыттағы жұмысымыздың мақсаттарына жетуіне жол ашып отырады.

Оқытушылардың сынақ ісінен өту мерзімі, іскер саланың өкілдерімен ұшырасуы, бір жағынан, оқу материалының жинақталуы үшін қызмет етсе, екінші жағынан, ғылыми-теориялық консультациялар мен ұсыныстар беру мүмкіндіктеріне жол ашады. Біздің ұжым кәсіпорындардың статистикалық мәліметтері мен шаруашылық іс-әрекеттерінің көрсеткіштері негізінде экономикадағы және қоғамның әлеуметтік-саяси өміріндегі нақты өзгерістерді көрсететін курстық, дипломдық жұмыстарының мазмұндарын жетілдірумен шұғылданады.

Маманның бәсекеге қабілеттілігінің арттыруында оның өз қызметінде ғылымның және озат тәжірибелердің қолдана білуі, сонымен бірге ғылыми эксперименттер жүргізуіне мүмкіндігінің болуы маңызды роль атқарады.

Біздің студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарға тартудағы тәжірибеміз жалпыға мәлім болғанымен, әлі де өзгелерді қызықтыруда. Себебі, біздің басты ерекшелігіміз бен мақсатымыз - мамандардың ЖОО-да оқу қорытындысының кезеңі дипломдық жұмысты даярлау болып табылады.

Студенттің ғылымға икемдігін анықтау үшін оны кафедраның үйірме жұмысына тарта бастаймыз, реферат дайындауға тапсырма беріп, қорытынды есебі ретінде ол таңдаған тақырып бойынша студенттік конференцияда баяндама жасайды. Студент баяндаманы дайындау барысында жетекшісінің кеңесімен және өз бастамасымен көптеген ғылыми әдебиетпен танысады, оларды қажетіне қарай есіне сақтап, кейін пайдаланып отырады. Осы кезеңде оның ғылыми мүдделерінің алғашқы нобайлары көріне бастайды. Бұл үдерісте экономиканың көкейкесті мәселелеріне арналған ғылыми-әдістемелік семинарлардың (арнайы курстар) өтуі маңызды роль атқаруы мүмкін. Мұндай шараларды әдетте өз жұмысына шын ниетпен берілген адамдар өткізеді.

Екінші кезең жалпы кәсіби пәндерді зерттеумен (оқумен) байланысты. Осы пәндер бойынша жазылған курстық жұмыстар мен рефераттар студентке бірінші курста басталған ғылыми жұмысын жалғастыруға өз септігін тигізуі тиіс. Сондықтан, жалпы кәсіби пәндер бойынша курстық жұмыстардың тақырыптары бірінші курстың курстық жұмыстарын тереңдете және кеңейте түсуі керек. Студент бұл кезеңде өз ғылыми ізденістерінің қолданбалы сипатын анықтап, азды-көпті нобайларын көруі тиіс.

Үшінші кезең арнайы пәндерді зерттеумен байланысты. Бұл пәндер бойынша курстық жұмыстар (жобалар) қолданбалы сипатта болуы керек. Курстық жұмыс мүмкіндігінше үш бөліктен болғаны ләзім: бірінші – теориялық, екінші - жалпы теориялық пәндер бойынша, үшінші – өз мамандығы. Мұндай курстық жұмыс іс жүзінде кішігірім дипломдық жұмысты еске салады. Сондықтан, оны толықтырып, кеңейткен жағдайда дипломдық жұмысты дайындауға мүмкіндік туады. Нәтижесі - дипломдық жұмысты қорғау, немесе ЖОО-ның ғылыми жинағында бір-екі мақала шығару.

Студенттің бірінші курстық жұмысынан бастап дипломдық жұмысына дейінгі кезеңдерінің «жобалық жолдары» осындай болуы тиіс.

Университеттің экономика пәндері бойынша жұмыстанатын оқытушылары Батыс Қазақстан өңірі, облыс және жақын шетел кәсіпкерлерінің ұйымдастыруымен өтетін «Бизнес-форумдар» мен өзге де шараларға қатысып экономика, менеджмент және маркетингтегі көкейкесті мәселелерге арналған баяндамалар жасайды.

Бәсекеге қабілетті маманды қалыптастыру ісінде оқу және өндірістік тәжірибелердің маңызы зор. Бұл ретте тәлімгерлердің де жұмысы үлкен роль атқарады. Оқу мен өндірістік тәжірибелердің міндеті - студенттердің теориялық білімдерінің іс жүзінде жүзеге асуына жағдай жасау немесе оған мүмкіндік туғызу. Өндірістік тәжірибелер жыл сайын мамандыққа байланысты әр түрлі ұйымдарда өткізіледі. Мұндай істің нәтижесіне студенттер ғана емес, жетекшілер де, ұстаздар да дән риза.

Университет кешенінің білім берудегі стратегиялық міндеті - басқару және ғылым салаларының жаңа идеяларын өзіне сіңіре отырып, біріктіруге және оларды жүзеге асыруға қабілетті, бәсекеге түсе алатын элитаны даярлай алатын батыс өңіріндегі орталық болу.

Бұл мақсатты шешу жолдары: іргелі біліммен байланыстырылған ғылым өндірісіне жапсарлас салаларда терең арнайы білімнің болуы.

Шешу құралдары: ақпараттық технологиялар мен жекеше оқыту негізінде білім беру және оқыту бағдарламаларының жүйелілігін қамтамасыз ету.

Әдебиеттер

1. Аганина Т.Л. Методика преподавания основ экономических знаний. - Алматы, 2003.
2. Баймуханов Б., Караев Ж. Дидактические особенности использования информационных технологий обучения. – Алматы, 2001.
3. Куликов Л.М. Основы экономической теории: учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2009.

УДК 37.013(477) “1910/1928”

ВКЛАД МАРИИ ГРИНЧЕНКО В ПОПУЛЯРИЗАЦИЮ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ БОРИСА ГРИНЧЕНКО В УКРАИНЕ (1910 -1928)

Лашко М.В.

Киевский университет имени Бориса Гринченко (Украина)

Мақалада атақты украин ағартушысы М. Гринченко (1863 - 1928) мен белгілі қоғам қайраткері, педагог, жазушы Б. Гринченконың (1863-1910) өмірі мен шығармашылық мұралары туралы жазылған.

The contribution of the famous Ukrainian activist Maria Grinchenko to the popularization of creative heritage of Ukrainian activist, teacher and writer Boris Grinchenko is presented based on the analysis of little-known facts of her life and work.

Кілт сөздер: *М. Гринченко, атақ, Б. Гринченконың шығармашылық мұрасы.*

Key words: *Maria Grinchenko, popularization, Boris Grinchenko's intellectual heritage.*

За последние двадцать лет в Украине произошли общественно-политические изменения, позволившие вернуть из небытия запрещенные в Советском Союзе имена многих педагогов и общественных деятелей. Среди них важное место занимает известная просветительница, педагог М. Гринченко (Загирня). Ее имя на долгое время было вычеркнуто из советской науки из-за активной просветительской и издательской деятельности в тесной связи с Б. Гринченко. Этим и объясняется незначительное количество исследований научно-педагогических работ М. Гринченко. Сегодня ее имя снова возвращается в научное пространство.

Историографический анализ показал, что творческое наследие Б. Гринченко изучали многие украинские исследователи (М. Возняк, В. Дурдуковский, С. Ефремов, Н. Плевако, П. Стебницкий). Но в популяризации его наследия главная роль принадлежит М. Гринченко. Именно она стремилась донести творческие достижения своего мужа к потомкам. Этот аспект ее деятельности мало исследован. Определенную информацию о популяризации произведений Б. Гринченко можно найти лишь в нескольких изданиях, а именно в диссертационном исследовании М. Думанской [5], в котором раскрывается издательская и редакторская деятельность М. Гринченко, и в монографии Л. Неживой [7] с аспектом изучения литературной и переводческой деятельности М. Гринченко.

Отдельного внимания заслуживает статья А. Белоцерковской, освещающая участие деятельницы в процессе подготовки и издания посмертной биографии Б. Гринченко в 1911 г. [2].

Цель нашей статьи - определить и охарактеризовать вклад М. Гринченко в популяризацию творческого наследия Б. Гринченко в 1910 -1928 гг. В 1910 г. сразу после смерти мужа для М. Гринченко стало главным - наладить активную работу по популяризации творческого наследия Б. Гринченко, сохранению памяти о нем. Первым шагом в этом деле было издание его биографии. Для этого деятельница начала переписку с Николаем Антоновичем Плевако, ставшим позже первым биографом Б. Гринченко. Во время учебы в Харьковском университете Николай Антонович создал на факультете студенческое издательство имени Б. Гринченко. Очерк о Б. Гринченко и стал первой брошюрой, выпущенной издательством.

Стоит отметить, что еще с самого начала переписки М.Гринченко посоветовала Николаю Антоновичу не обращаться к отцу Бориса Дмитриевича из-за его преклонного возраста, установив тем своеобразную монополию на факты жизни и деятельности своего мужа [29, л. 2]. Поэтому Николай Антонович решил сотрудничать в написании биографии только с Марией Николаевной. Об этом узнаем из его письма к М. Гринченко от 13 февраля 1911 г. : «Ваш совет мне - не ходить в деле жизнеописания к отцу Бориса Дмитриевича убедил меня, что действительно незачем идти к нему. Важнейшие факты из жизни Бориса Дмитриевича мне известны , а если отец настолько стар, то... он ... еще и добавит чего-то небывалого » [17, л. 1].

Как талантливый популяризатор и автор многих просветительных народных книг Мария Николаевна дала ценные советы Николаю Антоновичу по написанию биографии, призвала его объяснять читателю даже общеизвестные факты. Эти советы могут понадобиться и в настоящее время при написании работ, посвященных жизни и деятельности персоналий. Как видим, просветительница считала, что при написании биографии Б. Гринченко нужно показать почву, на которой он вырос, и обстоятельства, среди которых работал. Кроме того, она отмечала, что «составлять жизнеописание надо непременно систематически, чтобы события шли одно за другим перед читателем, так, как они идут в жизни» [10, л. 2]. Таким образом, М. Гринченко стремилась сделать все возможное, чтобы книга была понятной для читателей и исследователей.

Мария Николаевна внимательно следила за процессом публикации биографии, зная об отношении цензуры к украиноязычным изданиям. Поэтому настоятельно рекомендовала Н. Плевако следить, «чтобы не было острых высказываний, а не то... труд будет напрасным », заботилась о том, чтобы автору осталось по несколько контрольных экземпляров издания на случай , если их вдруг конфискуют из-за запрета цензуры [11 , л. 1].

В конце концов, получив напечатанные экземпляры книги, М. Гринченко благодарила Николая Антоновича. Она отмечала, что Н. А. Плевако писал очень хорошо, и советовала писать и издавать такие книги, которых пока нет. Для этого послала ему темы для книгоиздания, разработанные Киевской «Просвитой», с конкретными предложениями о том, что надо подготовить и напечатать [12, л. 1] .

Получив тираж биографии, М. Гринченко сразу передала 800 экземпляров в магазин " Киевской старины ", 200 - в магазин «Литературно -научного вестника» , а еще 200 оставила себе, чтобы передать позже в новый книжный магазин. В письме к Н. Плевако Мария Николаевна сообщила о появлении двух рецензий на его книгу - одной в газете "Рада" , а второй - в девятой книге журнала «Світло» [13]. Кроме издания биографии, М. Гринченко согласилась помочь Николаю Антоновичу составить библиографию произведений Б. Гринченко [14].

Из обширного эпистолярия ясно, что у Марии Николаевны были большие планы по дальнейшему изданию произведений Б. Гринченко. В частности, она писала в одном из

писем к Н. Плевако о намерении напечатать «Читанку» и передать много материалов в библиотеку "Молодость" [15].

Цензура одобрительно отозвалась о биографии. Что и не удивительно, ведь издание было хорошо продуманное, на обложке был напечатан портрет Б. Гринченко, на ее обороте - реклама изданий его произведений [9]. Весь процесс подготовки жизнеописания свидетельствовал о стремлении Марии Николаевны создать объективную и беспристрастную биографию. Этот труд является неоспоримым доказательством ее подвижнической деятельности в память своего мужа, известного общественного деятеля Б. Гринченко. Кроме этого, М. Гринченко способствовала распространению его биографии среди просветительных учреждений и рядовых граждан.

Вторым не менее важным направлением ее деятельности в деле популяризации творческого наследия мужа было активное сотрудничество с учреждениями, носившими имя Б. Гринченко, и участие в мероприятиях, посвященных чествованию его памяти. В Институте рукописи Национальной библиотеки им. Вернадского сохранилась переписка М. Гринченко с образовательными и культурными учреждениями, названными именем Б. Гринченко. Для этого она составила в 1918 г. специальный список из четырнадцати образовательных и просветительских учреждений [35]. Среди них - школы, гимназии, педагогические курсы, общества и др. Такая деятельность была чрезвычайно важной в то время, ведь литература, которую направляла Мария Николаевна, пополняла библиотеки этих учреждений, способствовала становлению украинской школы и внедрению обучения на родном языке, за что боролся Б. Гринченко.

Эпистолярное наследие М. Гринченко свидетельствует о ее тесных связях с образовательными учреждениями, а содержание писем - о теплоте отношений между их коллективами и Марией Николаевной. В архиве хранятся искренние поздравления от коллективов Высших педагогических курсов им. Б. Гринченко в Белой Церкви [25], Первой украинской общественной гимназии в Умани [26], Женской народной школы им.

Б. Грин-ченко во Львове [27], Нижнесироватской семилетней школы им. Б. Гринченко [28], Киевской педагогической школы им. Б. Гринченко [32]. В большинстве писем учительские коллективы и учащиеся радостно сообщали М. Гринченко, что живут великими идеями Б. Гринченко и понесут их «в широкие массы людей», что «его дело не погубило и будет с новыми силами понесено дальше и дальше» [25, л. 1]. В основной своей массе письма содержали приглашения на празднование дня рождения или на творческие вечера памяти Б. Гринченко [33], имя которого в то время стремительно приобретало популярность. Также положительные отзывы просветительницы получали и сообщения о культурных мероприятиях памяти Б. Гринченко [28].

Отвечая на приветствия, деятельница обязательно присылала в подарок книги и фотографии Б. Гринченко, выражая надежду, что работники и воспитанники указанных учреждений будут достойными последователями дела Бориса Дмитриевича [28, л. 6]. Такая переписка продолжалась и в 20-х годах, но с меньшей интенсивностью, и в конце концов прекратилась во второй половине 20-х годов незадолго до смерти М. Гринченко. Но времена изменились. Начала появляться критика Б. Гринченко со стороны официальной советской идеологии. Первым свидетельством новых веяний стало издание книги В. Коряка «Украинская литература. Конспект», в которой звучали негативная оценка деятельности Б. Гринченко, обвинения его в воинственном национализме [6]. Такой удар было тяжело пережить, тучи сгущались, ведь имя М. Гринченко фигурировало в делах печально известного Союза Освобождения Украины. И от неминуемой расправы деятельницу спасла только преждевременная смерть в июле 1928 г.

М. Гринченко стремилась популяризировать творческое наследие Б. Гринченко и за рубежом, принимая активное участие в организации мероприятий по увековечению его памяти. Об этом свидетельствуют письма сотрудников Педагогического института в Праге (Чехия) украинских эмигрантов Д. Дорошенко и В. Симовича, датированные 1925 г.

Так, в письме от 5 мая 1925 г. находим сообщение Д. Дорошенко о намерениях института отметить 15-ю годовщину со дня смерти Б. Гринченко [19]. В следующем письме он конкретнее описал обстоятельства празднования и устройства «торжественной академии» с зачитыванием трех рефератов о Б. Гринченко. В то же время указал на значительные трудности из-за нехватки фактологических источников. Поэтому в письме от 10 февраля 1925 г. Д. Дорошенко обратился к Марии Николаевне с просьбой прислать труды С. Ефремова о Б. Гринченко и «Отзыв о сочинении Н. Малинки» авторства Б. Гринченко. Упомянутые работы были необходимы сотруднику института А. Белецкому для реферата. После использования они были направлены как подарок в библиотеку [20]. Кроме литературы, Д. Дорошенко в письмах просил М. Гринченко выслать еще и фотографию могилы Б. Гринченко, обещая обязательно прислать программу празднования [21, 22]. Проведение мероприятия не раз откладывалось, и в конце концов 14 июня 1925 г. оно состоялось, о чем Д. Дорошенко сразу сообщил Марии Николаевне, добавив к письму вырезку из газеты «Дило» с подробным описанием празднования. Судя по описанию, само празднование прошло успешно, были зачитаны три реферата: Дорошенко, Симовича и Белецкого [23]. В последнем письме, сохранившемся в архиве, Д. Дорошенко сообщил М. Гринченко об издании отдельной брошюры в память Б. Гринченко. Фотография могилы Бориса Дмитриевича была передана в Музей освободительной борьбы Украины в Праге [24]. С такой же целью Мария Николаевна отослала фотографии могилы Б. Гринченко и его произведения К. Малицкой во Львов для последующей передачи школам, носящим его имя [39].

Мария Николаевна также приложила значительные усилия для распространения произведений мужа по разным издательствам и библиотекам за рубежом. В Институте рукописи хранится интересный документ, который свидетельствует, что, распространяя творческое наследие мужа, М. Гринченко наладила довольно широкие связи с культурно - образовательными учреждениями (библиотеки , просветительские общества, издательства и т.д.). Из этого документа узнаем, что в течение 1910-1914 гг. Мария Николаевна отправила сотни книг в издательство «Ukrainische Rundschau » (Вена) , Женевскую библиотеку , Библиотеку Британского музея (Лондон), Публичную библиотеку г. Нью - Йорка , Библиотеку Научного общества им. Т. Шевченко во Львове, Библиотеку Харьковского университета и т.д. В списке находим названия многих российских («Украинская жизнь», «Южная заря», «Киевские вести», «Южный край» и др.) и западноукраинских (журнал «Дило», «Свитова зирныця») изданий. Кроме названий учреждений, встречаем и имена выдающихся ученых и общественных деятелей, а именно: акад . А. Шахматов, В. Гнатюк, Д. Дорошенко, А. Тесленко и др. [36]. В 1917 г. с началом национально - освободительной борьбы М. Гринченко передала на реализацию в книжный магазин при Украинской Центральной Раде тысячи книг и сотни портретов Б. Гринченко [37]. При советской власти деятельница сотрудничала с журналом «Жизнь и революция», в частности передавала туда материалы о Б. Гринченко [31].

Особенно теплыми были отношения М. Гринченко с Библиотекой Научного общества им. Т. Шевченко во Львове, что подтверждает ее активная переписка с этим обществом в течение 1910 - 1914 гг. Так, в ответ на каждую присланную ею книгу сотрудники общества присылали письма со словами искренней благодарности [34].

Как видим, М. Гринченко прилагала все усилия для популяризации наследия мужа, не ограничиваясь территорией Украины. Она вполне справедливо считала его творческое наследие не только всеукраинским, но и мировым достоянием.

Просветительница проводила и активную издательскую деятельность . Так, до 1918 г. она издавала серии «Книги памяти Бориса и Насти Гринченко» и до 1919 г. - серию «Молодость», в которых опубликовала произведения дочери и мужа, а также некоторые свои.

Отдельно следует остановиться на судьбе библиотеки Б. Гринченко, не оставшейся без внимания М. Гринченко. После событий 1917-1918 гг. и коренного изменения

политической ситуации в Российской империи появилась надежда на то, что библиотека может послужить просвещению народа. Мария Николаевна даже купила в Киеве специальное помещение для открытия публичной библиотеки и создала ее каталог объемом 848 с. Но бывшая хозяйка квартиры не захотела ее освободить. За помощью в решении этого вопроса М. Гринченко в 1918 г. обратилась с письмом к министру образования Украинского государства. В письме она отмечала, что библиотека может погибнуть, потому что хранится в неподходящем помещении и к тому же в Киеве не работает ни одна украинская библиотека, а потребность в такой библиотеке очень велика [30, л. 1]. К сожалению, по ряду общественно - политических факторов (гражданская война, частые смены власти) М. Гринченко так и не удалось воплотить свой замысел в жизнь. Поэтому в 1919 г. семейная библиотека была передана во Всенародную библиотеку Украины (ныне Центральная научная библиотека им. В. Вернадского Национальной академии наук Украины) с условием, что она не будет включена в другие фонды. Ведь коллекция была сама по себе уникальна, много книг имели дарственные надписи авторов. Но в советский период коллекция Б. Гринченко была ликвидирована, а материалы из нее перенесены в общие фонды библиотеки.

Следует отметить, что, кроме популяризации имени Б. Гринченко, издания его произведений и биографии, участия в мероприятиях по чествованию его памяти, Марии Николаевне часто приходилось отстаивать честное имя мужа. Именно с этой целью М. Гринченко постоянно вела своеобразный мониторинг того, что печаталось о Б. Гринченко в периодических изданиях (газеты, журналы и т. п.), тщательно собирая источники [38]. Так, в 1912 г. она обнаружила, что бывший друг и соратник Б. Гринченко по образовательной работе Х. Алчевская опубликовала книгу воспоминаний «Передуманное и пережитое» [1], в которой поместила искаженную информацию о причине ее конфликта с Б. Гринченко. В частности, охарактеризовала его как противника образования женщин [1, с. 456]. Ту же искаженную информацию Х. Алчевская дала и в письме, напечатанном в канун юбилея ее просветительской деятельности в четвертом номере журнала «Украинская жизнь» [8, с. 88]. М. Гринченко уже в следующем номере этого журнала напечатала письмо в ответ на публикацию Х. Алчевской, в котором выразила решительный протест, поскольку эта публикация бросала тень на доброе имя ее покойного мужа [3, с. 112].

М. Гринченко также приходилось отстаивать и авторство Б. Гринченко в «Словаре украинского языка» (1909). На этот раз спор возник уже между Марией Николаевной и коллегой по Всеукраинской академии наук (ВУАН) Е. Тимченко. Дело было в том, что в первой книге Записок историко - филологического отдела Всеукраинской академии наук за 1920 г. в своем жизнеописании он отметил, что все права на «Словарь украинского языка» принадлежат ему, а Б. Гринченко только перевел его с одного правописания на другое с добавлением своих материалов. На это заявление М. Гринченко отреагировала тем, что опубликовала опровержение, в котором привела веские аргументы против Е. Тимченко. Так, она указала на то, что представленные Е. Тимченко материалы были полностью переработаны с добавлением нового материала, только после этого на словаре появилось имя Б. Гринченко как редактора. Кроме того, Мария Николаевна напомнила, что материалы, переданные Е. Тимченко на переработку Б. Гринченко, хранятся в архиве ВУАН и с их помощью можно легко выяснить долю участия и Е. Тимченко, и Б. Гринченко [4, с. 216].

Таким образом, М. Гринченко приложила значительные усилия для сохранения и популяризации творческого наследия Б. Гринченко.

В деятельности Марии Николаевны по популяризации творческого наследия Б. Гринченко можно выделить пять главных направлений: издание его биографии и произведений (сотрудничество с Н. Плевако, полное издание произведений Б. Гринченко); сотрудничество с учреждениями, носившими имя педагога (активная переписка с Киевской «Просвитой», школами, педагогическими курсами); распространение идей Б.

Гринченко за рубежом; участие в культурных мероприятиях, посвященных памяти Б.Гринченко; отстаивание его имени в печати, попытки сохранить его библиотеку (переписка с министром образования), отстаивание авторства Б. Гринченко в «Словаре украинской языка» (дискуссия с Е. Тимченко) и т. д. Поводом для такой деятельности было желание М. Гринченко распространить идеи Б. Гринченко о развитии украинского языка, украинской школы, учебников и др. среди широких кругов общественности, донести их до будущих поколений и сохранить память о нем. По нашему мнению, деятельность М. Гринченко на ниве популяризации творческого наследия Б. Гринченко является также вкладом в развитие истории педагогики и образования Украины и заслуживает дальнейших исследований.

Деятельность М. Гринченко не ограничивалась только популяризацией творчества мужа, она также вела активную издательскую и просветительскую деятельность, о чем пойдет речь в последующих публикациях.

Литература

1. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания / Х.Д. Алчевская. – М., 1912. – С. 466.
2. Білоцерківська Г. До історії видання першої біографії Б. Грінченка 1911 р. [Електронний ресурс] / Ганна Білоцерківська. – Наукова конференція «Українська писемність та мова у манускриптах і друкарстві», 2011. – Режим доступу: <http://vuaam.org.ua/uk/704>: До історії видання першої біографії Б.Грінченка 1911р.
3. Гринченко М. Письмо в редакцию / М. Гринченко // Укр. жизнь.- 1912.- №5.
4. Грінченко М. Спростування помилки проф. Тимченка // Записки істор.- філол. відділу ВУАН / за ред. А. Кримського / М. Грінченко. – К., 1920-1922 рр.- Кн. II-III.- С. 214-215.
5. Думанська М. Організаційно-видавничі та редакторські аспекти діяльності Марії Грінченко : автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій:27.00.05 / Думанська М. - Запоріжжя, 2010. - 18 с.
6. Коряк В. Українська література: конспект / В. Коряк. – Харків: ДВУ, 1928. - 299с.
7. Нежива Л. Літературно-мистецькі та наукові пошуки Марії Загірньої: автореф.дис. ... канд. філол. наук / Нежива Л. - Запоріжжя, 2001.- 28 с.
8. Письмо Х. Д. Алчевской //Укр. жизнь.- 1912.- №4.
9. Плевако М. Життя та праця Б. Грінченка /М. Плевако.– Харків, 1911.– 81с.
10. Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского – ИР НБУВ, ф. XVII, № 227, л. 1–3.
11. ИР НБУВ, ф. XXVII, №229, л.1.
12. ИР НБУВ, ф. XXVII, №230, л.1.
13. ИР НБУВ, ф. XXVII, №232, л.1.
14. ИР НБУВ, ф. XXVII, №236, л.1.
15. ИР НБУВ, ф. XXVII, №237, л.3.
16. ИР НБУВ, ф. XXVII, № 338, л.2
17. ИР НБУВ, ф. XXVII, № 168, л.2.
18. ИР НБУВ, ф. XXVII, № 231, л. 4.
19. ИР НБУВ, ф I, № 312, л. 2.
20. ИР НБУВ, ф I, № 313, л. 2.
21. ИР НБУВ, ф I, № 314, л. 4.
22. ИР НБУВ, ф I, № 315, л. 2.
23. ИР НБУВ, ф I, № 316, л. 1.
24. ИР НБУВ, ф I, № 317, л. 1.
25. ИР НБУВ, ф 170, № 106, л.1.
26. ИР НБУВ, ф 170, № 75, л.1.

27. ИР НБУВ, ф 170, №477, л.1.
28. ИР НБУВ, ф 170, № 29. л. 1.
29. ИР НБУВ, ф. I, № 32293, л. 2.
30. ИР НБУВ, ф.170, №28, л. 2.
31. ИР НБУВ, ф.170, № 326, л.2.
32. ИР НБУВ, ф.170, № 69, л. 2.
33. ИР НБУВ, ф.170, № 690, л.1.
34. ИР НБУВ, ф.170, № 652, л. 12.
35. ИР НБУВ, ф. I, № 32650, л. 1.
36. ИР НБУВ, ф. I, № 33347, л. 50.
37. ИР НБУВ, ф. 170, № 27, л. 2.
38. ИР НБУВ, ф. I, № 34500, л.247.
39. ИР НБУВ, ф. 170, № 380, л. 4.

УДК – 371

ПУТИ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ШКОЛЬНОГО УЧЕБНИКА Каримова Б.С.

Республиканский научно-практический центр «Учебник», г. Астана

Мақалада мектеп оқулығы мазмұнының жаңартылуы білім беру жүйесін жаңғыртудың маңызды бағыты ретінде анықталады. Оқу әдебиеттерін әзірлеу, сараптау және басып шығаруды жетілдіру бойынша жұмыс мазмұны ашылып көрсетіледі. Оқу әдебиеттерін әзірлеу саласының әрі қарайғы қызметінің болашағы қарастырылады. Заманауи білімдік парадигма талаптарына жауап беретін, жаңа үлгідегі оқулықтарға қойылатын талаптар жобасы ұсынылады.

Updating the content of school textbooks is defined in the article as an important direction of modernization in the educational system. There are opened up the operation sequence in improvement system of design, expertise and publication of educational books and also further prospects for development activities in working out of educational literature. You can see in article the list of requirements for a new type of textbooks in accordance with the demands of modern educational paradigm.

Кілт сөздер: білім беру жүйесін жаңғырту, заманауи білім беру парадигмасы, оқулық мазмұны мен құрылымының жаңартылуы, жаңа үлгідегі оқулыққа қойылатын талаптар, оқу әдебиеттерін әзірлеу, сараптау және басып шығару жүйесі.

Key words: modernization of the educational system, modern educational paradigm, updating the content and structure of the textbook, requirements for a new type of improvement system in design, expertise and publication of educational literature.

В Республике Казахстан за последние годы сделаны значительные шаги по обновлению системы образования. Так, осуществлены разработка и внедрение государственных общеобязательных стандартов образования, начата работа по разработке и внедрению системы критериального оценивания учебных достижений учащихся по обновленному содержанию среднего образования, в учебный процесс внедряются инновационные информационные и коммуникационные технологии обучения. Идет работа по обеспечению on-line доступа учащихся ко всем мировым образовательным ресурсам, автоматизирован учебный процесс (электронное планирование, электронные журналы, электронные библиотеки), проводится мониторинг учебных достижений учащихся.

Положительными проявлениями роста нашей системы образования нужно считать меняющиеся парадигмы, инновационные подходы. Наша задача на сегодня – переход от знаний к компетенциям, когда в течение времени парадигма «образование на всю жизнь» меняется на парадигму «образование через всю жизнь».

Одним из направлений государственной политики в области модернизации образования является обновление содержания образования, что требует создания новых школьных учебников, имеющих ярко выраженную практическую направленность.

На сегодняшний день Министерством разработан проект Плана мероприятий по реализации приоритетных направлений развития образования на 2014-2016 гг. Целью данного Плана является обновление содержания среднего общего образования с учетом опыта АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы».

Одним из механизмов реализации данного Плана определено обновление учебных программ для 5-11 классов 11-летней школы по казахскому, русскому, английскому языкам и информационным коммуникационным технологиям (ИКТ). Это требует соответствующего учебно-методического обеспечения учебного процесса, обновления структуры и содержания учебников и УМК. После утверждения учебных программ по данным предметам будут поэтапно разрабатываться учебники для 5-11 классов по казахскому, русскому, английскому языкам и ИКТ.

Обучение языкам предполагает формирование у учащихся лингвистической, языковой и коммуникативной компетенций. Основной акцент делается на овладение письменной и устной речью, формирование коммуникативной компетенции. Усиливается внимание к формированию этнокультуроведческой компетенции. В условиях постепенного вхождения казахстанской системы образования в мировое образовательное пространство повышается роль изучения иностранных языков.

Обучение литературе предполагает формирование нравственно-этической и культурно-эстетической компетенции.

По обновленному содержанию учебных программ, в соответствии с новой парадигмой образования необходимо определить соответствующие требования к учебной литературе.

В связи с этим перед нами поставлены стратегически важные задачи:

- составление перечня минимальных требований к учебникам и УМК;
- разработка новых подходов экспертизы учебников и УМК по обновленному содержанию среднего общего образования;
- поэтапная разработка и экспертиза учебников и УМК для 5-11 классов 11-летней школы по казахскому, русскому и английскому языкам и ИКТ.

На сегодня проведена определенная работа по совершенствованию системы разработки, экспертизы и издания учебной литературы.

Совершенствована нормативная правовая база для организации государственной экспертизы учебной литературы. Определен порядок подготовки, проведения экспертизы, апробации и мониторинга, изданию учебников, учебно-методических комплексов и учебно-методических пособий.

В целях повышения качества учебников создана конкурентная среда, организациям образования предоставлена возможность выбора учебников и учебно-методических комплексов.

Сформирована и постоянно обновляется база экспертов учебной литературы.

В целях повышения качества экспертизы совершенствован процесс разработки и экспертизы учебников, который проходит в несколько этапов:

1. Внутренняя многоуровневая экспертиза издательства включает разработку автором или авторским коллективом учебника и защиту макета учебника с последующим его направлением в МОН РК на государственную экспертизу.

2. Государственная экспертиза определяет соответствие учебника ГОСО, типовым учебным планам, типовым учебным программам, требованиям к содержанию и структуре учебника.

3. Апробация в учебном процессе в течение одного учебного года.

4. Республиканская комиссия на основании итогов экспертизы и апробации выносит положительное или отрицательное решение по использованию учебника в учебном процессе.

На основании решения Республиканской комиссии Министерство образования и науки РК формирует и утверждает Перечень учебной литературы, разрешенной к использованию в организациях образования.

В целях методического обеспечения процесса разработки, экспертизы и издания учебной литературы разработаны методические пособия по актуальным вопросам обновления содержания школьного образования и совершенствования качества учебников:

- «Совершенствование содержания современного учебника в контексте развития функциональной грамотности учащихся»;
- «Мектеп оқулықтарының дидактикалық қызметі»;
- «Требование к разработке учебников для общеобразовательной школы»;
- «Международный опыт подготовки, экспертизы и издания учебников»;
- «Оценка качества учебных изданий» и другие.

Центром «Учебник» проведен анализ учебной литературы, используемой в учебном процессе общеобразовательной школы. В школах республики используются несколько видов учебной книги: учебники для 11-летней школы, пробные (экспериментальные) учебники – для экспериментальной 12-летней школы, адаптированные учебники зарубежных издательств в соответствии с ГОСО РК по иностранным языкам.

Анализ их содержания показал, что в них доминирует информативная функция, прослеживаются развивающе-воспитательная и систематизирующая функции, слабо выражены координирующая, интегрирующая функции, практически не реализуется мотивирующая функция учебника. Преобладание информативной функции наглядно свидетельствует об ориентированности наших учебников на знаниецентристскую парадигму образования.

Учебники мало ориентированы на отражение современных образовательных технологий и парадигм, их содержание рассчитано на контроль полученных знаний, умений и навыков, но не направлены на формирование функциональной грамотности, а равно и на развитие ключевых и предметных компетенций, отсутствие электронного приложения.

На основе изучения и обобщения отечественного и мирового опыта в сфере учебниковедения и учебного книгоиздания нами разработан проект требований к учебникам нового типа для всех уровней образования, охватывающий методолого-методические, дидактико-педагогические и логико-психологические характеристики учебника. Эти требования опираются на личностно-ориентированный и компетентностный подходы к обучению и принципы структурирования содержания нового школьного учебника:

- реализацию информационно-деятельностного подхода школьного учебника;
- ориентацию на самоусвоение материала;
- учет функций школьного учебника;
- направленность на разноуровневое обучение;
- учет психического и физического здоровьесбережения;
- самооценка (самоконтроль), осуществляемая учащимися;
- модульность содержания школьных учебников;
- направленность на интерактивное обучение;
- создание условий для мотивации обучения;
- создание учебных ситуаций посредством текстовых и внетекстовых компонентов.

Этот проект может явиться основой для составления перечня минимальных требований к учебникам и УМК.

В настоящее время данный проект требований предоставлен для обсуждения международной Ассоциации (Кембридж) по разработке и изданию учебной литературы, членом которой в этом году стал Центр «Учебник».

Членство в данной Ассоциации способствует установлению партнёрских отношений с международными ассоциациями, расширит возможность повышения квалификации авторов и экспертов. В следующем году планируется создание «Школы авторов» и «Школы экспертов», что позволит вести системную работу по методологическому и научно-методическому обеспечению процесса разработки и экспертизы учебников, сотрудничать с авторами по разработке концепции, содержания учебников. Результатом деятельности данных школ станут обучающие семинары для авторов учебников и экспертов. Ежегодно планируется обучение 50 авторов и 50 экспертов.

В апреле 2014 года в Астане Центром «Учебник» совместно с международной Ассоциацией по разработке и изданию учебной литературы планируется проведение международной научно-практической конференции по проблемам разработки и издания учебной литературы.

В перспективе предусматривается также разработка и утверждение учебных программ и учебных планов для 12-летней начальной, основной и старшей школ на основе учебных программ Назарбаев Интеллектуальных школ, в соответствии с которыми будет разрабатываться и учебная литература. В перечне минимальных требований должны быть отражены и требования к учебной литературе для 12-летней школы. Основу этих требований составит разработанный нами проект требований к учебникам нового типа:

1. Учебники должны иметь **фиксированный формат**. Каждый параграф учебника должен занимать два разворота: один разворот основной, содержащий обязательный для изучения программный материал, второй разворот дополнительный — для самостоятельного ознакомления или углубленного изучения.

Основной текст параграфа должен быть написан в **диалоговом стиле**, то есть авторы должны постоянно обращаться к ученику, его знаниям и опыту деятельности.

2. В основе построения содержания и структуры учебника должен быть положен **модульный принцип**.

При модульном обучении знания формируются в условиях полного дидактического цикла, включающего цель, мотивацию на качественное усвоение, методы и формы учебно-познавательной деятельности, коррекцию, самооценку и оценку результатов усвоения знаний, умений и навыков, входящих в структуру модуля.

3. В качестве **мотивационного компонента** в *начале* каждого параграфа должны быть даны установки: «вы узнаете», «вы получите представления», «вы научитесь», «вы поймете», «вы сможете», «вы попробуете свои силы в...» и т.д.

В *конце* параграфа должны быть даны краткие выводы к изученной теме, выделенные особым полиграфическим приемом.

4. **Уменьшенный объем** учебного материала для обязательного изучения.

Общий объем учебного материала для обязательного изучения в новом учебнике должен быть примерно в два раза меньше, чем в традиционном учебнике. Сокращение числа параграфов в учебнике должно достигаться не столько за счет сокращения программного материала, сколько особой структурой учебника. Задания для самостоятельного выполнения должны сопровождаться ссылками на реальные источники (название литературы с конкретным указанием автора, страницы и пр.; адреса интернет-сайтов).

Весь обязательный для изучения материал должен содержаться в электронных приложениях и дополнительном текстовом материале. Эта мера должна способствовать и решению **проблемы с весом** учебника.

5. Учебники должны быть **лично ориентированы**.

Учебник должен предоставить материал для активного стимулирования ученика к самоценной образовательной деятельности, что должно обеспечивать ему возможность самообразования, саморазвития, самовыражения в ходе овладения знаниями.

6. Учебный текст должен подаваться дифференцированно. Различают следующие виды дифференцирования текста:

- внутритекстовое дифференцирование учебного материала реализуется с помощью разных шрифтов, а в ряде случаев — сигналов-символов, рамок, цвета;
- межтекстовое дифференцирование осуществляется путем разделения функций между текстами различного назначения;
- внетекстовое дифференцирование осуществляется средствами графической ориентации (в виде таблиц, схем и диаграмм).

7. Учебники должны содержать **разноуровневые задания** для базового и продвинутого уровней.

Разноуровневые задания и упражнения должны быть составлены в соответствии с таксономией категорий усвоения и целей обучения (Б.Блум).

8. В учебниках должны быть заложены **проекты содержания обучения и методики проведения уроков**. Каждый параграф учебника должен выступать как модель урока. Учителю предоставляется возможность изучить один параграф за один, два или три урока, что позволит имеющееся в запасе время.

9. **Диагностическая составляющая** нового учебника. Учебники должны быть снабжены материалами для самоконтроля результатов изучения каждой темы.

В конце каждого раздела учебника или электронного приложения должны быть тесты для самостоятельной проверки результатов обучения.

10. Формирование **функциональной грамотности** учащихся.

Тексты и задания учебника должны содержать ситуативные примеры на развитие компетентностей, в которых раскрываются различные проблемы, связанные с повседневной жизнью людей, сохранением здоровья, использованием полученных знаний в реальных ситуациях.

11. **Проблемный характер** содержания текстового и внетекстового аппаратов.

Проблемное задание должно включить учащегося в формулирование проблемы, выдвижение гипотез по ее решению – и углубить интерес к самостоятельному процессу познания, открытия истины:

факт → гипотеза → теория → знание (истина).

12. Учебники должны быть оформлены цветными иллюстрациями и фотографиями, с использованием особых полиграфических приемов.

Цветные рисунки и фотографии должны быть высокого качества исполнения и делать наглядным практически все положения текста.

Новые **требования** к содержанию и структуре учебников должны стать важной опорой для авторов, методистов и разработчиков учебной литературы, которые должны обеспечить соответствие учебников современным образовательным задачам.

На основе новых учебных планов, программ, перечня требований планируется совершенствование нормативной и методической базы экспертизы учебной литературы:

- внесение изменений в Правила организации работы по подготовке, экспертизе, апробации и проведению мониторинга, изданию учебников, учебно-методических комплексов и учебно-методических пособий;
- разработка новых критериев оценки учебных изданий, порядка назначения экспертов, форм экспертных решений и др.

Эти документы составят научно-методическую и нормативную базу для разработки учебной литературы нового типа в условиях обновления содержания среднего образования

ОҚУ ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЕҢБЕККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Қаңтарбай С.Е.

В статье рассматриваются общность, особенность учебной и трудовой деятельности, а также формирование учебной деятельности как средство трудового воспитания младших школьников.

In the article are examined the community and feature of educational and labour activity, also forming of educational activity as means of labour education of junior schoolchildren.

Ключевые слова: *трудовое воспитание, школьники, учеба.*

Key words: *labour education, schoolchildren, studies.*

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Назарбаев Университетінде» оқыған лекциясында «... дүниеде адамзат үшін ешқашан өзгермеген, өзгермейтін темірқазықтар бар. Ол – білім! Ол – еңбек!» - деген еді. Еңбекке тәрбиелеудің қажеттілігін негіздеді. Демек, оқу және еңбек әрекеттерінің мәнін ашудың қажеттілігі туындайды.

Оқу әрекеті бастауыш сыныптарда жетекші әрекет екені мәлім. Демек, бастауыш сынып мұғалімдері оның табиғатымен хабардар болғаны орынды. Жеке тұлғаны қалыптастыруда оның мүмкіншілігі мол. Оның үстіне оқу әрекетін қалыптастыру осы кезеңде басталады. Демек, бастауыш сынып мұғалімдерінің негізгі міндеттерінің бірі – оқу әрекетін еңбек тәрбиесімен байланыстыра қалыптастыру. Оқу әрекетінің өзіне тән ерекшеліктері мен бағытының дамуына кем дегенде төрт жағдай ықпал етеді. Олар, біріншіден, ғылымның даму деңгейі; екіншіден, қоғамның өскелең талабының жас ұрпақтарға ғылыми білім беруді қажетсінуі; үшіншіден, нақтылы қоғамның материалдық мүмкіншілігі; төртіншіден, психология-педагогика ғылымының даму деңгейі. Олай болса, оқушыларды неге және қалай үйрету негізгі мәселе.

Сондай-ақ, адамның тұлғалық қалыптасуы – үздіксіз және күрделі процесс. Ол білім алудың белгілі бір сатысымен шектелмейді. Бүгінгі таңда, демек, болашақта да білім қажеттілігі адамның белсенді өмірін қамтиды. Сондықтан жастардың бүгінгі білімі – болашақта өз білімін жетілдірудің және өз бетімен білім алуларының тек қана негізі. Экономика талаптарын жүзеге асыру ісіне еркін еңбек пен жоғары өнімділік кепіл бола алады. Сондықтан жастарға еңбектің адам өміріндегі мәні маңызын түсіндіру, шығармашылық еңбекті дамыту, еңбек дағдысын баланың бойына жастайынан сіңіру, оны табиғи қажеттілікке айналдыру міндеті қойылып отыр.

Демек, оқушыларды еңбекке және үздіксіз білім алуға дайындаудың тиімді жолдарын іздестіру өзекті мәселелердің бірі екендігі сөзсіз. Жас ұрпақты іс-әрекет арқылы тәрбиелеу қағидасын негізге ала отырып, бастауыш сынып оқушыларының оқу әрекетін қалыптастыру барысындағы еңбекке тәрбиелеудің мол мүмкіншіліктерін тиімді пайдаланған жөн.

Сондықтан, мектеп тәжірибесінде оқу және еңбек әрекеттерін органикалық байланыста ұштастыра қалыптастыру ол әрекеттердің табиғатын теориялық және практикалық тұрғыдан жете терең меңгеруді талап етеді. Әсіресе, ол бастауыш сынып мұғалімдері мен болашақ мұғалімдерге тікелей қажет. Оларға аз да болса, бір септігі тиер деген мақсатпен осы мақала ұсынылып отыр.

Оқу әрекетін қалыптастыру – бастауыш сынып мұғалімдерінің негізгі міндеттерінің бірі болғанымен, бірақ оны іс жүзіне асыру жолдары Республикамыздың психология-педагогикалық әдебиеттерінде, әдістемелік нұсқауларында көрініс таппай жүргендігі байқалады.

Негізгі мәселе оқу әрекетін қалыптастыру барысында бастауыш сынып оқушыларын еңбекке тәрбиелеу болғандықтан, осы екі әрекеттің сәйкестігі мен ерекшеліктеріне тоқталып көрейік.

Оқу мен еңбек әрекеттерінің сәйкестілігі тізбегін жасауға болады, олар:

- Оқу мен еңбек әрекеттері құрылымының сәйкестілігі (талдау, мақсатын анықтау, жоспарлау, оны жүзеге асыру, тексеру, бағалау);
- Бұл екі әрекет- мөлшерлі әрекет;
- Әрекет барысында болашақ кәсіби жұмысқа қажетті қасиеттерді тұлға бойында қалыптастыру;
- Оқу мен еңбек әрекеттері, әдетте сан алуан міндеттерді орындау барысында іс жүзіне асырылады;
- Тапсырманы шешу құрылымы бөлімдерінің бір-бірімен байланыстылығы.

Сондай-ақ, оқу мен еңбек әрекеттерінің бір-бірінен айырмашылықтарының да тізбегін ұсынуға болады:

- Бұл әрекеттердің бір-бірінен мақсаты жағынан айырмашылықтары(еңбек әрекетінің негізгі мақсаты нақты нәтижеге жету, білім алу негізгі мақсат емес; оқу әрекетінің негізгі мақсаты білім беру, үйрету);
- Еңбек пен оқу әрекеті объектісінің бағалануы(еңбек әрекетінде нақты нәтиже бағаланады, оқу әрекетінде нақты нәтижемен қатар, нәтижеге жету барысы ескеріледі);
- Дүние тану ерекшеліктері(оқу әрекетінде жаңалық ашылмайды, ол жаңалаық оқушылар үшін ғана жаңалық, ғылым үшін жаңалаық емес);
- Оқу әрекетінің бұрын танылған білімді игеруге бағытталуы;
- Оқу әрекетінде дербестілік өзінің толық дәрежесінде болмайды.
- Оқу әрекетінде тексерудің тұтас процесті қамтуы.

Бұл талдау бастауыш сынып мұғалімдеріне екі әрекеттің жалпы сәйкестігін негізге алып, айырмашылықтарын ескеруі қажет екендігін көрсетеді.

Демек, оқу мен еңбек әрекеттері компоненттерінің сәйкестілігі – оқу әрекетін қалыптастырудың барысында еңбекке тәрбиелеу негіздері.

Білім алу, іскерлік пен дағдының қалыптасуы тек оқу әрекетінде ғана болады деп бір жақты түсінуге болмайды. Ол еңбек әрекетіне де тән, бірақ өте баяу жүреді, ұзақ уақытты талап етеді.

Еңбек әрекетіне қажетті тұлғалық қасиеттер – мақсаттылық, ұйымшылдық, жауапкершілік, дербестілік, шығармашылдық, ұжымшылдық, тәртіптілік, икемділік, тұрақтылық, табандылық оқу әрекетін қалыптастыру процесінде орын алады. Оқу әрекетінің мәні жоғары сыныптарда да зор. Дегенмен де, бастауыш сыныпты оқыту кезеңінде алатын орны ерекше. Өйткені, бұл кезеңде оқу әрекеті қалыптасады. Көпшілік жағдайда еңбек тәрбиесінің сәттілігі оқу әрекетінің қалыптасу деңгейіне байланысты. Оқушыларды еңбек әрекетіне дайындау- ұзақ та күрделі жұмыс. Бастауыш оқыту мерзімі төрт жыл педагогикалық ықпалға мүмкіндік береді. Тұрақты мақсатта жүргізілетін жұмыстар орын алады.

Адамның белгілі бір мұқтаждығын қанағаттандыруға бағыттаған белсенді қылықтары іс-әрекет деп аталатындығы белгілі. Олай болса, тапсырманы орындау кезеңдерін айрықша көрсеткен жөн. Психологиялық, педагогикалық ғылыми зерттеулерге сүйене отырып оқу мен еңбек тапсырмаларын орындау кезеңдерінің тізбегін беруге болады:

- Белгілі, белгісізді табу;
- Неге үйренетінін анықтау;
- Тапсырманы орындауға қажетті ережелерді, іскерлікті еске түсіру;
- Жоспарлау;
- Орындау;

- Тексеру;
- Бағалау;

Тапсырманы орындаудың әрбір кезеңін бастауыш сынып оқушылары меңгеріп, өз беттерімен әрекет жасауға мүмкіншілік алады. Сондай-ақ талдауға, нақты мақсатты анықтауға, міндетті орындауға қажетті ережелер мен іскерлікті жаңғыртуға, мақсатқа жетудің реттік амалдарын белгілеуге, тексеру мен бағалауға үйренеді. Ол үшін арнаулы жұмыстар жүргізіледі. Нәтижесінде дербестілікке ие болады. Уақыт үнемделеді. Жұмыс шапшаң орындалады. Оқушылардың өзіне деген сенімі артады. Батылдыққа үйретеді. Еңбек әрекетіне саналы түрде дайындалады.

Бастауыш сынып оқушыларын оқу әрекетін қалыптастыру жағдайында еңбекке тәрбиелеу үшін не істеу керек?

- Әрбір сабақты еңбек әрекетіне дайындық тұрғысынан құру(тек қана еңбек сабағы емес, барлық сабақта) ;
- Еңбек әрекетіне тән білім, іскерлік және дағдылар жүйесін меңгеру;
- Еңбек әрекетіне жағымды қатынастарды оқу әрекеті негізінде қалыптастыру;
- Бастауыш сынып мұғалімдерінің арнайы жұмыстың мәніне түсінуі;
- Пәнаралық байланыс негізінде әдіс-тәсілдерді пайдалана білу. Біздің зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесі жоғарыда айтылған тұжырымдарды түйіндеуге негіз болды. Мысалы, бастауыш сынып оқушыларын талдауға үйретудің қандай тиімді тәсілдерін қолдануға болады? Өйткені талдау – оқу мен еңбек әрекеттерінің бір кезеңі. Кез келген әрекет талдаудан басталады. Оқушыларды талдауға үйретуде тәсілдер жүйесін мақсатты түрде пайдалана білген жөн. Мұғалім оқушыларды талдауға үйретуді барлық сабақтарда негізгі мақсат ретінде қарастыруы қажет.

Әдебиеттер

1. Қазақстан білім қоғамы жолында. ҚР-ның Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Назарбаев Университетінде» оқыған лекциясы.
2. Вергелес Г.И. Дидактические основы формирования учебной деятельности младших школьников.-Л.:ЛГПИ.- 1989.-С.75.
3. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника.-М.: Знание.-1974.-С.64.

ӘОЖ 373.147

ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫМЕН ҮШТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Әлиев Б.Б., Атанғарина Ш.Қ.

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Мәртөк ауданы, Хлебодаровка орта мектебі*

В этой статье говорится об интегрированном уроке казахского языка в русских классах по западным технологиям с использованием народной педагогики.

This article examines the integrated lesson Kazakh language in Russian classes on Western technology with folk pedagogy.

Ключевые слова: *народная педагогика, казахский язык, обучение, ученик, технология.*

Key words: *traditional pedagogy, the kazakh language, learn, people, technology.*

Киелі жеті саны

МАҚСАТЫ: ЖАҢА ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ӘДІС- ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ПАНОРАМАЛЫҚ БІЛІМ КӨРСЕТУ.

Міндеттері:

1. Өзге ұлт өкілдерін туған жерін сүйеге, халқымыздың салт - дәстүрлерін біліп, қастерлеуге, достыққа, қонақжайлылыққа, мейірімділікке, кішіпейілділікке тәрбиелеу.
2. Қазақ елінің 7 санына байланысты сенім- нанымдарын ұғындыру.
- 3.Сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамыту.

Ұйымдастыру кезеңі

-Сәлеметсіздер ме, балалар! Бүгінгі сабағымызда тағы да қазақ халқының бала тәрбиелеуге байланысты салт-дәстүрлерін әңгіме етеміз. Бүгінгі сабағымыз киелі жеті санымен байланысады.

Интерактивті тақтада қазақ халқының салт - дәстүрлері рет-ретімен көрсетіледі.

Оқушылар оларды атап, білімдерін көрсетеді.

- Ал енді сендердің алдарыңда тұрған дүниеге көңіл аударайық. Бұл не?
- Әрине, бұл кішкентай сандықша. Ертеде осындай сандықтарды қазақ халқы не үшін қолданған? Сандықтың қандай түрлерін ұстаған? Дұрыс, абажа, кебеже, т.б. Ал осы сандықшаның ішінде не бар деп ойлайсыздар?

- Қанеки, ашып көрелік. Тамаша, енді осы ойыншықтардың арасындағы тапсырмалармен танысайық.

- Бұл тапсырмаларда кімнің қай топқа бөлінетіні белгіленген екен. Ендеше орындарымызды нөмірімізге қарап табайық . Ал, кәне...

Осы заттар туралы не білесіңдер?

- Бұл бұйымдар қалай аталады?

- Олар не үшін керек?

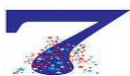
Оқушыларға киіз үйдің, қоржынның және домбыраның макеттері таратылады. Олар топтарымен ақылдасып, жауабын даярлайды.

«Кластер құру» әдісі

Әр топ өз кластерін құрып болғаннан кейін, басқа топтар білімдерін толықтырады.

«Жұмбақ жасыру» әдісі

- Осы өлеңді тыңдап, бүгінгі сабақтың тақырыбын кім табады?

ЖЕТІ САНЫ

КИЕЛІ САН «ЖЕТІ» ДЕГЕН,
БАЙЛАНЫСТЫ ЖЕТІМЕНЕН.
КӨП ҰҒЫМЫ ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ
БЕЛГІСІНДЕЙ САЛТЫМЫЗДЫҢ.
ЖЕТІ ҚАТ КӨК ЖЕР ҮСТІ,
ЖЕТІ ҚАБАТ ЖЕР АСТЫ.
ЖЕТІ ЖАРҒЫ – ЗАҢ ЖЕТІ,
ҚАЗЫНАМЫЗ БАР ЖЕТІ.
ЖЕТІ АТАМЫЗ - ТЕГІ ЖҰРТ,
АҒАЙЫНДЫ ЖЕТІ ЖҰТ.
ҚЫЗЫҚТЫРА ҚҰБЫЛА ,
ЖЕТІ ТҮСТІ ШҰҒЫЛА,
ЖЕРДЕ БІР ЖЕТІ КЕРЕМЕТ,
ЖЕТІ ШЕЛПЕК - БЕРЕКЕТ.[1]

«Ой бөлісу себеті» әдісі

Оқушылар өз ойларын жазып, себетке салады. Солардың ішінде сабақ тақырыбын ашатын ой анықталады.

-Жеті санының не себептен киелі аталуын білеміз бе, балалар?

Мына бейнетаспаны көрелік.

(Бейнетаспадағы слайдтарды қарау)

«Түймедақ» әдісі

- Алдарындағы түймедаққа қарап, өздеріңе тапсырма таңдаңдар. Алдымен осы түймедағымыздың күлтешелерін санайықшы. Олар нешеу? Дұрыс, жетеу. Ендеше өздеріңді жеті тапсырма күтіп тұр.
- Алдымен балалар білімдерін көрсетеді, кейін дұрыс жауаптар бейнетаспаға шығады.

1 - тапсырма. Жеті жетекші дегеніміз не?

Дұрыс жауабы:

1. Адамның басшысы – Ақыл.
2. Жетекшісі - Талап.
3. Шолғыншысы - Ой.
4. Жолдасы- Кәсіп.
5. Қорғаны - Сабыр.
6. Қорғаушысы - Мінез.
7. Сынаушысы- халық. Сакқұлақ би [2]

2 – тапсырма. Жеті ата деген кімдер?

Жеті ата:

Бала

Әке

Ата

Арғы ата

Баба

Тек ата

Түп ата

Дұрыс жауабы: Бала, әке, ата, арғы ата, баба, түп ата, тек ата.

3 – тапсырма. Жеті қазынаны кім біледі?

Дұрыс жауабы :

1. Ер жігіт

2. Сұлу әйел.
3. Ақыл-білім.
4. Жүйрік ат.
5. Қыран бүркіт.
6. Берен мылтық.
7. Құмай тазы (ит). [3]

4 – тапсырма. Жеті ғаламды кім атайды?

- Дұрыс жауабы :
1. ШЫҒЫС.
 - 2 .БАТЫС.
 3. ОҢТҮСТІК.
 - 4 .СОЛТҮСТІК.
 5. АСПАН (жоғары ғалам).
 6. ЖЕР (орта ғалам).
 7. ЖЕР АСТЫ (төмендегі ғалам). [4]

5-тапсырма. ЖЕТІ ЖОҚ ДЕГЕН НЕ?

- Дұрыс жауабы :
1. ЖЕРДЕ ӨЛШЕУШІ ЖОҚ.
 2. АСПАНДА ТІРЕУШІ ЖОҚ.
 3. ТАСТА ТАМЫР ЖОҚ.
 - 4 .ТАСБАҚАДА ТАЛАҚ ЖОҚ.
 5. АЛЛАДА БАУЫР ЖОҚ.
 6. АҚҚУДА СҮТ ЖОҚ.
 7. ЖЫЛҚЫДА ӨТ ЖОҚ. [5]

6-тапсырма. АПТАНЫҢ ҚАЙ КҮНІ ЖЕТІСПЕЙДІ?

Жеті күн

- Дүйсенбі
- Сейсенбі
- Сәрсенбі
- Жұма
- Сенбі
- Жексенбі

8.470...Спецназ

7- тапсырма. АШЫЛДЫ ДА КЕБЕЖЕ, ДӘМ ӘЗІРЛЕУ БАСТАЛДЫ.
ӘЖЕМ НАУРЫЗКӨЖЕГЕ ЖЕТІ ТҮРЛІ АС САЛДЫ.

- Наурыzkөжеге нелер салынады ?

Оқушылар наурыzkөжеге салынатын азықтарды атап шығады.

- Қанеки, осы наурыzkөжеден басқа көженің түрлерін білемісіз?

1. ҚАРА КӨЖЕ
2. ҰН КӨЖЕ
3. ҮЗБЕ КӨЖЕ
4. ҰМАШ
5. СҮТ КӨЖЕ
6. ҚАТЫҚ
7. ҚҰРТ КӨЖЕ [6]

Оқушыларға тағы да сиқырлы сандықша ұсынылады. Ондағы тапсырма бойынша олар қазақ халқының жеті түрлі ұлттық тағамын сипаттап әңгімелеуге тырысады. Бәрі де өз әңгімелерін «СІЗ БІЛЕСІЗ БЕ?» деген сөзбен бастайды.

«Инсерт» әдісі

Әр топ өзіне бір мәтінді таңдап алып, талқылайды. Әрбір сөйлемге тиесілі белгісін қойып шығады. Сол белгілер арқылы өздеріне білім деңгейін анықтайды. Жауаптарын қорғайды.

СОҒЫМ ЕТІ

Қазақ халқы соғым етінен түрлі тағамдар дайындаған. Суға қайнатып, майға қуырып, қақтап, қарып пісірудің тәсілдерін жетік пайдаланған. Оларды сақтаудың бірнеше түрлерін білген. Сақтаудың әдіс - тәсілдері көшпелі тұрмыстың ауқымында сан ғасырлық тәжірибе негізінде қалыптасқан.

Көп мерзімге сақталатын ет – соғым еті. Оны сақтаудың әдісі - мал етін мүшелеп бұзып, тұздап, шошалада арсаға іліп, сорқыта отырып кептіру. Аяз қайтқан көктемнің алғашқы күндері арасадағы кепкен ет СҮРІ ЕТ деп аталады. Бізге жетпей ұмыт болған еттің түрлері: БОРША, ТҮЙМЕШ, ЖЕНТЕК, ПАРША. [7]

АҚ ТАҒАМДАР

«АҒЫ БАРДЫҢ – БАҒЫ БАР» деп халқымыз сүт тағамдарын ерекше қастерлеп, құт-береке, несібе деп киелі санаған.

Сүтті ашытып, қымыз, шұбат;

ұйытып, айран жасаса;

пісіріп сарымай алса, сүзіп, қатық, сүзбе, құрт;

іріте қайнатып акірімшік, қызылірімшік, ежігей сияқты тағамдарды

әзірлеген.

Шөл қандыру үшін:

айранға су қосып көп-шайқаса быршыма, қатыққа сүт қосса-қойыртпақ, шұбатқа су қосса-қымыран болады. [8]

АСТЫҚТАН ЖАСАЛҒАН ТАҒАМДАР:

БАУЫРСАҚ, НАН, ШЕЛПЕК, ТОҚАШ

Тарыдан да сан алуан тағам түрлерін әзірлейді. Тары, қызыл ірімшік, қант және шыртылдақ (жылқы майы) май қосып дайындайтын жент – ең құнарлы кенеуі мол ұлттық тағам.

Талқанның жылқының майына араластырып қуырылғанын «*сарыталқан*», қойдың құйрық майына араластырылғанын «*майталқан*» дейді. Семіз ет, құйрық май, бүйрек, өкпені ұсақтап турап, тұз, сарымсақ, бұрыш қосып, қазанда пісіреді. Оған тары талқанын салып, езілген күрт құйып әзірленген тағамды «*майшұрқан*» деп атайды. [9]

ТОҚСАН СӨЗДІҢ ТОБЫҚТАЙ ТҮЙІНІ

-Балалар, ал енді бала тәрбиесінде жеті санына байланысты қандай салттарымызды білесіңдер?

Оқушылар өз бетінше мына тұжырымға келеді.

1. ЖЕТІ АТАСЫН ТАҢУ
2. ЖЕТІ ЖАСТА АШАМАЙҒА МІНГІЗУ
3. ЖЕТІ ЖАСТА ТОҚЫМҚАҒАР ЖАСАП, АЛҒАШ РЕТ АЛЫС САПАРҒА АТТАНДЫРУ
4. ЖЕТІ ЖАСҚА ТОЛҒАНДА, СҮНДЕТКЕ ОТЫРҒЫЗУ
5. ЖЕТІ ЖАСЫНДА МЕКТЕПКЕ ЖІБЕРІП, ТІЛАШАР ТОЙЫН ЖАСАУ
6. ЖЕТІ ТҮРЛІ ӨНЕРГЕ БАУЛУ
7. ЖЕТІ ЖАСАР ҚЫЗДЫҢ ҚҰЛАҒЫН ТЕСУ [10]

РЕФЛЕКСИЯ.

Қалташалы плакатқа балалар көңіл-күй смайликтерін салады. Бұл жолы оқушы өзінің көңіл-күйінің неліктен жаман немесе жақсы болғанын түсіндіреді.

Әдебиеттер

1. Айгөлек журналы. - 2004ж. - N8.
2. Қазақ әдебиеті. – Алматы. - Білім.- 2009 ж.
3. Даналардан шыққан сөз. – Алматы, 2004 ж.
4. Дүниетану оқулығы, 4-сынып. – Алматы, 2012 ж.
5. Қазақ билері. – Алматы, 1972 ж.
6. Ақ дастарқан. - Алматы, 1967 ж.
7. Шаңырақ энциклопедиясы. - Алматы, 1989 ж.
8. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. - Алматы, 2004 ж

**ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ**

УДК 621. 926. 22

**СНИЖЕНИЕ ДИНАМИЧЕСКИХ НАГРУЗОК НА СТАНИНУ ЩЕКОВОЙ
ДРОБИЛКИ ПРИ ДРОБЛЕНИИ ВЫСОКОПРОЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ**

Кузбаков Ж.И., Федоскин В.А.

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова
Национальный горный университет, г. Днепрпетровск (Украина)*

*Жақты ұсаққышқа түсетін жүктің деңгейін төмендету үшін дірілдегіштің
арасына резеңке төсеме салуға болады. Осылайша, ұатқышқа түсетін салмақ
жеңілдейді.*

*For weight reduction stronger materials is recommended to use an elastic band while of
crusher's work.*

Кілт сөздер: *циклдік жүктеме, шамадан тыс ауырлық, қирау, үдемелі жүк, ұсақталудың
кезеңі, эксцентрик үйінді, деформация, майысқақтық, ашынулар, соққы.*

Key words: *the cyclic lading, overload, tireless destruction, dynamic loading, crushing
moment, eccentric person billow, deformation, resiliency, blow.*

Щековые дробилки относятся к машинам циклического нагружения. Эти нагрузки, особенно при дроблении прочных слитков металла, нередко бывают близки к ударному, что приводит к возникновению в них больших динамических нагрузок. Уровень динамических нагрузок колебательного характера в этих машинах очень высок, что приводит к различным разрушениям и поломкам.

Причинами являются перегрузки, усталостные разрушения от периодического действия динамических нагрузок, которые в 2,5-3 раза превышают технологические нагрузки [1]. О характере нагружения и условиях эксплуатации этих машин, используемых в ферросплавном производстве приведены в работе [2].

Известно, что во многих машинах основными нагрузками определяющими прочность и долговечность, являются динамические нагрузки колебательного характера. Опасные колебания могут возникать как при неустановившемся (переходном процессе), так и при установившемся движении.

Так, например, момент дробления, действующий на подвижную и неподвижную щеки при захвате металлического слитка дробящими плитами, является нелинейной функцией угла поворота эксцентрикового вала щековой дробилки и зависит от деформации станины и щек. При дроблении этого слитка в станине дробилки могут возбуждаться продольные и крутильные колебания. Устойчивые колебания дробильной машины могут являться причиной усталостного разрушения станины и фундамента.

Расчетную схему механической системы щековой дробилки, учитывающую упругость станины, представим в следующем виде (рис. 1), в которой при наличии внешних возмущений могут возбуждаться крутильные и продольные колебания.

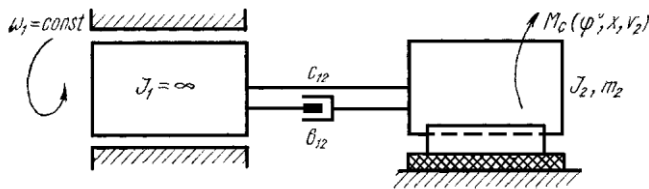

Рисунок 1 – Расчетная схема щековой дробилки при учете упругости станины.

Момент сил трения нелинейно зависит от скорости перемещения v эксцентрикового вала

$$M_c = M_c^0 - m_0 (\alpha_1 v - \alpha_2 v^2 - \alpha_3 v^3), \quad (1)$$

где $M_c^0 = m_0 \alpha_0$ начальное значение момента сил трения;

$\alpha_i (i = 0, 1, 2, 3)$ – постоянные коэффициенты, зависящие от условий работы трущихся поверхностей.

Зависимость для момента дробления может быть определена по формуле

$$M_d = P_c v r^2 (\phi_0 - \phi + \phi_m)(\phi_0 - \phi + \phi_m) = P r (\phi_0 - \phi + \phi_m) \quad (2)$$

где P_c – среднее давление слитка на дробящие плиты;

v – ширина слитка;

r – радиус рифлений плит (продольный профиль);

P – усилие дробления;

ϕ – угол поворота эксцентрикового вала;

ϕ_0 и ϕ_m – начальное и текущее значение угла встречи металлического слитка дробящими плитами:

$$\phi_0 = \sqrt{\frac{H - x_0}{r}}; \quad \phi_m = \sqrt{\frac{(H - x_0) - x}{r}}, \quad (3)$$

где H – толщина слитка;

x_0, x – начальное расстояние между плитами и увеличение этого расстояния.

Текущее значение угла встречи металла с плитами можно приблизительно определить:

$$\phi_m \approx \phi_0 \left[1 - \frac{x}{2(H - x_0)} \right] = \phi_0 (1 - sx). \quad (4)$$

С учетом (1), (2), (3) и (4) можно записать дифференциальные уравнения продольно-крутильных колебаний в системе (рис. 1):

$$\left. \begin{aligned} m_2 \ddot{x} + k x &= P(\phi - sx); \\ J_2 \ddot{\theta} + h_{12} \dot{\theta} + c_{12} \theta &= -2 P_0 r (\phi - sx) \left[\frac{1}{2} (\phi_0 - sx - \phi) + a'_0 - a'_0 \dot{\theta} - a'_2 \theta^2 + a'_3 \theta^3 \right] \end{aligned} \right\} \quad (5)$$

где $a'_0 = T_0 - T_1 \omega_1 - T_2 \omega_1^2 + T_3 \omega_1^3$;

$a'_1 = T_1 + 2T_2 \omega_1 - 3T_3 \omega_1^2$;

$a'_2 = 3\omega_1 T_3 - T_2$; $a'_3 = T_3$; $T_i = a_i r^i (i = 0, 1, 2, 3)$;

$P_0 = P_c v r$; θ – деформация сдвига при крутильном колебании;

p – частота колебаний.

В уравнениях (5) величину ϕ считаем постоянным параметром, который может принимать ряд последовательных значений $0 \leq \phi \leq \phi_y$.

Первоначальный захват плоского слитка металла дробящими плитами сопровождается ударом, эта масса при возникновении колебаний имеет какую-то начальную скорость v_0 . Тогда решение первого уравнения (5) при начальных условиях $x(0) = 0$, $\dot{x}(0) = v_0$ имеет вид

$$x(t) = d_1 + d_2 \sin(\lambda t + \beta), \quad (6)$$

$$\text{где } d_1 = \frac{p_0 \phi}{K + p_0 s}, \quad d_2 = \sqrt{d_1^2 + \left(\frac{v_0}{\lambda}\right)^2};$$

$$\text{tg } \beta = -\frac{d_1 \lambda}{v_0}, \quad \lambda = \sqrt{\frac{K + p_0 s}{m_2}}.$$

Подставим решение (6) во второе уравнение системы (5).

$$\ddot{\theta} + p^2 \theta = C_0 + C_1 \sin(\lambda t + \beta) + \left\{ 2n a_1' \left[m - s d_2 \sin(\lambda t + \beta) - \frac{h_{12}}{J_2} \right] \times \right. \\ \left. \theta - 2n(m - s d_2 \sin(\lambda t + \beta)) (a_2' + a_3' \dot{\theta}) \dot{\theta}^2, \right.$$

$$\text{где } C_0 = n \left[(\varphi_0 + 2 a_0') m - \beta \varphi^2 \right]; \quad C_1 = n s (\varphi_0 + 2 a_0');$$

$$m = \varphi - s d_1; \quad n = p_0 r / J_2; \quad p^2 = C_{12} / J_2.$$

$$s^2 \left(d_1^2 + \frac{1}{2} d_2^2 \right), \quad 2 s^2 d_1 d_2,$$

В уравнении (7) опущены члены, содержащие величины $s^2 \left(d_1^2 + \frac{1}{2} d_2^2 \right)$, $2 s^2 d_1 d_2$, поскольку эти величины по модулю намного меньше остальных членов дифференциального уравнения.

$$p \neq \frac{r}{q} \lambda.$$

Рассмотрим нерезонансный случай, т. е.

Вспользуемся заменой переменной

$$\theta = \gamma - \frac{C_0}{p^2} + \frac{C_1}{p^2 - \lambda^2} \sin(\lambda t + \beta). \quad (8)$$

Приведем уравнение (7) к виду

$$\ddot{\gamma} + p^2 \gamma = \left\{ 2n a_1' \left[m - s d_2 \sin(\lambda t + \beta) \right] - \frac{h_{12}}{J_2} \right\} \times [\dot{\gamma} + h \lambda \cos(\lambda t + \beta)] - \\ 2 \left[m - s d_2 \sin(\lambda t + \beta) \right] \times n \{ a_2' + a_3' [\dot{\gamma} + h \lambda \cos(\lambda t + \beta)] \} [\dot{\gamma} + h \lambda \cos(\lambda t + \beta)]^2, \quad (9)$$

где

$$h = C_1 / (p^2 \lambda^2) \quad (10)$$

В предположении малости правой части уравнения (9), используя следующие формулы первого приближенного вида [1]

$$\frac{dA}{dt} = \varepsilon C_1(A), \quad \frac{d\Psi}{dt} = p + \varepsilon v, (A) \quad (10^a)$$

где A - амплитуда, Ψ - фаза, играющая роль быстрого переменного и формулы вида

$$u_1(A, \psi, \theta, t) = \frac{1}{2\pi^2} \sum_{\substack{n, m=-\infty \\ [n^2 + (m^2 - 1)^2 \neq 0]}}^{\infty} \times$$

$$\times \left\{ \frac{\cos(n\theta t + m\psi)}{p^2 - (n\theta + m p)^2} \int_0^{2\pi} \int_0^{2\pi} f_0(A, \phi, \theta t) \cos(n\theta t + m\psi) \times \right.$$

$$\times d(\theta t) d\psi + \frac{\sin(n\theta t + m\psi)}{p^2 - (n\theta + m p)^2} \int_0^{2\pi} \int_0^{2\pi} f_0(A, \psi, \theta t) \times$$

$$\left. \times \sin(n\theta t + m\psi) d(\theta t) d\psi \right\} \quad (10^6)$$

Получим

$$\ddot{A} = \frac{A}{2} \left\{ \left[n m (2a'_1 - 3a'_3 h^2 \lambda^2) \right] - \frac{h_{12}}{J_2} - \frac{3}{2} h m a'_3 p^2 A^2 \right\}, \quad \psi = p \quad (11)$$

Из первого уравнения системы (11) получаем выражение для амплитуды установившихся колебаний с частотой p :

$$A = \sqrt{\frac{2 \left(2na'_1 m - 3na'_3 m h^2 \lambda^2 \right) - 2 h_{12} / J_2}{3 n m a'_3 p^2}}. \quad (12)$$

Если проинтегрировать уравнения (11) при начальных условиях $A(0) = A_0$, $\psi(0) = \psi_0$, то получим

$$\left. \begin{aligned} A^2(t) &= \frac{A_0^2 e^{L_1 t}}{\left(1 - \frac{3}{2} \frac{L_2}{L_1} A_0^2 \right) + \frac{3}{2} \frac{L_2}{L_1} A_0^2 e^{L_1 t}}; \\ \psi(t) &= pt + \psi_0; \\ \gamma(t) &= \frac{A_0^2 e^{L_1 t} \sin(pt + \psi_0)}{\left(1 - \frac{3}{2} \frac{L_2}{L_1} A_0^2 \right) + \frac{3}{2} \frac{L_2}{L_1} A_0^2 e^{L_1 t}}, \end{aligned} \right\} \quad (13)$$

где $L_1 = n m (2a'_1 - 3a'_3 \lambda^2 h^2) - h_{12} / J_2$; $L_2 = m n a'_3 p^2$.

Если $2 a'_1 n m > 3 n m a'_3 \lambda^2 h^2 + \frac{h_{12}}{J_2}$ и $L_1 > 0$, то, как следует из выражения для $\gamma(t)$ в уравнении (13), с течением времени в системе устанавливаются колебания с

амплитудой (A) и частотой p . Если $2 n m a'_1 < h_{12} / J_2 + 3 n m a'_3 \lambda^2 h^2$ и $L_1 < 0$, то, как следует из выражения (13), амплитуда колебаний стремится к нулю и колебания на частоте p со временем затухают (продольные колебания). Учитывая формулы (8), (13) и следующую $\phi(t) = A \cos \psi + \varepsilon u_1(A, \psi, \theta t)$, где A, ψ определяются из уравнений

$$\frac{dA}{dt} = \varepsilon C_1(A), \quad \frac{d\psi}{dt} = p + \varepsilon B(A)$$

, запишем выражение, определяющее деформацию упругого звена в установившемся режиме колебаний:

$$\vartheta\theta(t) = \theta_y + A \cos(p t + \psi^2) + h \sin(\lambda t + \beta), \quad (14)$$

где $\theta_y = C_0 / p^2$, A , h – установившиеся значения амплитуды соответственно на частоте p , λ .

Таким образом, изменение упругих деформаций в установившемся режиме колебаний имеет двухчастотный характер. Величина h , определяемая формулой (10), показывает, что продольные колебания приводят к уменьшению амплитуд на частоте p . Если

$$h \geq \sqrt{\frac{2 n a'_1 m - h_{12} / J_2}{3 n m a'_3 \lambda^2}},$$

то в установившемся режиме колебания с частотой p будут отсутствовать или затухать, т.е.

$$\theta(t) = \theta_y + n \sin(\lambda t + \beta). \quad (15)$$

Величина h определяется на основании формулы (10), поэтому путем уменьшения жесткости станины дробилки и увеличения трения покоя можно существенно снизить амплитуду крутильных колебаний, не допуская возбуждения автоколебаний на частоте p . На практике этого можно добиться путем установки резиновой прокладки между станиной дробилки и фундаментом. Величина h зависит от величины s , которая определяется формулой (4). Параметр s тем больше, чем меньше толщина дробимого слитка металла. Следовательно, при дроблении слитка большой толщины амплитуда автоколебаний (A) на частоте p может быть гораздо больше, чем при дроблении тонких слитков. Расчеты показывают, что в этом случае толщина слитка не должна превышать $50 \div 60$ мм для данной прочности дробимого слитка металла ($\sigma_p \approx 2500 \text{ МПа}$). В качестве дополнительной упругой связи, т.е., резиновой прокладки, согласно методики инженерного расчета [4] принимаем ребристую резину средней жесткости, у которой динамический модуль упругости $E = (200-250) \cdot 10^5 \text{ Н/м}^2$ допустимая нагрузка на сжатие $\sigma = (3-4) \cdot 10^5 \text{ Н/м}^2$.

Литература

1. Иванченко Ф.К., Красношопка В.А. Динамика металлургических машин.-М.: Металлургия.- 1983.-С. 295.
2. Кузбаков Ж.И. Условия эксплуатации и характер нагружения щековых дробилок при измельчении особо прочных материалов. / Материалы международной научно-практической конференции. Комплексная переработка минерального сырья.- Караганда, 2008. –С.220–228.
3. Клушанцев Б.В., Косарев А.И., Музеймек Ю.Ф. Дробилки. Конструкция, расчет, особенности эксплуатации. М.: Машиностроение. - 1990. – С.320 .
4. Руководство по проектированию виброизоляции машин и оборудования. -М.: Стройиздат.- 1972. –С.80.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРОИЗВОДСТВА МЕДНЫХ ТРУБ

Мусилим Т.С.

КазНТУ им. К. Сатпаева, г. Алматы

Өндірістің үздіксіз және жартылай үздіксіз технологияларын кең қолдану арқасында заманауи түсті металлургия өндірісінде металлургиялық өнімнің сапасын және өнімділігін арттыруда үлкен жетістіктерге қол жетті. Құбырлар өндіру саласында құймалы құбырлы дайындама өндіру технологиясынан кейін суық деформация келешегі бар бағыт болып табылады. Ыстық деформация операциясының болмауы соңғы өнімнің өзіндік құнының едәуір төмендеуіне алып келеді.

Modern non-ferrous metals has made great strides in improving the productivity and quality of steel products due to the wide use of continuous and semi-continuous production technologies. In the production of copper tubes promising direction is the technology of cast billets with further cold deformation. The elimination of hot deformation significantly reduces the cost of production.

Кілт сөздер: прокат өндірісі, түсті металлургия, мыс құбырлар

Keywords: rolling production, non-ferrous metals, copper pipes.

В настоящее время в мире существуют несколько технологических процессов производства медных труб общего и специального назначения, которые используют непрерывный способ литья с целью получения полой заготовки, предназначенной для дальнейшей прокатки и многостадийного волочения. Например, хорошо известна технология «Directube process» (CastandRoll process), предлагаемая фирмой «SMS MEER» для изготовления труб общего и специального назначения, в том числе и для систем кондиционирования и охлаждения воздуха. Данный процесс включает в себя непрерывное литье толстостенной полой заготовки, горячую прокатку отливок на планетарном прокатном стане, волочение катанной заготовки до готового размера на стане типа «spinnerblock».

Фирма «UpCast OY», Финляндия предлагает новый перспективный процесс «UPCAST SG Tube», который позволяет получать непрерывнолитую трубную заготовку из меди марки Cu-DHP непосредственно под бухтовое волочение. Разработчики данной технологии утверждают, что ее можно использовать в том числе и для производства медных тянутых труб для систем кондиционирования и охлаждения воздуха.

Медные трубы различного назначения производятся по традиционной технологии, включающей в себя следующие операции: отливку слитков методом полунепрерывного литья, нагрев и прессование мерной литой заготовки, холодную прокатку прессованных полуфабрикатов, волочение катанной трубы до конечного размера. Данная технологическая цепочка является наиболее материалоемкой и энергозатратной по сравнению с другими ранее указанными процессами, что в конечном счете приводит к высокой себестоимости готовой продукции. Поэтому проводятся экспериментально-исследовательские работы по подбору более перспективной и экономически выгодной технологии получения медных тянутых труб.

Настоящая работа посвящена экспериментальным исследованиям холодной пластической обработки трубных заготовок, произведенных на установке горизонтального непрерывного литья, выполненной на базе индукционной канальной печи.

2. Литая трубная заготовка

Опытная медная литая труба с наружным диаметром 48 мм, с толщиной стенки 4 мм полностью соответствует требованиям ГОСТ859, предъявляемым к меди марки М2 и лишь по содержанию железа не попадает в марку М1.

На наружной поверхности опытной литой трубы обнаружены:

- неслитины и мелкие поперечные трещины длиной до 25...30 мм, шириной до 1 мм, располагающиеся друг за другом на спае литейных шагов (см. рисунок 1 а);
- раковины литейного происхождения (см. рисунок 1 б);
- следы, оставленные роликами вытягивающего механизма (рисунок 1 в).

Кроме того, на наружной поверхности литой трубы присутствуют следы удаления дефектов литейного происхождения посредством применения пневматической шлифовальной машинки (рисунок 1 г).

На внутренней поверхности литой трубы никаких серьезных дефектов выявлено не было, в том числе трещин (см. рис. 2 а и б).

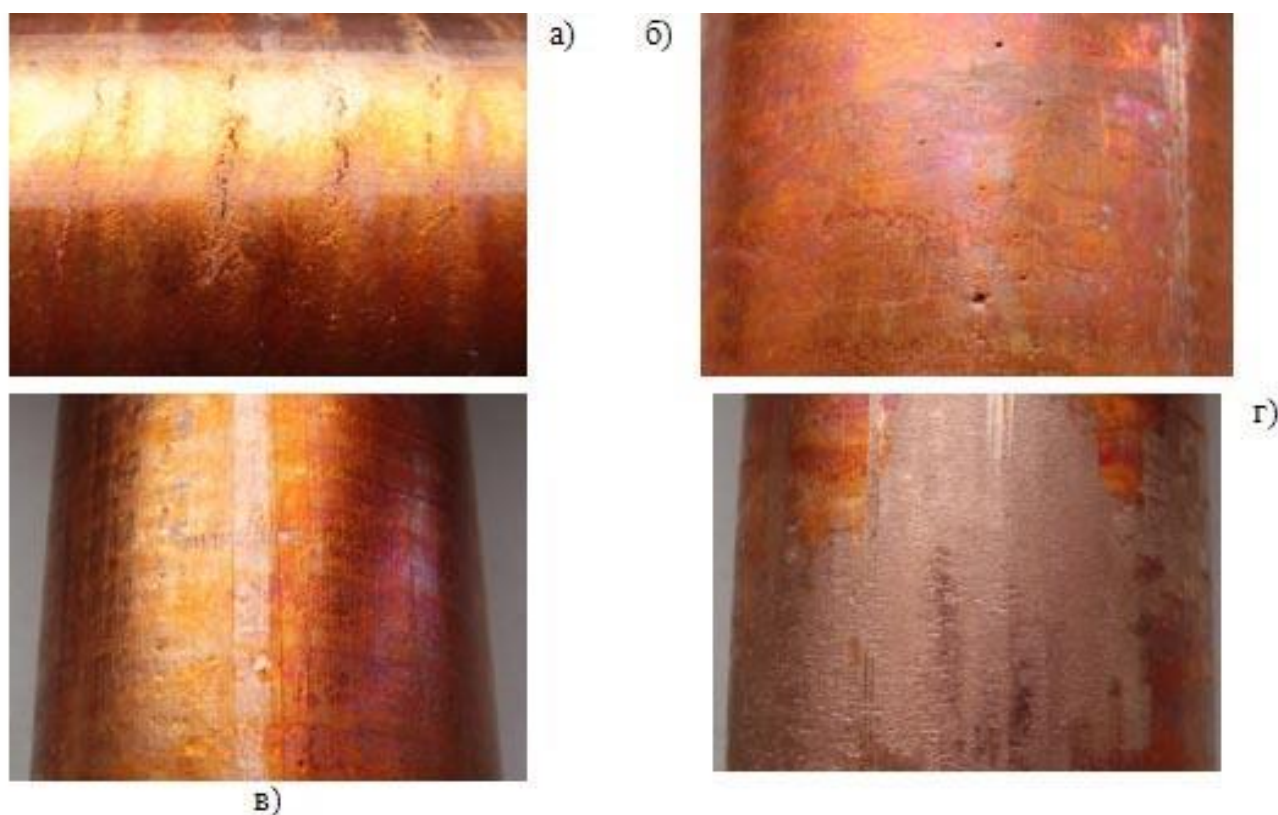

Рис.1. Дефекты поверхности опытной трубной литой заготовки: а - поперечные пошаговые трещины, неслитины; б - литейные раковины; в - след от ролика вытягивающей машины; г - следы от удаления поверхностных дефектов ручной шлифовальной машинкой

Предварительно можно предположить, что дефекты литейного происхождения такие как, неслитины, поперечные трещины на спае шагов, раковины, выявленные на наружной поверхности литой заготовки, должны оказать отрицательное влияние на качество готового проката. Степень этого отрицательного влияния можно будет оценить только в процессе проведения экспериментов по прокатке и волочению литых труб.

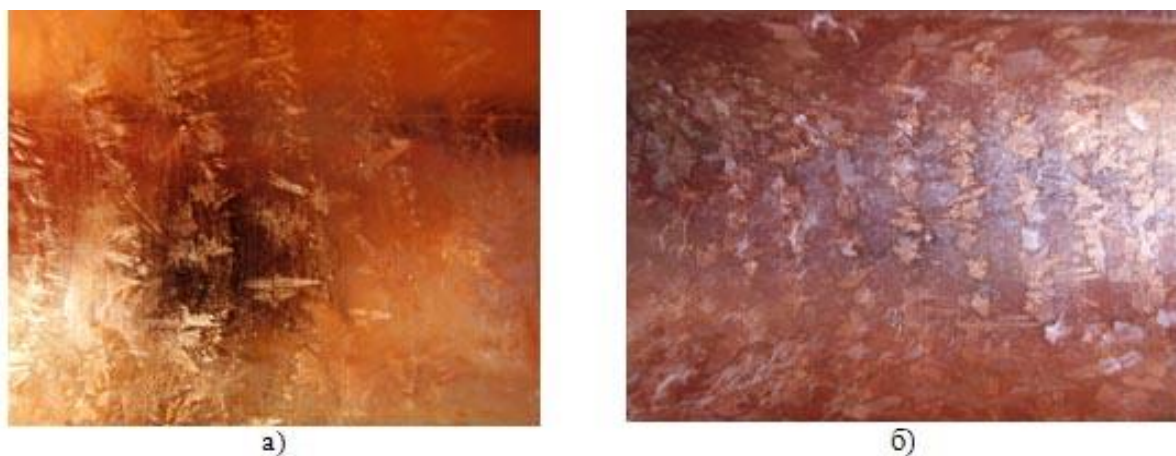

Рис.2. Общий вид внутренней поверхности опытной литой трубы: а — нетравленная поверхность; б - поверхность после травления

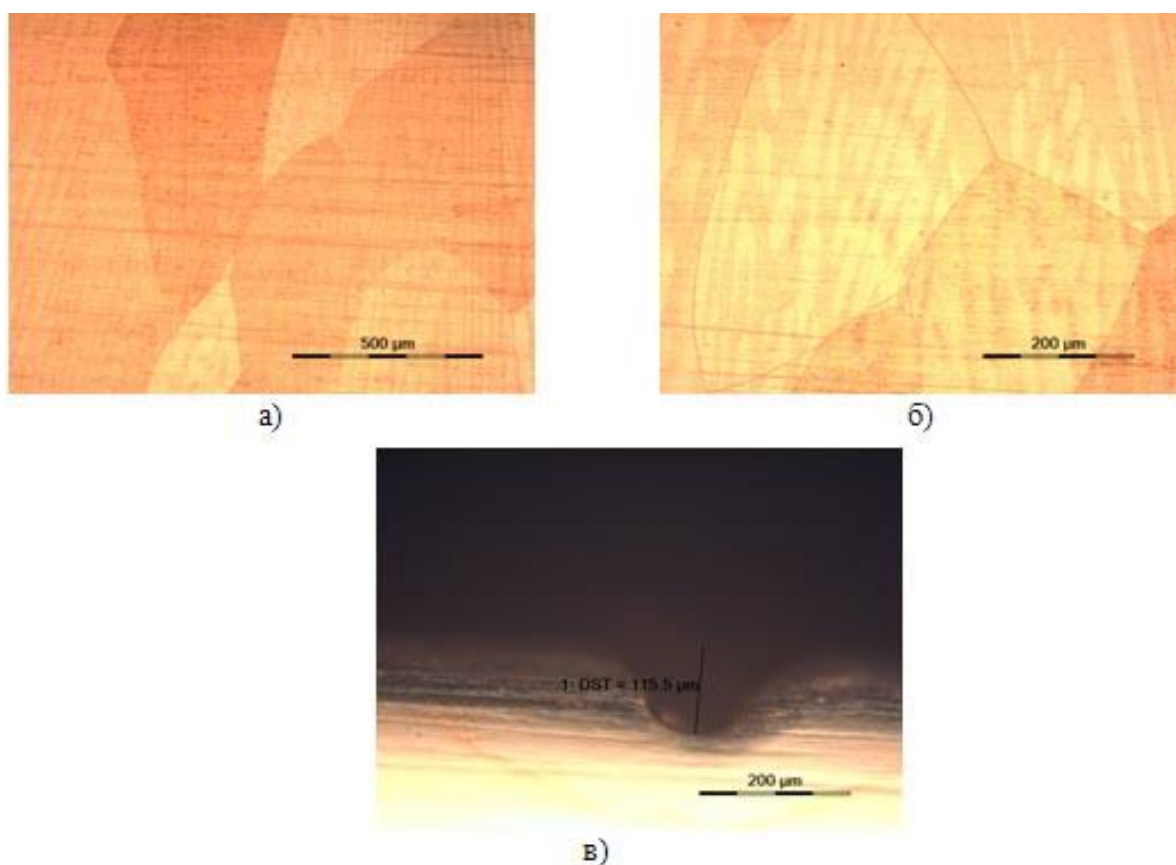

Рис. 3. Микроструктура опытной литой трубной заготовки: а - микроструктура в продольном сечении литой трубы, *100; б - микроструктура в продольном сечении литой трубы, *200; в — поперечная поверхностная трещина в продольном сечении литой трубы, *200.

Также можно предположить, что следы, нанесенные роликами вытягивающей машины или другим технологическим инструментом, в процессе последующей обработки металла давлением будут устранены без какого-либо негативного влияния на качество готовой продукции.

Исследования микроструктуры показали, что металл литой трубы имеет достаточно высокую плотность, поскольку в нем не обнаружено серьезных микродефектов в виде пор, раковин, инородных включений (см. рис. 3 а, б);

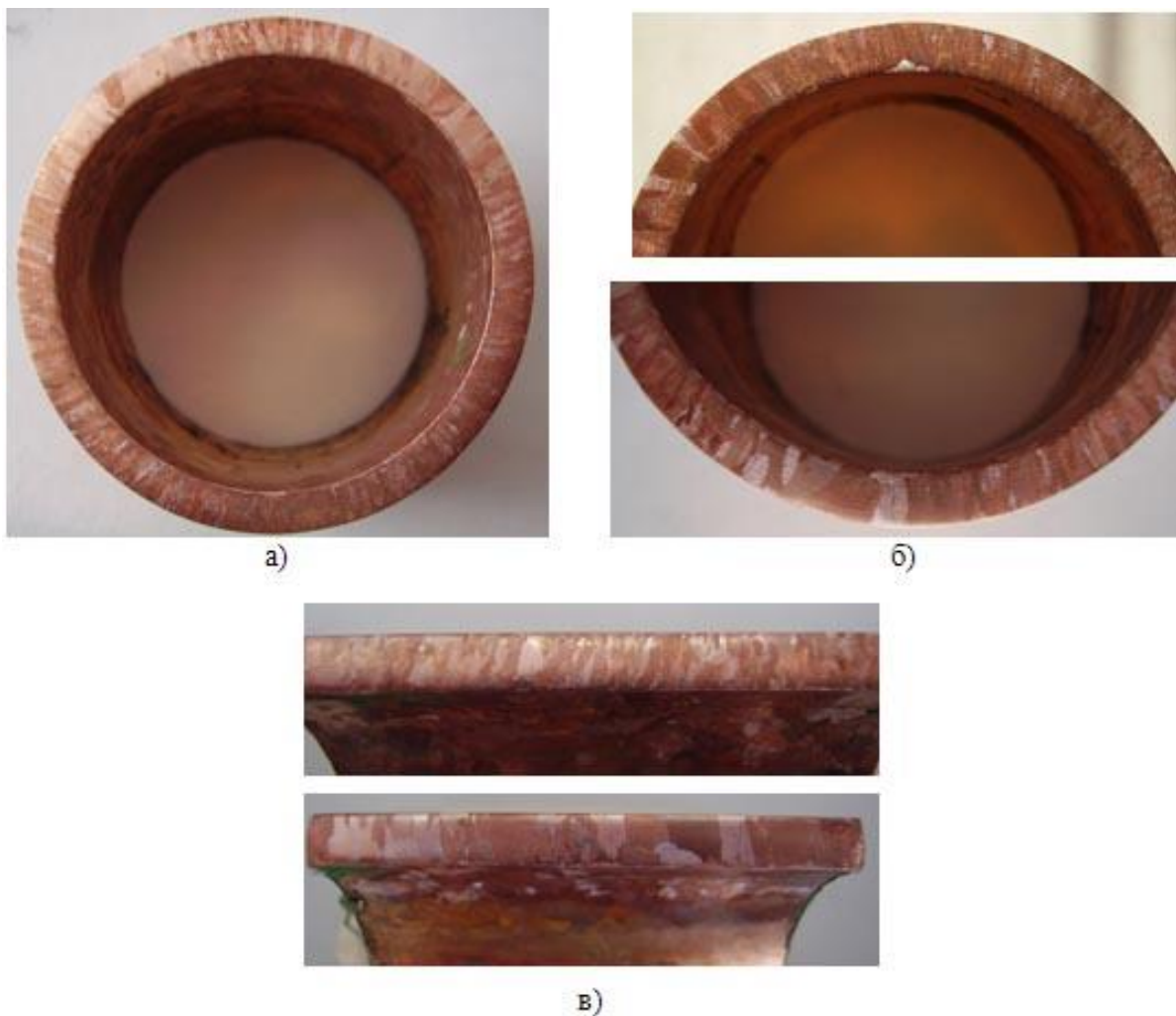

Рис. 4. Макроструктура продольного и поперечного сечений опытной литой трубной заготовки: а — макроструктура в поперечном сечении трубы; б - макроструктура различных участков поперечного сечения трубы; в — макроструктура в продольном сечении трубы.

Границы зерен тонкие, неутолщенные, что свидетельствует об отсутствии отложений легкоплавких эвтектик.

По заключению лаборатории металлографии поперечные трещины на наружной поверхности проникают вглубь стенки трубы на 0,115 мм (см. рис. 3 в). В процессе исследования макроструктуры установлено следующее: на всей поверхности поперечного шлифа исследуемой литой заготовки наблюдаются зерна, имеющие четкую радиальную ориентацию. При этом необходимо отметить транскристаллитный характер структуры, т.к. зерна распространяются от внутренней поверхности до наружной поверхности, через всю толщину стенки трубы. Зерна по периметру поперечного сечения отливки имеют разную ширину, которая увеличивается с 0,5...1,0 мм до 1...2 мм (см. рис. 4 а и б). Данное обстоятельство свидетельствует о неравномерности теплоотвода от кристаллизующегося металла по периметру кристаллизатора в процессе формирования полой отливки.

В продольном сечении трубы также наблюдается радиально ориентированная структура. Причем, на одном из двух срезов, попадающих в продольное сечение, сформировались зерна шириной 0,5...1,5 мм, на втором — шириной 1...4 мм (см. рис. 4 в).

Для исследования механических свойств литой трубной заготовки из нескольких образцов вырезались плоские продольные полоски шириной 10 мм, предназначенные для проведения испытаний на растяжение. В процессе испытаний установлено, что предел

прочности литой трубы совпадает с пределом прочности горячепрессованной трубы. В то же время, условный предел текучести литой трубы на 10-20% выше по сравнению с горячепрессованной трубой. Относительное удлинение, как один из показателей пластичности металла у литой трубы так же выше на 15%.

В целом необходимо отметить высокий уровень механических свойств литой трубы, которые вполне сопоставимы с механическими свойствами прессованной заготовки. Это обстоятельство должно оказать положительный эффект на процесс холодной прокатки полых отливок.

3. Результаты холодной деформации литой медной трубы

Для исследования возможности холодной деформации медной литой заготовки, проводились опытные работы по прокатке на стане ХПТ и волочению. Прокатка литой трубной заготовки осуществлялась на стане марки ХПТ 55-3-8 на размер 32*0,95 мм по следующим режимам: подача - 14 мм, угол поворота - 55-65°, двойных ходов - 80-82. В результате холодной прокатки была получена катанная заготовка хорошего качества: дефектов, видимых невооруженным глазом, на поверхности обнаружено не было. Таким образом, дефекты литейного происхождения, выявленные нами в ходе исследования литой заготовки, в процессе холодной прокатки были либо устранены, либо приобрели скрытый характер.

После обработки на стане ХПТ произвели волочение катанной заготовки на цепном волочильном стане на готовый размер 16*0,5 мм за 7 проходов, выполненных с суммарной вытяжкой 3,84.

На втором ходу волочения произошло 8 обрывов захваток (холостой конец). После повторного изготовления захваток, волочение прошло без каких-либо замечаний. При обработке литой заготовки суммарная вытяжка составила 22,71 (степень деформации 95,59%).

При визуальном осмотре продукции дефектов на поверхности готовых труб обнаружено не было. С целью более тщательного исследования качества полученной продукции была произведена дефектоскопия труб М2 в готовом размере 16*0,5 мм на токовихревом дефектоскопе. Из 157 штук (102 кг) труб было забраковано 9 штук (6 кг) труб. Основной вид дефектов на отбракованных трубах - забоины и вмятины, полученные в процессе изготовления готовой продукции. Отбраковка от общей массы произведенной трубы составила 5,9%.

Для исследования механических свойств опытных труб в мягком состоянии произвели отжиг образцов, отобранных на разных проходах, в лабораторной печи при температуре 600°С и времени выдержки 30 мин.

Согласно полученным данным, механические свойства отожженных опытных труб готового размера 16*0,5 мм полностью соответствуют требованиям ГОСТ 617 и EN 1057, предъявляемым к продукции в мягком состоянии.

4. Выводы

Проведенные исследования позволяют сделать следующие выводы:

1. Экспериментальным путем подтверждена возможность производства медных тянутых труб общего назначения в мягком состоянии, соответствующих требованиям ГОСТ 617 и EN 1057, за счет холодной прокатки и многократного волочения трубной заготовки, отлитой на установке непрерывного горизонтального литья.

2. Наличие таких дефектов наружной поверхности литой трубной заготовки, как мелкие раковины, поперечные трещины и неслитины глубиной до 0,115 мм, не должны являться признаком для отбраковки, поскольку указанные несоответствия устраняются в процессе холодной прокатки и последующего волочения отливок. Токовихревая дефектоскопия готового проката не выявляет остаточных проявлений вышеуказанных дефектов.

3. Лабораторные исследования позволили установить, что в плоскостях как поперечного, так и продольного шлифов экспериментальной литой трубы наблюдается макроструктура, имеющая четкую радиальную ориентацию зерна. При этом нужно отметить

транскристаллитный характер структуры, т.к. зерна распространяются от внутренней поверхности до наружной поверхности, через всю толщину стенки трубы. При перемещении по периметру полой заготовки зерна изменяют свою толщину, что свидетельствует о неравномерности теплоотвода по периметру кристаллизатора в процессе формирования отливки.

4. В процессе исследований микрошлифов литых заготовок с применением микроскопа при увеличении *100, *200 в материале отливок не обнаружено серьезных микродефектов в виде раковин, газовых пор, неметаллических включений; границы зерен тонкие, неутолщенные, что свидетельствует об отсутствии отложений легкоплавких эвтектик. Конечные результаты эксперимента подтверждают то, что указанные позитивные характеристики микроструктуры положительно повлияли на технологические свойства медных литых труб в процессе холодной прокатки и последующего волочения.

5. Химическая чистота металла, отсутствие серьезных структурных дефектов обеспечили получение достаточно высоких механических свойств литой заготовки, которые оказались вполне сопоставимы со свойствами пресованной трубы. Это обстоятельство также помогло добиться положительных результатов в процессе холодной прокатки и волочения полых отливок.

Литература

1. Коновалов Ю.В., Осипенко А.Л., Пономарев В.И., Расчет параметров листовой прокатки. Справочник.- М.: «Металлургия», -1986.-С.430.
2. Головин В.А., Кручер Г. Н. Листы и ленты из тяжелых цветных металлов (производство, свойства, применение). Справочник.- М.: «Металлургия», 1985.-С.384
3. Кушакевич С.А. О Комплексной интенсификации технологии производства плоского проката из тяжелых металлов. Цветные металлы.- 1980.-№2. -С. 65-68.
4. Павлов И.М. Теория прокатки.- М.: «Металлургиздат», -1950. -С.610.
5. Целиков А.И. Гришков А.И. Теория прокатки. -М.: «Металлургия», -1970. –С.359.
6. Целиков А.И. Основы теории прокатки.- М.: «Металлургия», -1965.-С.247.
7. Железное Ю.Д. Прокатка ровных листов и полос.- М.: «Металлургия», -1971.-С.200.
8. Ларке Е.К. Прокатка листового и полосового металла.- М.: «Металлургия»,- 1959. – С.384 .

ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ

УДК 371.480

ОБУЧЕНИЕ ТЕХНИКЕ БЕГА И БЕГОВОЙ ОСАНКЕ

Марденов К.Ж., Утегалиев Т.Х., Куншашев К.К.,
Саитгалиев Р.Р., Кеншиликова М.А.

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

Бұл мақалада жүгіру техникасын үйретудің басты міндеттері, жүгіру кезінде тыныс алу және аяқ-қолдың қимылдары қарастырылған.

This article deals the run impact on human health. The main task the posture of run learning is the coordination of movement of legs, arms, torso and breathing while running.

Кілт сөздер: *спорт, жүгіру, мүсін келбеті, қашықтық.*

Key words: *sport, run, posture, distance.*

По своей доступности и положительному влиянию на состояние здоровья человека бег превзошел все традиционные виды физических упражнений, и это общепризнанно. Во время бега в работу вовлекаются основные мышечные группы, умеренно увеличивается деятельность сердечнососудистой и дыхательной систем, повышается жизненный тонус, что является действенным фактором профилактики различных заболеваний. Правильный бег характерен эффективностью движений, их высокой экономичностью и свободой действий, что позволяет выдержать длительную физическую нагрузку. Кроме того, занятия бегом можно проводить круглый год и в любых условиях.

Тем не менее, бег не самый легкий вид легкоатлетических упражнений. Одно дело – просто бегать, другое – бежать грамотно.

Неправильные движения во время бега вызывают структурные изменения в позвоночнике. Резкие толчки и нагрузка провоцируют сдвиг позвонков, что приводит к болям в спине, нарушению осанки, искривлению позвоночника и другим негативным последствиям. Все это связано с тем, что мы не знаем, как надо бегать.

Бег на любую дистанцию имеет общий рисунок движений, разница в технике заключается лишь в амплитуде движений и темпе бега.

Прежде чем приступить к обучению технике бега, необходимо определить беговую осанку. Главным здесь является проекция тела на переднюю часть стопы толчковой ноги, бегун как бы приподнят над опорой. Голова и туловище составляют одну прямую линию с небольшим естественным наклоном туловища вперед. Обычно угол наклона не превышает 80-85° (при медленном беге наклон туловища близок к прямому углу). Живот подтянут. Подбородок слегка приподнят, мышцы шеи и лица не напряжены, взгляд направлен вперед. Плечи опущены, руки согнуты в локтевых суставах, примерно под прямым углом. Кисти рук расслаблены, пальцы слегка сжаты в кулак.

Бег представляет собой последовательную смену периодов опоры и полета. Период опоры характеризует движение толчковой ноги и длится с начала постановки ноги на опору до отрыва ее от грунта. В момент приземления нога ставится под углом, близким к прямому, на внешний свод передней части стопы и сгибается в коленном суставе. В конце отталкивания опорная нога полностью выпрямляется в коленном и голеностопном

суставах. Очень важно, чтобы отталкивание было быстрым и энергичным, направленным вперед-вверх. Закончив отталкивание, толчковая нога начинает выполнять функции маховой, что совпадает с началом периода полета. Бедро маховой ноги стремится вперед, а голень продолжает движение назад-вверх, происходит так называемое складывание ноги, и пятка приближается к ягодице («захлест» голени назад) (см. рисунок, кадры 1-2). Затем в полетной фазе бедро маховой ноги резко выносится коленом вперед-вверх (высокое поднимание бедра) (кадры 3-4) и активным «загребающим» движением голени под себя с передней части стопы ставится на грунт (кадр 5). В этот момент завершается период полета и повторяется период опоры.

На протяжении всей дистанции необходимо сохранять оптимальный наклон туловища, при этом таз должен быть подан несколько вперед, а поясница прогнута, особенно в момент отталкивания. Движение ног происходит по одной прямой, стопы ставятся параллельно. Руки двигаются вперед несколько внутрь, по высоте чуть ниже уровня подбородка, а назад – до отказа несколько наружу. Таким образом, во время бега происходит встречное движение «колени-локоть». Синхронная координация рук и ног помогает увеличить длину и частоту шагов, уменьшить вращательные движения плеч и туловища, тем самым помогая сохранять равновесие.

Длина бегового шага равна примерно двум шагам при ходьбе. Чем больше дистанция, тем короче шаг, так как в медленном беге опорный период длится дольше и бедро маховой ноги поднимается ниже. Не следует стараться специально растягивать шаги. Длина бегового шага увеличивается постепенно в процессе учебно-тренировочных занятий за счет укрепления мышц ног и освоения правильной техники бега.

Главное в беге – умение бегать свободно и расслабленно. Непринужденность и свобода всех движений – признак хорошей техники. Мягкая и упругая постановка стопы на грунт происходит почти бесшумно, отталкивание выполняется предельно быстро, а активное «загребающее» движение маховой ноги спереди должно напоминать расслабленный, хлесткий бросок вниз. Также необходимо учиться во время бега расслаблять не работающие мышцы и «включать» их в работу в нужный момент, за счет этого можно добиться высокой скорости передвижения и экономии сил.

Говоря о технике бега, нельзя обойти такой важный вопрос как дыхание. Ритм дыхания зависит от индивидуальных особенностей человека, главное, оно должно быть естественным, ритмичным и глубоким. Особое внимание надо обращать на то, чтобы происходил полный выдох, - тогда легкие очищаются от углекислого газа. При неприятных ощущениях в дыхательном горле необходимо несколько сбавить темп, расслабиться и сделать 3-5 глубоких выдохов и вдохов.

Многие считают, что во время бега нужно дышать только через нос. Но при беге, когда организму требуется большее количество кислорода, дыхание только через нос не может обеспечить возросшие потребности в кислороде. Поэтому дышать нужно одновременно через нос и приоткрытый рот или только ртом.

При медленном беге частота дыхания незначительная, при быстром же она увеличивается. Поэтому частое и поверхностное дыхание бывает более выгодным и экономичным. Один дыхательный цикл (вдох – выдох) можно выполнять на 4 шага (2 шага - вдох и 2 шага – выдох), на 3 шага (1,5 шага – вдох, 1,5 шага – выдох) и на 2 шага (1 шаг – вдох и 1 шаг – выдох).

Правильное дыхание улучшает кровообращение и в достаточной степени обеспечивает кислородный обмен, что значительно повышает работоспособность.

Теперь, после сведений о беговой осанке и технике бега, выделим основные ошибки, которые часто встречаются на начальной стадии обучения.

Ошибки. 1. Закрепощенность движений; «скованный» бег.

Причины возникновения. Бегун излишне напряжен.

Исправление. Учесть движениям ног во время полета так, чтобы маховая нога «падала» вниз и после захлестывающего движения по инерции выходила вперед; не напрягать мышцы лица и шеи, не сжимать пальцы в кулаки.

2. Во время бега положение туловища не соответствует правильной беговой осанке.

Причины. При сильном наклоне туловища вперед, бедро маховой ноги поднимается слишком низко, при отведении плеч назад или вертикальном положении туловища, толчок опорной ноги направлен не столько вперед, сколько вверх, что в обоих случаях приводит к укорачиванию бегового шага.

Исправление. Соблюдать правильную беговую осанку.

3. бег на полусогнутых ногах, когда толчковая нога не полностью выпрямляется в коленном суставе, что приводит к отклонению плеч назад.

Причины. Возникает из-за слабого развития мышц бедер, туловища и стопы; из-за неумения включать и расслаблять участвующие в работе группы мышц.

Исправление. Сохранять наклон туловища вперед, таз при этом несколько подается вперед, поясница прогнута; укреплять мышцы ног и туловища; обучать бегать расслабленно, без напряжения.

4. недостаточный подъем бедра маховой ноги.

Причины. Возникает из-за слабого развития мышц передней поверхности бедра и живота.

Исправление. Следить за осанкой; укреплять мышцы бедра и живота.

5. Бег с высоким подниманием коленей.

Причины. Объясняется слабостью мышц задней поверхности бедра и спины.

Исправление. Укреплять мышцы бедра и спины; следить за активной работой стопы и расслабленным маховым движением голени назад.

6. излишний выброс голени перед отталкиванием, что тормозит бег, нарушает его плавность и экономичность.

Причины. Возникает при неправильной постановке ноги, когда стопа ставится на опору не вертикально, а под острым углом.

Исправление. Необходимо обучать занимающихся активному «загребающему» движению маховой ноги.

7. Нога ставится на грунт с пятки.

Причины. Происходит из-за слабости мышц стопы (чаще всего это бывает при плоскостопии).

Исправление. Учесть бегать на передней части стопы с активным «отскакиванием» от дорожки (как мяч).

8. Постановка стоп не прямолинейная, а с разворотом наружу.

Причины. Объясняется слабостью мышц стопы и малой подвижностью в голеностопном, коленном и тазобедренном суставах.

Исправление. Следить за правильной постановкой стоп; укреплять мышцы стоп; развивать подвижность в суставах.

9. Боковые раскачивания туловища.

Причины. При неправильной работе плеч, когда возникают вертикальные колебания туловища; при непараллельной постановке стоп на грунт.

Исправление. Следить чтобы плечи располагались на одной линии; не опускались и не поднимались; укреплять мышцы туловища.

10. Движение руками выполняются в стороны перед собой; руки излишне сгибаются или выпрямлены.

Причины. Из-за неправильной работы рук.

Исправление. Необходимо уделять больше внимания упражнениям с движениями рук на месте с различной скоростью и амплитудой; следить за расслабленностью мышц плечевого пояса.

Приступая к обучению технике бега, не рекомендуется копировать чьи-то движения, каждый должен найти свой беговой стиль, в основе которого лежат общие

закономерности и положения, характерные для данного вида спорта. Необходимо помнить, что приобретение правильной беговой осанки – длительный процесс и главная задача обучения технике бега – это согласование движений ног, рук, туловища и дыхания во время бега.

Литература

1. Ашмарин Б.А. Теория и методика физического воспитания. –М.:Просвещение.- 1990 г.
2. Янсон Ю.А. Физическая культура в школе. Научно-педагогический аспект. Книга для педагога. –М.- Феникс.- 2009 г.
3. Муравьев В.А., Назарова Н.Н. Гармония физического развития и здоровья детей и подростков. – М.:Дрофа.- 2009 г.
4. Озолин Н.Г., Воронкин В.И. Легкая атлетика //Физкультура и спорт.- 1979 г.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Айталы Амангелды Абдрахманович – доктор философских наук, профессор, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова.

Алданиязова Гүлбағда Мусаевна – Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Конденцияланған күй физикасы» кафедрасының аға оқытушысы.

Арзуманова Раиса Аркадьевна - Российский университет Дружбы народов, г. Москва, (РФ)

Атанғарина Шолпан Қабылқызы - Мәртөк ауданы, Хлебодаровка орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі.

Әбдіқалықов Қуантай Әмірғалиұлы – техника ғылымдарының докторы, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ профессоры.

Әлиева Ақбаян Орынбаевна - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Информатика теориясы және оқыту технологиясы» кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының кандидаты.

Әлиев Басқар Бағдәулетұлы - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы.

Байганова Алтынзер Мынтургановна – педагогика ғылымдарының кандидаты, МАИН академигі, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Информатика теориясы және оқыту технологиясы» кафедрасының аға оқытушысы.

Байманова Сара Жаксылыковна - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Ақпараттық жүйелер» мамандығының магистрі.

Балмағанбет Орынкүл Аманжолқызы - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Математика» мамандығының 4 курс студенті.

Бегимбаева Жибек Сагинбаевна - кандидат исторических наук, доцент кафедры «Отечественной истории и исторических дисциплин» АРГУ имени К.Жубанова.

Болатова Ботакоз Жумабековна - PhD доктор экономики, старший преподаватель АРГУ имени К.Жубанова.

Веременко Валентина Александровна – доктор исторических наук, профессор, заведующая кафедрой ЛГУ им. А.С.Пушкина.

Давлеткереев Чингиз Серикович – студент 4 курса по специальности «История», АРГУ имени К.Жубанова.

David McDonald - Department of History, University of Wisconsin-Madison.

Дәрішев Мақсат Малбағарұлы - Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ «Мемлекеттік басқару және маркетинг» кафедрасының оқытушысы, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент.

Дюсмағамбетова Гүлдана Шамшатқызы - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Математика» мамандығының 4 курс студенті.

Tharwat EL-Sakran - English Department, College of Arts & Sciences American University of Sharjah, Sharjah, United Arab Emirates.

Есенжолова Гулдария Нурумбетовна - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Ақпараттық жүйелер» мамандығының магистрі.

Еспаев Сакен Сыбанбаевич – доктор экономических наук, академик МАИН, директор Института экономики КН МОН РК.

Еспенбетова Айнагүл Мейрамбекқызы – Қ. Жұбанов АӨМУ «Отан тарихы және тарихи пәндер кафедрасының» аға оқытушысы, тарих ғылымдарының кандидаты.

Жиенбаев Ұлан - Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ «Экономика» магистрі.

Жумағалиев Арулбек Шалкарбекович – магистрант 2 курса специальности «Информационные системы» АРГУ имени К.Жубанова.

Жунусов Бауыржан Арыстанович - заместитель директора по науке и международным связям Института экономики и права АРГУ имени К.Жубанова, профессор.

Ильясова Гүлжазира Ақтөреқызы – заң ғылымдарының кандидаты, Е. А. Бөкетов атындағы ҚарМУ «Азаматтық және еңбек құқығы» кафедрасының доценті.

Исмагулов Кайрат Еслямкалиевич - кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры «Уголовно-правовых дисциплин» АРГУ имени К.Жубанова.

Каримова Бейбиткуль Сарсемхановна - кандидат филологических наук, доцент, директор Республиканского научно-практического центра «Учебник» МОН РК. г.Астана.

Касымова Ольга Павловна - Башкирский государственный университет, г. Уфа. (РФ)

Кеншиликова Маржан Алимкуловна - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы.

Китигулов Салим Базарбекулы – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры «География» АРГУ имени К.Жубанова.

Кузбаков Жанаберген Иманкулович - кандидат технических наук, доцент кафедры «Металлургия» АРГУ имени К.Жубанова.

Куншашев Куат Куандыкович - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы.

Қаңтарбай Сембай Ерғалиұлы - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ.

Лашко Михаил Васильевич - младший научный сотрудник Киевского университета имени Бориса Гринченко, Украина.

Мамбетов Убайдула Есенұлы - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Мемлекеттік басқару және маркетинг» кафедрасының доценті.

Марат Гаухар Маратқызы - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ, «Ақпараттық жүйелер» мамандығының магистрі.

Марденов Казбек Жанатович - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы.

Махпиров Валерий Уйгурович - доктор филологических наук, профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы.

Мұхтарова Самал Маликовна - заң ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ.

Мусилим Тауекел Сабирович - магистрант 2 курса специальности «6М073800-ОМД» (обработка металла давлением), КазНТУ им. К. Сатпаева, г. Алматы

Мороз Светлана Павловна - доктор юридических наук, профессор, главный научный сотрудник Института законодательства Министерства юстиции Республики Казахстан.

Мырзабеков Серікжан Әбілханұлы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Математика және МОӘ» кафедрасының доценті.

Наурызова Нұршат Қуанышқалиқызы - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Информатика теориясы және оқыту технологиясы» кафедрасының аға оқытушысы.

Нурмагамбетов Амантай Абилхаирович – доктор политических наук, профессор, АРГУ имени К. Жубанова.

Нурманов Аслан Орынбасарович - кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Финансы и банковское дело», АРГУ им. К. Жубанова.

Паизбекова Азиза Даксиновна - Узбекский государственный университет мировых языков, г. Ташкент, (Узбекистан)

Орын Құралай - студентка 4 курса специальности «Физика» АРГУ имени Жубанова.

Сағиджанова Биғайша - студентка 4 курса специальности «Физика» АРГУ имени К.Жубанова.

Саитғалиев Рафаил Ралифович - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы.

Сартабанов Жайшылық Алмағамбетович - физика – математика ғылымдарының докторы, профессор Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ.

Сатаева Айгерим Нурлановна - студентка 4 курса специальности «Юриспруденция» АРГУ имени К.Жубанова.

Сисенғалиева Мейрамгүл – тарих мамандығы 4 курс студенті, Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ.

Сырымбетов Серім Тыныштықбаевич - Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ «Биология» кафедрасының аға оқытушысы.

Тасимов Ануар Тулеугалиевич - депутат маслихата г. Ақтобе, магистрант КРМУ.

Темирбаев Нурбол Нурланбекович – магистрант 2 курса специальности «Информационные системы» АРГУ имени К.Жубанова.

Туралин Бауыржан Алпысбайұлы - Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ «Жаратылыстану» факультетінің декан орынбасары.

Турғанбаев Муканбеткали Абдикадирович – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Государственного управления и маркетинга» АРГУ имени К.Жубанова.

Умбеткулова Айнагүл Қонысқызы - Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ «Жаратылыстану» факультетінің декан орынбасары.

Утеғалиев Тулеген Хайдарович - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Дене тәрбиесі» кафедрасының оқытушысы.

Федоскин Валерий Алексеевич - кандидат технических наук, доцент кафедры «Горных машин и инжиниринга» Национального горного университета г.Днепропетровск, Украина.

Фризен Дмитрий Яковлевич - кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры «Истории Казахстана» АРГУ имени К. Жубанова.

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨНІРЛІК МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

- ✓ Журналға қазақ, орыс және ағылшын тілінде жазылған мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың docWordWindows жүйесінде алмалы-салмалы тасығышта сақталған электронды нұсқасы да қатар ұсынылады.
- ✓ Мақалалардың электрондық нұсқасы Microsoft Word 2010 бағдарламасымен терілуі керек.
- ✓ Мақалалардың қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде түйіндемесі болуы қажет.
- ✓ Сондай-ақ төмендегідей мәліметтер керек:
Автордың толық аты-жөні. (тегі, аты, әкесінің аты)
Жұмыс орны, қызметі (толықтай)
Ғылыми дәрежесі.
Ғылыми атағы.
Пайдаланылған ақпарат көздері.
ӘОЖ коды.
Кілт сөздер екі тілде
Мақалаға сын - пікір.
Әр автордың байланыс ақпараты (пошталық мекен - жайы, телефоны, e-mail).

Мақалалардың техникалық жағынан безендірілуі:

Мақаланың шектік көлемі 3-5 бет. (мәтін 12-ші Times New Roman шрифтімен теріледі; жоларалық қашықтық жартылай, абзац шегінісінің көлемі - 1,25 см.) Қолжазба жолдары жоғары жақ -2 см, төменгі жақ - 2 см, сол жақ - 2 см, оң жақ -2 см. Көрсетілген талаптарға сай емес мақалалар авторларға түзетуге қайтарылады.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары
Жаратылыстану ғылымдары
Техника ғылымдары
Филология ғылымдары
Тарих, философия және әлеуметтану
Экономика және құқық
Педагогика және психология
Өнер, мәдениет және спорт

**Порядок приема статей в научный журнал
«ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»**

- ✓ В журнал принимаются рукописи на казахском, русском и английском языках в одном экземпляре твердой копии компьютерного набора и в виде единого файла на съемном носителе в системе docWordWindows, с обязательной распечаткой текста.
- ✓ Электронная версия статей записывается в формате Microsoft Word 2010.
- ✓ Статья должна иметь краткую аннотацию на казахском, русском и английском языках.

- ✓ Также необходимо предоставить следующие сведения:
 - Фамилия, имя, отчество автора
 - Место работы, должность (полностью)
 - Ученая степень (при наличии)
 - Ученое звание (при наличии)
 - Список использованных источников
 - Код УДК.
 - Ключевые слова на трех языках
 - Рецензию к статье
 - Контактную информацию автора (ов) (почтовый адрес, телефон, e-mail).

Технические требования к оформлению статей:

Электронная копия статьи набирается в программе Microsoft Word 2010. Объем статей должен составлять 3-5 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля - 12; межстрочный интервал - полупетерный; абзацный отступ - 1,25 см.). Поля: верхнее - 2 см, нижнее - 2 см, левое - 2 см, правое - 2 см. При несоблюдении указанных требований материал может быть возвращен автору на доработку.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки
Естественные науки
Технические науки
Филологические науки
История, философия и социология
Экономика и право
Педагогика и психология
Искусство, культура и спорт

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета

им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Актобе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон, факс: 56-82-80, e-mail: vestnikarsu14@mail.ru

Жауапты редактор: Қараша Г.Д.
Ғылыми қызметкер: Қонақбаева С.Ы.

Шығарылған күні 20.09.2014
Форматы А4. Көлемі 25,0 баспа табақ. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 326 Бағасы келісім бойынша.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
редакциялық-баспа орталығында басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбановтар көшесі, 263

Дата выхода 20.09.2014
Формат А4. Объем 25,0. Тираж 300 экз.
Заказ № 326 Цена договорная.
Отпечатано в редакционно-издательском центре
Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова
Адрес: г.Актобе, ул.Бр.Жубановых, 263

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.